Presented to the

LIBRARY *of the*

UNIVERSITY OF TORONTO

by

THE PETRO JACYK

EDUCATIONAL FOUNDATION

1444

(3.m)

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ.

Чорна Рада

(хронїка 1663. року)

UKRAINIAN BOOK STORE
10348 - 101st STREET
EDMONTON. - ALTA

1922.
Виданнє для молоді.

Накладом О. Кузьми, Коломия.

Друк. А. Кисілевського — Коломия.

Printed in Poland.

Критичні замітки до сього твору разом з біографією Куліша вийдуть осібною книжкою.

LIBRARY
AUG 3 1 2000
UNIVERSITY OF TORONTO

ГЛАВА ПЕРВА.

По веснї 1663-ого року, двоє подорожнїх, верхи на добрих конях, зближались до Києва з білогородського шляху. Один був молодий собі козак, збройний, як до войни; другий по одежі і по сивій бородї, сказать би піп, а по шаблюцї під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду — старий козарлюга. Конї в їх потомлені, одежа й тороки позапилювані: зараз було знати, що їдуть не зблизька.

Не доїздячи верстов зо дві, чи зо три до Києва, взяли вони у лїву руку, та й побрались гаєм, по кривій доріжцї. І хто тільки бачив, як вони з поля повернули в гай, усяке зараз домислялось, куди вони простують. Крива доріжка вела до Череваневого хутора, Хмарища. А Черевань був тяжко грошовитий та й веселий пан із козацтва, що збагатилось за десятилїтню войну з Ляхами. Річ тут про Богдана Хмельницького, як він років з десяток шарпав з козаками шляхетних Ляхів і недоляшків. Оттогдї-то й Черевань доскочив собі несчисленного скарбу, та послї войни і сїв хутором коло Києва.

Було вже над вечір. Сонце світило зтиха, без жари, і любо було поглянути, як воно розливалось по зелених вітах, по суковатих, мохнатих дубах і по молодій травиці. Пташки співали і свистали усюди по гаю так голосно,

та гарно, що все кругом неначе усміхалось. А подорожні були якось смутнії. Ніхтоб не сказав, що вони їдуть у гості до веселого пана Череваня.

Отже вони вже й під Хмарищем. А те Хмарище було окрите гаями, справді наче *хмарами*. Кругом обняла його річка, зеленими плавами[1]), лозами й очеретами. Через річку йшла до воріт гребелька. А ворота в Череваня не прості, а державські[2]). Замість ушул[3]) рублена башта під ґонтовим щитом, і під башту вже дубові ворота, густо од веху до низу цьвяховані. Бувало тогдї у ту старовину таке, що і в день і в ночі сподївайсь лихого гостя — Татарина, або Ляха. Так над воріть ми у баштї було і віконце, щоб роздивитись перше, чи впускать гостя до господи, чи нї. Над щитом — гостроверхий гребінь із дубових паль, а округ хутора — годящий вал.

Під'їхавши гості під браму, почали грюкати шаблею в цвяхи. По гаю пішла луна, а в хуторі не озивавсь нїхто; та вже не скоро хтось за воріть ми почав кашляти, і стало чути, як щось, або старе, або недуже береться в баштї по сходах до віконця; лїзе та й гуторить само з собою.

— „Враг його,“ — каже, „знає, який тепер люд настав! Приїде ка'зна що, ка'зна звідки, та й грюкотить, як воріт не розламле. А якби років пятнадцять, або двадцять назад! так усяке сидїло по Вкраїнї тихо та смирно, наче бжола

---

[1]) плав — зарінок, порослий лозами, розливи ріки, покриті водоростами; [2]) державський — панський; [3]) ушула — одвірок.

в зімовнику. Ге, то-то бо!... якби вражі Ляхи, собі на лихо, не потревожили козацького рою, то й досїб може так би сидїли. Погано було за Ляхів, та вжеж і наші гуляють не в свою голову. Ох Боже правий, Боже правий!"

— „Се Василь Невольник," — каже тодї піп. „Однаковий і досї."

— „Хто там грюкає, начев своїворота?"— питає Васивь Невольник крізь віконце.

— „Та годї тобі розпитувать"! — озвав ся піп. „Бачиш, що не Татаре, то і впускай."

— „Боже мій правий!" — аж скрикнув Василь Невольник: „та сеж Паволоцький Шрам!... Не знаюж, чи одчинять ворота, чи перше бігти до пана."

— „Одчини перше ворота", — озвав ся Шрам, „а потім біжи собі, куди хоч."

— „Правда, правда, добродїю мій любий!" — каже старий клюшник, та й почав іспускать ся вниз, усе таки розмовляючи сам із собою: „Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться. Ох, не думалиж мої старі очі вбачити пана Шрама!"

От одчинилнсь ворота. Полковник Шрам з сином (той молодий козак — був його син) схилившись і вїхали. Василь Невольник з великої радости не знав, що й робити: кинувсь до Шрама і поцїлував його в колїно.

Далї до сина: „Боже правий! та сеж твій Петрусь! Орел, а не козак!"

Петро нагнувсь! із сїдла і поцїлувась із Василем Невольником.

— „Орел, а не козак!" —каже знов Василь Невольник. — Що, якби таких друзяк приплило хоч дві чайки до Кермана, як я пропадав

там у неволї? Ох Боже правий! далась менї та проклята неволя добре знати, не забуду її до віку!"

Справдї Василь Невольник був собі дїдусь такий мізерний, мов зараз тілько з неволї випущений: невеличкий, похилий; очі йому позападали і наче до чого придивляють ся, а губи якось покривились, що тиб сказав, — він ізроду не сміяв ся. У синьому жупанкові, у старих полотняних шараварах, та й те на йому було мов позичене.

Петро старого Шрама син, скочив на землю і взяв од пан-отця коня.

— „Веди ж нас, Василю, до пана," — каже полковник Шрам. — „Де він? чи в сьвітлиці, чи в пасїці? У його здавна була охота до бжоли; так тепер певно вже пасїчникує".

— „Еге, добродїю", — каже Василь Невольник: „благую часть ізбрав собі пан Червань, — нехай його Господь на світї подержить! Мало куди й виходить із пасїки".

— „Ну, та вжеж од людий іще не одцурав ся? Чи може справдї зробивсь пустинножителем?"

— „Йому од людей одцуратись!" — каже Василь Невольник, — „Та йому й хлїб на піде в душу, якби його люди покинули. У нас і тепер не без гостий. Побачиш сам, що в нас за гість тепер у Хмарищі!".

Та одчинивши дїдусь у пасїку фірточку, повів Шрама попід деревом.

Щож то був за Шрам такий, і як се він був разом піп і полковник?

Був він син Паволоцького попа, по прізвищу Чепурного, учив ся в Київській Братській

школї, і вже сам вийшов був на попи. Як же піднялись козаки з гетьманом Остраняцею, то й він устряв до козацького війська; бо горячий був чоловік Шрам, і не всидів би у своїй парафії, чуючи, як іллється рідна йому кров за безбожний глум польских консистентів*) урядників над Українцями, за наругу католиків і унїтів над греко-руською вірою. Тогдї бо дійшло безладдє в Польщі до того, що робив усякий староста, усякий ротмістр, усякий значний чоловік,що йому в божевільну голову прийде, а найбільш із народом неоружним, з міщанами і хлїборобами, которі не мали жадного способу супротив його стати. Почали жовнїрі, консистуючи в городах і селах, беззаконні оксрми і напитки од людей вимагати, жінок, та дївчат козачих, міщанських і посполитих безчестить і мордувати, людей серед зіми по ломках льодових у плуг запрягати, а Жидам приказували їх бичувати й поганяти, щоб, на оден сміх і наругу, лїд плугом орали й рисували. А тим часом католицькі пани з нашими переверпями усиловались унїю на Украінї прищепити, і не в одну церкву попом унїта, на огиду людям, поставили; віру благочестиву — мужицькою вірою називали, а оддаючи Жидам у оренду села, нераз із селянами й церкви їм на одкуп оддавали. І нїкому було на такі наруги жалуватись. бо й самого короля сенатори, пани та біскупи у руках держали. Городоваж козацька старшива за коронного гетьмана, за старост, за державців і їх наміс-

*) Консистенти — польські війська, що стояли залогою на Украінї.

ників і орендарів руку тягнула, а між себе ділилась козацькою платою, — по трицяти злотих на всякого реєстрового, од короля і Речи Посполитої. То й реєстровим, чи городовим козакам було тісно. Багато з них до підданства старостам і державцям приневолено; котріж остались реєстровими козаками, тії робили в своєї старшини всяку роботу по дворах. Шість тисяч тілько їх оставлено у реєстрі, та й тії, бувши в великій неволі в старшини, тягли, хотя й нехотя, за Ляхів руку, і тілько вже при Хмельницькому одностайне за Вкраїну повстали. Так як би їм земляки у своїй тітноті й нуждах жалувались?... Жалувались миряне і попи благочестивії тілько далеким своїм землякам, — козакам запорозьким, которі, живучи в диких степах, за порогами, старшину свою самі з себе вибірали, і гетьманови коронному узять себе за шию не давали. От і виходили з Запорожжа один за одним гетьмани козацькії: Тарас Трясило, Павлюк, Остряниця, з мечем і пожежою супротив ворогів рідного краю.

Тількож не на-довго підіймали Українці під їх коругвами похилу голову. Ляхи держались міцно за руки з недоляшками, гасили хутко полумє, і знов по-своїому обертали Україну. Аж ось піднявсь страшенний, невгасимнй пожар із Запорожжа, — піднявсь на Ляхів і на своїх недругів отчизни батько Хмельницький. Чого вже не робили тії старости й комісарі з городовими козаками, тії консістенти-ротмістри зі своїми жовнірами, та й наші перевертні — недоляшки з надвірньою сторожею! Як уже не вмудрялись, щоб погасити тее полумє! Як уже

не перегорожували степові дороги своїми заставами[1]), щоб не пустить нікого з України на Запорожже, так деж? Кидає пахар на полї плуг із волами, кидає пивовар казани в броварі, кидають шевці і ковалї свою роботу, батьки покидають маленьких дїтий, сини немощних батьків і матїрок, і всяке, манівцем та ночами, степами, тернами та байраками, чимкує на Запорожже до Хмельницького. І оттодїто вже „розлилась козацька слава по всій Україні...“

Деж пробував, де тинявсь попович Паволоцький Шрам десять рік од Острянищї до Хмельницького? — про те багато требаб було писати. Сидїв він зімовником[2]) серед дикого степу на Низу, взявши собі за жінку бранку Туркиню: проповідував він слово правди Божої рибалкам і чабанам запорозьким; побував він на полї й на морі з Низовцями; видав не раз і не два смерть перед очима, та й загартував ся у воєнному дїлї так, що, як піднявсь на Ляхів Хмельницький, то мав з його велику користь і підмогу. Нїхто краще його не ставав до бою; нїхто не крутив Ляхам такого веремія... У тих-то случаях пошрамовано його в-довж і поперек, що козаки, як прозвали його Шрамом, то й забули реєстрове його прізвище. І в реєстрах то, коли хочете знати, не Чепурним його записано. Било козацьтво у ту війну на те, що або пан, або пропав; то не кожен писав ся власним прізвищем.

Отже минули, мов короткі свята, десять рік Хмельнищини. Вже й сини Шрамові під-

---

[1]) Застави — рогачка, сторожа гранична, [2]) зімовник — зимове мешканє.

росли і допомагали батькові у походах. Двоє полягло під Смоленським; оставсь тільке Петро. Іще таки й послі Хмельницького нераз дзвонив старий Шрам шаблею; далі, почуваючись, що вже не служить сила, зложив із себе полковництво, постригсь у попи, та й почав служити Богові. Сина посилав до військового обозу, а сам знав одну церкву. „Вже“ — думав, „Україна Ляхам за себе оддячила, недоляшків вигнала, унію стерла, Жидову передушила. Тепер нехай,“ — каже, „живе громадським розумом.“

Колиж дивить ся, аж ізнов не гаразд починається на Україні. Свари та чвари, і вже гетьманською булавою почали гратись, мов ціпком. Повернулось у старого серце, як почув, що козацька кров ллється понад Дніпром через Виговського го і через навіженого Юруся Хмельниченка, що одержав послі його гетьманування; а як досталась од Юруся булава Тетері, то він аж за голову вхопив ся. Чи молить ся, чи Божу службу служить, одно в його на думці: що ось погибне Україна од сього недруга отчизного і похлібці лядського. Було чи вийде серед церкви з наукою, то все одно мирянам править: „Блюдітеся, да не порабощені будете; стережіте ся, щоб не дано вас ізнов Ляхам на поталу!“

Якже вмер Паволоцький полковник, що послі Шрама уряд держав, та зійшлась рада, щоб нового полковника вибрати, він вийшов серед ради у попівській рясі та й каже:

— „Діти мої! наступає страшна година: перехрестить мабуть нас Господь ізнов огнем та мечем. Треба вам тепер такого полковника, щоб знав, де вовк, а де лисиця. Послужив я право-

славному християнству з батьком Хмельницьким, послужу вам, дітки, ще й тепер, коли буде на те ваша воля."

Як почулаж се рада, то так і загула од радости. Зараз окрили Шрама шапками, військовими коругвами, дали йому до рук полковницькі клейноди, вдарили з гармат, та й став пан-отець Шрам полковником.

Тетера аж здрігнувь, як почув про таке диво. Що б то робив? — та нїчого не зміг, бо так велось у старосвітчину, що рада ту була старша од гетьмана. Мусїв Тетера прислати Шрамові унїверзал[1] на полковництво, Обидваж вони полїтикують ся, подарунками обсилають ся, а нишком один на одного чигають

Отже думав Шрам, думав, як би Украïну на добру дорогу вивести; далї надумавшись, пустив таку поголоску, що нездужае, нездужае полковник; передав осаулові Гулаку свій рейментарський пірнач[2], а сам виїхав, нїби кудись далеко на хутір для спокою, та ото й махнув і що в його було на думцї, незабаром того довідаемось.

ГЛАВА ДРУГА.

Скоро вийшов ото Шрам у пасїку, іще не помоливсь і святому Зосимові, що стоїть по пасїках, як слухае — у Череваня щось іграе.

— „Е, та се в вас і бандура!"

— „І бандура", каже Василь Невольник, — — „та ще чия бандура!"

[1]) Унїверзал — грамота, манїфест до народу
[2]) Пірнач — полковницька булава.

— „Так се в вас Божий Чоловік?— "спитав тогді Шрам.

— „А то хтож би так заграв у бандуру? Такого кобзаря не було, та може й не буде між козацтвом".

Ідуть вони, аж бандура заговорила голосніїше. Оддалеки — так наче сама з собою розмовляла, а тут і голос почав підтягувати до неї.

Гляне Шрам, аж сидять на траві під липою і Божий Чоловік і Черевань, а перед ними стоїть полудень. Звав ся Божим Чоловіком слїпий старець-кобзар. Темний він був на очі, а ходив без поводиря; у латаній свитині і без чобіт, а гроший носив повні кишені. Щож він робив із тими грішми? викупляв невольників із неволї. Іщеж до того знав він лїчить усякі болїсти і замовлять усякі рани. Може він помагав своїми молитвами над недужим, а може і своїми піснями; бо в його пісня лилась, як чари, що слуґає чоловік і не наслухаєть ся. За теє то за все поважали його козаки, як батька; і хоть би, здаєть ся, попросив у кого останню свитину з плечей на викуп невольника, то й туб йому оддав усякий.

Тепер він розпочав смутную думу про Хмельницького, як умирав козацький батько:

„Ой настала жаль-туга та по всїй Україні...!"

Не один козак гірко плакав од сїї думи, а Черевань тілько похитувавсь, гладючи черево; а щоки — як кавуни: сміявсь од щирого серця. Така була в його вдача.

Полковник Шрам, стоючи за деревом дивився на їх обох. Давно вже він не бачив свого смішливого приятеля, і хоть би кришечку

перемінив ся Черевань; тільки лисина почала наче більш вилискуватись. А в Божого Чоловіка довга, до самого пояса борода, іще краще процвіла сїдиною; а на виду дїдусь просіяв якимсь світом. Співаючи пісню, од серця голосить і до плачу доводить, а сам підведе в гору очі, наче бачить таке, чого видющий зроду не побачить.

Слухав його Шрам довго, а далї вийшов ізза дерева, та й став напротив Череваня. Як схопить сяж мій Черевань: — „Бгатїку!“ каже (бо трохи картавив): „чи се ти сам, чи се твоя душа прилетїла послухати Божого Чоловіка?“

Та й обнявсь і поцїлувавсь із Шрамом, як із рідним братом.

Божий Чоловік і собі простяг руки, як зачув Шрамів голос. Зрадїв дїдусь, що аж усміхавсь.

— „Бувай же,“ каже, — „здоров, пан-отче і пане полковнику! Чули й ми, як Господь наустив[1] тебе взятись ізнов за козакуваннє.“

А Василь Невольник, стоючи коло них, собі радується, похитуючи головою.

— „Боже,“ каже, — „правий, Боже правий! Єсть же на світї такі люди!“

„Яким же, бгате, отсе случаєм?“ — питає Черевань.

Шрам одвітував, що на прощу до Киева, та й спитав сам у Божого Чоловіка: — А тебеж, дїду, звідки і куди Господь несе?“

---

[1]) Наустив — намовив.

— „В мене," — каже, „одна дорога по всьому світї. *Блаженні милостивії, яко тії помиловані будуть*,.."

— „Так, батьку мій! так, мій добродію!"— перебив йому Василь Невольник. — „Нехай на тебе так Господь оглянеться, як ти на мене оглянув ся! Три годи, як три днї, промучивсь я в проклятій неволї, на турецькій каторзї, на тих безбожних ґалєрах[2]; не думав уже вбачити Святоруського берега. А ти виспівав за мене сто золотих червоних; от я ізнов мїж хрещеним миром, ізнов почув козацьку мову"!

— „Не менї дякуй за се, Василю," — каже Божий Чоловік: „дякуй Богові, та ще тому, хто не поскупивсь викинуть за тебе з череса сотню дукатів."

— „Хибаж я йому не дякую?" — каже Василь Невольник. „Ченцї звали мене у манастир, бо я таки й писменний собі трошки; Низове товариство[3] закликало мене до коша, бо я всї гірла, як свої пять пушок, знаю; зазивав мене і кошовий, і отаманнє, як проходив я, повертаючи з неволї, через Запорожже, а я кажу: Нї, братчики! Пійду я тому служити, хто визволив мене із бесурменської землї; буду в його хоч свинопасом, аби якнебудь йому подякувати!"

Так говорив Василь Невольник. А Черевань, слухаючи, тілько сміяв ся.

— „Ка'знає що ти," каже, — „городиш, бгате! Буцїм уже сто червоних таке диво, що

---

[2]) Ґалєра — судно, котре гонили невільники, приковані до весел. [3]) Низове товариство — Запорожцї

зроду нїхто й бачив. Після Пилявців, та Збаража, носили козаки червінці приполами[1]. Ну сядьмо лиш, мої дороїї гості, та випєм за здоровє пана Шрама."

Випили по кубку. Тогдї Шрам і питає: — „Скажи ж менї, Божий Чоловіче; ти всюди вештаєш ся і всячину чуєш: чи не чував ти, що в нас дїється за Днїпром?"

— „Дїється таке," — одвітує Божий Чоловік, важко здихнувши, — „що бодай і не казати! Не добре, кажуть, починає на сїй Українї Тетєра, а за Днїпром чинить ся щось іще гірше. Жадного ладу між козаками."

— „А старшинаж із гетьманом на що?"

— „Старшини там багато, та нїкого слухати."

— „Як нїкого? а Сомко?"

— „А щож Сомко? хоть він і розумом і славою узяв над усїма, та й йому не дають гетьманувати."

— „Як же се так?"

— „А так, що дїявол замутив гозову Васютї Нїжинському. Уже й чуприна біла, як у мене, і зовсїм уже дїд; доживав би віку на полковництві: так отже захотїлось на старість гетьманувати. Багато козаків і його слухає. А як він собі мається добре, то й бояри, що на Москві коло царя що хотя, роблять, і тії за його тягнуть руку. А Сомко бачте, навпростець іде, не хоче нїкому *прийїдте поклонїмо ся*. Оттаке як завелось міждо старшими головами, то й козаки пїшли один провив одного. Де зострінуть ся, чи в шинку, чи на

[1]) Припіл — припіднята пола, у жінок подолок.

дорозі, то й зотнуть ся. — „Чия сторона?“ — „А ти чия?“ — „Васютина.“ — „Геть же к нечистому, переяславський крамарю!“ Се то бач, що Сомко має в Переяславі свої крамні комори в ринку, так Васютинцям і звадливо. Оттак зотнуть ся, та й до шабель.“

Слухаючи таку невеселу повість, полковник Шрам і голову понурив.

— „Та потривайже,“ каже: — алеж Сомка вибрали одностайне гетьманом у Козельці[1]?

— „Одностайне,“ каже: „і сам преосвященний Меоодій був там і до присяги козаків приводив; та як Сомко собі чоловік прямота, то й не в догад йому, що святий отець думав мабуть заробить собі яку сотнягу чи дві червоних на рясу. А Васюта Ніженський водивсь у старовину з Ляхами, так проноза[2] вже добрий: брязнув капшуком перед владикою, — той і вимудрував щось на Сомка, тай послали у Москву лист. От і пішла така вже поголоска, що рада козелецька не слушна; треба, кажуть, ізосвати зуповную раду, щоб і військо з Запорожжа було на раді, щоб одностайне собі гетьмана обрали і одного вже слухали; бо Васюта хоче собі гетьманства і не слухає Сомка гетмана, а Запорожці собі гетьманом Бруховецького зовуть.“

— „Якого се Бруховецького?“ — аж скрикнув Шрам. „Шо се за проява?“

— „Проява,“ — каже, — „така що слухаєш, та й віри нять не хоче ть ся. Ви знаєте Іванця?“

---

[1]) Козелець — місто в Чернигівщині. [2]) Проноза — волоцюга, пройдисвіт.

— „Оттак!“ — кажуть: „іщеб не знати чури Хмельницького!“

— „Ну, а чули, яку наругу приняв він од Сомка?“

„Чули,“ — каже Шрам. — „Щож по тому?“

А Червань: — „Здається, Сомко налаяв Іванця свинею, чи що?“

„Не свинею, а собакою, та ще старим собакою, та ще не на самоті, чи там якнебудь на підпитку, а перед отаманнем, перед генеральною старшиною, а на домовій раді в гетьмана“.

— „Га-га-га“ — засміявсь Черевань. — „Одважив соли добре“.

— „Одважив соли добре — каже Божий Чоловік, — „та зробив не гаразд. Іванець був собі незначний товариш, та, за свою щиру службу старому Хмельницькому, мав велику в його повагу і шанобу. Бувало проживаєш у гетьманському дворі, то чуєш: — „Кохаиий Іванець! Іванець, друже мій единий!“ — озветься до його, під веселий час, за чаркою. — „Держись, Юру,“ каже бувало синові, — „держись Іванцевої ради, як не буде мене на світі: він тебе не ошукає.“ От Юрусь і держався його ради, і вже було що скаже Іванець, те й свяге. А Сомко, знаєте самі, доводить ся Юрусеві дядько, бо старий Хміль держав у шлюбі його сестру, Ганну: так він і неполюбив, що чура орудує небожем[1]). Та ото раз, як зїхалась до молодого гетьмана старшина, та почали радити про військові речі, от Іванець

[1]) Небіж — сестрінець або братанич.

і собі до гурту, — немов би гетьманський чура, — та щось і блявкнув з простоти. А Сомко, знаєте, який? зараз загорить ся, як порох. — „Пане гетьмане," — до Юруся, — „старого пса не пристойно мішати в нашу компанію..." От як воно було, панове, коли хочете знати. Я сам там лучив ся, то й чув своїми ушима. Та при меніж зчинив ся й ґвалт у ночі, як Сомко піймав Іванця з ножем коло свого ліжка. Та ото й судили його військовою радою, і присудили усікнуть голову. Воноб же й сталось так, панове, та Сомко видумав Іванцеві гіршу кару: звелів посадить верхи на свиню, та й провезти по всьому Гадячу[1]."

— „Га-га-га! зареготав ізнов Черевань. — „Котюзї по заслузї."

А Шрам усе слухав мовчки, та й каже понуру: — „Се все ми знаємо."

— „Знаєте," — каже кобзар: — „а чи чували, що послї того вкоїв Іванець?"

— „А щож він, бгате, вкоїв?" питає Черевань. — „Якби на мене, то враг би його й знав, що й чинити після такого сорому! Як тобі здається, бгате Василю?"

Той тілько похитав головою.

— „От що зробив Іванець," — приняв слово Божий Чоловік — „Мабуть нечистий напутив його. Почав гроші збірати, почав усякому годити, почав прохати уряду в гетьмана. Той і настановив його хорунжим. Як же ото Юрусь не зміг держатись на гетьманстві, та пішов у чернї, так Іванець, маючи в себе од усіх льохів гетьманських ключі, підчистив щи-

[1]) Гадяч — полкове місто, на північ від Полтави.

ре срібло, скілько його там осталось, та й махнув на Запорожже. А там як сипнув грішми, так Запорожці за ним роєм: — „Іван Мартинович! Іван Мартинович!“ А він, ледачий, з усїма обнїмається, та братається, та горілкою поїть...“

— „Ну, щож із сього?“ — ізнов таки спитав понуро Шрам.

—„А от-що з сього. Запорожці так собі його вподобали, що зозвали раду, та й бух Іванця кошовим.“

— „Іванця!“ — аж скрикнули всї у одно слово.

— „Нї, вже його тепер нїхто не зове Іванцем.“— додав Божмй Чоловік: — „Тепер уже він Іван Мартинович *Бруховецький*!“

— „Сила небесная!“ — закричав, ухопившись за голову Шрам. — „Так се його зовуть Запорожці гетьманом?“

— „Його, пан-отче, його самого!“

— „Боже правий, Боже правий!“ — сказав Василь Невольник: „переведеть сяж видно нї нащо славне Запорожже, коли такі гетьмани настали!“

А Черевань тілько сміяв ся: — „Га-га-га! Отсе так, бгатцї, що штука! І уві снї такого дива не снилось нїкому!“

— „Братте моє миле!“ рече тогдї полковник Шрам: „тяжко моєму серцю! не здолаю більш од вас таїтись! Їду я не в Київ, а в Переяслав, до Сомка гетьмана, і а їду от-чого. Україну розідрали на двоє одну часть, через недоляшка Тетеру, незабаром візьмуть у

свої лапи Ляхи, а друга сама по собі перевернеться кат знає на що. Я думав, що Сомко вже твердо сїв на гетьманстві, — а в його душа щира, козацька, — так міркував я, що як раз підійму його з усїма полками на Тетеру, та й привернем усю Україну до одної булави. Гіркої підніс ти моєму серцю, Божий Чоловіче; та ще може якнебудь дїло на лад повернеться. Їдьмо зо мною на той бік: тебе козаки поважають, твоєї ради послухають...“

— „Нї, пан-отче,“ — перебив його кобзар, — „не слїд менї встрявати до тії заверухи.

Не нам те знати,
Не нам про те, за те раховати:
Наше дїло Богові молитись,
Спасителю хреститись...

А більш,“ — каже, — „менї не по-нутру отта мізерная пиха, що розвелась усюди по Гетьменщинї[1]. Почали значні козаки жити на лядський кшталт із великої роскоші. І вже байдуже їм тепер старосвітскії співи, що й людям у подобу і Богу не противні: держать коло себе хлопцїв із бандурками, що тілько й знають різати до танцїв. Дух мій не терпить сього!... І наша темна старчота, ради тієї ледащицї горілки, бринчить їм на кобзах усячину. Забули й страх Божий. Ужеж ти не бачиш нїчого, уже тебе наче взято із сього світу: так чогож тобі вертатись до гріхів людських? Умудрив Господь твою слїпоту, то співай же добрим, людям, не прогнївляючи

[1]) Гетьманщина — землї де заведений був новий устрій по великім руху народнім до хмельницького

Господа; так співай, щоб чоловік на добре, а не на зле почув ся!"

— „Бгатці!" — сказав Черевань: „от я почув ся на добре. Ходімо лиш до хати. Там нам дадуть таких вареників, що всяке горе на душі одлигне. Годі вже вам гуторить про свої смутки. Я радуюсь, що Господь послав менї таких гостий, а ви тільки охаєте та стогнете. Не зáсмучайте моєї гостини, забудьте свої гіркії думи, хоч на сьогодняшнїй вечір."

Так говорючи, устав та й повів своїх гостий до хати.

Шрам ішов за ним, хитаючи понуро головою. Василь Невольник голосно журив ся, на його гледючи. Божий Чоловік ясен був на виду, мов душа його жила не на землї, а на небі.

ГЛАВА ТРЕТЯ.

Заглянув Черевань у пекарню: — „Е," каже, — „та сеж ти менї й жениха привіз, пане бгате!" (А в пекарнї давно вже сидів Петро Шраменко, розмовляючи з Череванихою і з її дочкою, Лесею.) — „Бач, як у їх весело: не так, як у нас. Щебечуть, наче горобцї. Що то за милий вік молодецький! Ведиж, Василю, гостий у світлицю, а я поздоровкаюсь із молодим Шраменям."

Світлиця в Череваня була такаж, як тепер буває в якого заможного козака (що ще то за луччих часів дїд або батько збудував). Сволок гарний, дубовий, штучно покарбований; і слова з Сьвятого Письма вирізані; вирізано, і хто світлицю збудував, і якого року. І лавки

були хороші, липові із спинками, та ще й килимцями позастилані. І стіл, і божник із шитим рушником округи, і все так було, як і тепер по добрих людях ведеть ся. Одно тілько диво було в Череваня, таке, що вже тепер нігде не зуздриш. Кругом стін полиці, а на тих полицях срібні, золоті і кришталеві кубки, коновки, пляшки, тацї і всяка посудина, що то на войнї поздобувано. Як палили козаки шляхетськії двори і княжецькії замки, то все те мішками виносили. Так-то Бог тогдї погодив козацтву, що тії вельможнії каштеляни і старости, пишнії, несказано горді, що гукали на гайдуків, сидя із своїми кубками та конвами поза столами, пійшли в неволю до Криму, або полягли головою в полї, а їх кубки стоять у козака в світлицї. Іщеж по стінах висять і їх шаблї, пищалї[2], під сріблом, старосвітські сагайдаки татарськії, шитії золотом ронди[3] нїмецькі гарбекузи[4], сталеві сорочки, шапки сисюрки[5], що вкриє тебе залїзною сїткою, і нїяка шабля не візьме. Отже нїщо тее не оборонило Ляхів і недоляшків! допекли козакам і поспільству до самого серця. То от тепер і тії луки, тії шаблї, і вся та зброя сияє не в одного Череваня в світлицї, і веселить козацькі очі.

Тількож Петру, Шрамовому синові, здалось найкраще у пекарнї, хоть там не було нї шабель нї сагайдаків, и тілько самі квітки та запашнії зїлля за образами й поза сволоком,

---

[2]) пищаль — ручниця, [3]) ронд — прибір на коня, [4]) гаркебуза — старосьвітська, [5]) сисюрка — дротяна шапка, що опадала аж на рамена (польське—misiurka).

а на столї лежав ясний, та високий хлїб. Так Лесяж усе скрашала собою, так що вже справдї годилось би сказати: „У хатї в її, як у віночку; хлїб випечний, як сонце; сама сидить, як квіточка“. І розговорився із нею Петро, як брат із сестрою. А сама Череваниха була панї ввічлива: знала, як до кого з речами обернутись. Так йому козакові луччої компанії було й не треба: тут би він і засів на ввесь вечір, дивлячись на чорні дївоцькі брови, та на шиті рукави. Як ось і лїзе Черевань, сопучи, через поріг. Увалився у хату, та розставивши руки, до його: „А братїку!“ і почав цїлуватись. „Ну“, каже, „брате, не в низ ідеш, а вгору. То був козак над козаками, а тепер іще став кращий!... Меласю!“ обернувсь до жінки: „от нам затьок! Лесю, от жених тобі під пару, так, так! Га-га-га! Бач, брате, який я чоловік? сам набиваюсь із своїм добром. Так не береж бо нїхто, та й годі! Ходїмо, брате, в світлицю; нехай вони тут собі порають ся. Жіноча річ коло печі, а нам козакам, чарка та шабля“.

Та взявши Петра за руку і потяг до світлиці. Обернувсь козак, переступаючи через поріг — і серце в його заграло: Леся не спускала з його очей, а в тих очах сияла й ласка й жаль, і щось іще таке, що не вимовиш нїякими словами. Сподобавсь видимо козак дївчинї,

— „Ось подивись, дїдусю,“ — каже Черевань, привівши Петруся до Божого Чоловіка: „чи той се Шраменко, що переплив Случ під кулями? Їй-Богу, я й досї дивуюсь! що таке молоде, та таке сміле! Побравсь у лядський

аб р. уб із хорунжого і корогов його принїс о етьмана. Щож би тепер воно зробило!"

Божий Чоловік положив Петрусеви на голову руку, та й каже: — „Добрий козак; по батькові пійшов. Одвага велика, а буде довговішний і на войнї щасливий: нї шабля, нї куля його не одолїє, і вмре своєю смертю."

— „Нехай лучче," — сказав батько, „поляже од шаблї і од кулї, аби за добре дїло, за цїлость України, що ось розідрали на двоє."

— „Ну, годїж, годї вже про все!" — каже Черевань. „Ось я вам дам краще дїло до розмови".

І достав із полички жбан, прехимерно з срібла вилитий і що-то вже за преукрашений! Не жалували пани грошей для своєї пихи і потїхи. По боках бігли босоніж дївчата, — инша і в бубон бє; а зверха сидїв, мов живий, божок гречеський Бахус. Тим-то Черевань і звав сей жбан *Божком*.

— „Шкода менї дїдусю твоєї темноти," — каже кобзареві. „Ось на лиш полапай, яке тут диво. Се я в Польщі таке собі доскочив."

— „Суєта суествій!" — каже той усміхнувшись.

— „Нї бгатїку, не суєта! Ось як випємо з Божка по кухлику, то може не так заговориш.

— „Із Божка?" — каже Шрам. „Так отсей чортик зоветься в тебе Божком?"

— „Нехай він буде й чортик," — одвітує Черевань, „тілько кажуть, що в старовину у Греків... Був народ Греки, так примірно, як ми тепер козаки... народ непобідимий, — от

що!... Так у тих-то Греків сьому Божку, кажуть була велика шаноба "

— „А в тебе вже не така?" — питає Шрам.

— „Ні," — каже, „на мене він не нарікати-ме а от колиб ви його не зневажали" — достав мальовану тацю, сріблом ковану. А на таці було намальоване таке, що всякеб засміялось. Жидок дає Запорожцеві напитись горілки з барилця. Запорожець так і припав до барила; а Жид — одно одстраху, а друге од скнарости — держить тай трусить ся. А зверху підписано: *Не трусись, псяюхо: губи побеш!* От на таку то тацю поставив Черевань пять кубків-ріпок, тай почав наливати якусь настойку з того Божка.

— „Се, братці," — каже, „така в мене настойка, що мертвий устав би з домовини, як би випив добру чарку."

Та й обніс усіх; не минув і Василя Невольника, хоть той стояв собі оддалік, мов у манастирі служка перед ігуменом.

— „Ну, брате Михайло," каже, повеселівши трохи од того трунку, Шрам: згадаюж я тобі про твого Божка загадку: *Стоїть божок на трох ніжках; король каже: „Потїха моя!" краля каже: „Погибель моя."*

— „Ну, братїку," — каже Черевань: „хоч убий", не второпаю. Так як, як? Король на трох ніжках, а краля каже: „Погибель моя?"

— „Не король, а божок на трох ніжках, як от і твій. *Король каже: „потїха моя!" краля клаже: „Погибель моя?"*

— А, пекже його матері, як мудро!... Король каже: „Потїха моя!..“ Себ то, бач, як чоловік упєть ся, то вже тогдї кричить: „Я король!“ А жінка! „Ох, погибель же моя! деж менї тепер дїть ся?“

— „Як раз так! тілько, братїку, твоя жінка не злякалась би тебе, хотьби ти й королем ізробивсь“.

— „Іще не одгадав!“ — каже Черевань. „Ануж ти сам!“

— „Менї не диво, а от якби ти показав свою премудрость!“

— „Моя премудрость, бгатїку“, — сказав Черевань, „знає тілько налить та випить; а там собі мізкуйте, як хотя. На те ви попи, на те ви мужі совіта, на те ви народні голови“.

— „Не вадилоб і не попам“, — одвітує Шрам! „не вадилоб і не мужам совіта знати, що король тут — тїло, а краля — так се душа. Тїло потїшаєть ся, як чоловік запе, а душа погибає: от і все“.

— „Пгавда, бгатїку, їй-Богу, пгавда!“ — сказав похитуючи головою Черевань: „випєм же, ще по кубку!“

Аж ось увійшла до гостей Череваниха, молодиця свіжа й повновида, пряма як тополя, — замолоду була дуже хороша. Підійшла до Шрама під благословеніє. Він її поблагословив, та, як панї була гожа і вониж таки давні приятелї, то ще схотїв і по-простому з нею привітатись, та й каже: „Позвольте з вами привітатись, добродїйко!“

А вона каже! — „Та якже зволите, добродїю!“

Та й попїлувались любенько.

Тогдї Череваниха ще обнесла гостей.

Черевань випив на радощах повний кубок, бризнув під стелю, та каже: „Щоб нашї дїти оттак вибрикували!“

А Череваниха почала вести за чаркою розмову: — „Тако тсе“, — каже, „ви на прощу, пан-отче? Святе дїло!... От, моя дружино“, — обернулась до чоловіка, „от як добрі люде роблять: аж із самої Паволочі їдуть молитись Богу. А ми живемо ось під самим Киевом, та ще не були сю весну й одного разу у святих угодників. Аж сором! Та вжеж, як собі хочеш, а в мене не дурно ридван наготовлений. Причеплюсь за пана Шрама, та куди він, туди й я“.

— „От божевільне жіноцтво! — каже Черевань. „Куди він, туди й я! А як же пан Шрам махне за Днїпро?“

— „То щож? яб не махнула? Доки сидїти нам у сьому воронячому гнїздї? Ось уже который раз переказує мій брат, щоб приїхали до його в гостї! І чомуб не поїхати?“

„Та їй-Богу, Меласю“, — каже Черевань: „я рад би душею, колиб мене хто взяв та й перенїс до твого брата під Нїжень. Кажуть, і живе добре — таки зовсїм по-панськи. Не дурно його козаки прозвали князем“.

— „Отсе буцїм би за достаток його князем зовуть!“ — перебила Череваниха. „У його жінка княгиня з Волинї. Ляшка. Як руйнували нашї Волинь, так він собі вподобав якусь бідолашну княгиню; от і самого прозвали князем.“

— „Князь Ґвинтовка!“ зареготавши каже Черевань. „То були Вишневецькії та Острозькії, а тепер пішли князї Ґвинтовки... Знай наших! А добра, кажуть, людина з тії княгинї. Поїхав

би до Ґвинтовки хоч зараз, колиб не далеко!“

Гуторять попиваючи, аж ось — двері рип! і — так як сонце засияло: увійшла в світлицю Леся.

— „От моя й краля!“ — каже Черевань, беручи її за руку.

„В світлоньку входить,
Як зоря сходить.
В світлоньку ввійшла.
Як зоря зійшла.

А що, бгате? чи нїчим же похватись на старість Череваневі?“

Нїчого не сказав Шрам, тілько дивив ся на Лесю.

А вонаж то стояла, підійшовши від благословеніє, хороша та прехороша! Іще трошки засоромилась перед поважним гостем, то і очиці спустила в землю, а на виду аж сияє. На диво було в Череваня дочка, та й годї. Тимто Петро, як побачив то й умер, дарма, що видав доволї світу!

— „Ну лиш, доню,“ — каже Черевань: „піднеси нам по кубку, як там кажуть, із *білих ручок.*“

Леся поблагословилась і піднесла. І що-то вже, як хороше вдасть ся! чи заговорить, чи рукою поведе, чи пійде по хатї — усе не так, як хто инший: так усї й дивлять ся, і так усякому на душі, мов сонечко світить.

Випив старий Шрам *із білих рук* од Череванївни, та й каже Череваневі: — „Ну, брат Михайло, тепер і я скажу, що є тобі чим на старість похвалитись.“

А Черевань тілко сміється.

— „А щож, приятелю?“ — каже Шрам

далї: „Хотьби менї годилось би про одно вже помишляти, та може тепер година щаслива: щоб її нам не занедбати — чи не оддав би ти своєї Лесї за мого Петра?“

А Черевань йому: — „А чом же не оддав би, бгате? нехай нашим ворогам буде тяжко! хиба ти не Шрам, а я не Черевань?“

— „Так чогож довго думати? давай руку, свате!“ Та й подали собі руки, та й обнялись, та й поцїлувались. Тогдї за дітий та й кажуть: „Боже вас благослови! поцїлуйте ся, дїти!“

Петро од радости не знав, де він і стоїть, мов сон йому снить ся! Про що він тілько подумав, зараз воно йому й єсть. А Леся чогось нїби злякалась, та й каже: — „Татусю! хибаж ви не бачите, що не всї в хатї?“

Обернув ся Черевань — немає жінки. Аж ось вона знов увійшла в світлицю.

— „Меласю!“ каже Черевань: „чи бачиш, що тут у нас дїється?“

— „Бачу, бачу, пишний мій пане!“ — дала вона такий одвіт, та зараз і взяла од його дочку за руку.

Глянув Петро: деж та ласка у очах у Лесї? деж той жаль дїв ся? де дїлось те, чого не вимовиш нїякими сзовами? Вона схилила головку на материне плече і перебірає в її на на шиї дукати, а на Петра й не згляне. Гордо піднялась її губка — не добрий знак для залицяння!...

— „Ну, нїчого сказати, пан-отче!“ — каже Череваннха Шрамові: „швиденько ви добуваєте із своїм синком замки! Отже ми вам доведемо, що жіноче парство стоїть кріпше над усї царства“.

Черевань тілько сміяв ся.

А Шраму було не по-нутру. — „Вра мене возьми," — каже, „коли з иншим замком н скорійш ісправиш ся, ніж з бабою! Тількож н знаю, що за одсїч ви нам ізробите? Чим я вам не став? чим син мій не жених вам?"

Черевань, стоячи з боку, усе дивив ся на Шрама, роззявивши рот, та слухав. Як же Шрам замовк, тогдї він повернув шию до жінки, що то вона скаже.

А та тже тогдї медовим голосом: — „Пан-отче, пане поковнику, приятелю наш любий. Нема на Вкраїнї чоловіка, щоб не знав, чого стоїть старий Шрам, і який старшина, який полковник не оддав би дочки за твого пана Петра? Не к тому, пан-отченьку, тут річ. З дорогою душею раді й ми оддать за його свою дитину, тількож бо треба чинити таке дїло по християньски. Наші дїди й баби, як думали заручати дїтей, то перше їхали з усею сїмєю на прощу до якого монастиря, та молились Богу. От Бог давав дїтям і здоровє і талан на всю жизнь. Се дїло святе: зробімож і ми його попредківськи",

Знала Череваниха, що сказати: так і осадила Шрама, мов горщок од жару одставила.

— „Ну, брате Михайло", — наже він Череваневі: „благословив тебе Господь дочкою, та не обідив же й жінкою".

— „Га-га-га!" — каже Черевань. — „Еге, брате! моя Мелася не зневажалаб себе і за гетьманом".

— „По сїй же мові та буваймо здорові!" каже Череваниха, підносши гостям по кубку.

— „Щоб нашим ворогам було тажко! як добре мовляє мій сват," — каже Шрам.

— „А дїти наші нехай оттак вибрикують!" — додав Черевань, бризнувши з кубка на стелю.

— „Амінь:" каже Череваниха.

На тім і застряло сватанне. Старі вже більш і не згадували, бо і в Черевання і в Шрама була була така думка, що ще поспіють з козами на торг. Не так думав Петро: він зараз догадав ся, що Череваниха бє на якогось иншого зятя, та й сама Леся їм гордує. І вже йому тогдї здалось, що нї для чого більш і на свїтї жити: а на душі така пала туга, така печаль, що й сказати не можна!

Леся, викрутившись із того сватання, зникла з світлиці,; і не ввійшла на вечеру; а послї вечері зараз порозходились на спочинок.

Старого Шрама і Божого Чоловіка положили в світлиці; а Петро, по козацьки, лїг у садку під чистим небом.

Не знаю вже, яковото йому послї того сватання спалось. Як же вернув ся в ранцї до світлиці, то Божого Чоловіка вже не було в компанії: поплентавсь дїдусь іще до схід-сонця із Хмарища. Усї повдягались у довгі подорожні сукнї і ждали тілько старого Шрама. Той, стоя перед образом, одчитував, своїх молитов. По стїнах і по полицях у світлиці не видно було більш нї доної зброї, нї срібних кубків; бо в тую неспокійну старосвітщину, одлучаючись, не кидай було плохо дома нїчого, а ховай по тайниках, по підземних скарбницях.

Старий Шрам звелїв синові сїдлати коні;

як ось і Василь Невольник виїхав ізза садка з ридваном. Погодив тогді Бог козакам надрать у своїх ворогів усячини, що не один старшина, мов який дука, їздив ридваном. Блищали мідяні, позолотистії герби на ридвані в Череваня миготїла в очах дорога горорізьба[1] — леви струсеві піря, булави з бунчуками; а тих може переволось і кодло, що сїми гербами величались...

Мати з дочкою сїла в ридван; а Череванъ не покидав таки козакования — поїхав на прощу верхи. Шрам із ним держав перед того поїзду.

Петро хотїв їхати поруч із верховими, та й сам не знав, як оставсь коло ридвана, мов привязаний. Їде сердега мовчки і голову понурив. Далї, надумавшись, і каже: „Панї-матко! учора дїло пішло було на лад, та й розвазалось із твоєї ласки. Не по правдї ви із своєю Лесею робите. Я до вас із щирим серцем, а ви до мене з хитрощами. Луччеб уже одрізати попросту, та й годї. Ну що в вас на мислї? Скажи, панї-матко, щиро, чи думаєш ти оддать за мене Лесю, чи в тебе другий есть на прикметї?“

— „І есть, і нема: і нема і есть,“ — каже сміючись Череваниха.

— „Що отсе в вас за загадки?“ аж скрикнув з досади Петро. — „Уже коли рвати, то рви не дьоргавши! Скажи менї, панї-матко, щиро, кого ви собі маєте на думцї?“

---

[1] Горорізьба — плоскорізьба.

— „Е, паниченьку!“ каже Череваниха: „потривай бо тротки, ще рано брать нас на ісповідь!“

Замовк Петро, понурив голову, а на виду поблїд, мов хустка: доняла йому до живого Череваниха. Вже й сама Леся, зглянувши на матїр, похитала головою.

Усміхнулась горда мати, та й каже: „Ну, козаче, коли вже тобі так пильно припало, то от тобі уся історія. Леся моя родилась у чудну планету: ще як я нею ходила, приснив ся раз менї сон дивен, дивен на прочудо. Слухай, козаче, та на ус мотай. Здалось менї, ніби посеред поля могила; на могилї стоїть панна, а од панни сяє як од сонця. І з'їзджають ся козаки і славні лицарі з усього світу — од Подоля, од Волиня, од Сївери і од Запорожжя. Вкрили бачся, все поле, мов маки зацвіли по городах; вкрили, та й стали битись один на один, кому буде та ясная панна. Бють ся день, бють ся другий, — як де нї взявсь молодий гетьман на конї. Усї склонились перед ним, а він до могили, та й поняв ясную панну. Такий-то був менї сон, козаче! Проходить день другий, — нїяк його не забуду. Ударилась я до ворожки. Щож ворожка? Як ти думаєш?“

—„Я думаю тілько“,— каже Петро, „що ти, панї-матко, з мене глузуєш; от і все!“

—„Нї, не глузую, козаче. Слухай та на ус мотай, що сказала ворожка. „А щож,“ каже, панї? сей тобі сон пророкує дочку із зятем. Дочка в тебе буде на ввесь сьвіт красою, а зять-на ввесь сьвіт славою. Будуть із'їзджатись з усього світу пани й гетьмани, дивувати-муть ся красї твоєї донї, дарувати-муть їй сріблo-

золото, та ніхто її не обдаруе краще од суженого. Сужений буде ясен красою між усіма панами й гетьманами: замість очей будуть зорі на лобу — сонце, на потилиці — місяць.“ Так промовила менї, віщуючи, стара бабуся. Як ось, справді, дав менї Господь дочку — справдилось бабусине слово: нївроку їй, не послідуща між дівчатами. Трошки згодом, зашуміло по Вкраїні, закипіло мов у казані, і стали з'їзджатись у Київ пани та гетьмани, — справдилось друге бабусине слово. Усї дивувались на мою дитину, дарували їй сережки, дорогі перстені; тількож нїхто так не дарував її, як той гетьман, що менї снив ся. Дорожший над усї подарунки був його подарунок, і кращий над усе панство і лицарство був молодий гетьман: замість очей — зорі, на лобу — сонце, на потилиці — місяць. Справдило ся ще раз ворожниче слово. Усїх панів і гетьманів затемняв він красою. І говорить менї: „Не оддавай же, пані-матко, своєї дочки нї за князя, нї за лицаря; не буду женитись, поки виросте, — буду їй вірною дружиною“. Дай же, Боже, і ти, Мати Божа, щоб і се справдилось на щастє й на здоровє!“

Тут саме виїхали вони ізза гори. Перед ними так і заблищало, так і замиготіло, так і замережило церквами, хрестами, горами і будинками. Святий город сияв як той Єрусалим. Сонце ще не піднялось високо; так не то що церкви й хоромини, та й зелені сади, і все, що загледїло око в Києві, усе горіло, мов парча золототканая.

Прочане перехрестились і сотворили молитву. А Петро їде собі, і не бачить і не чує нїчого: так опентала його Череваниха.

ГЛАВА ЧЕТВЕРТА.

Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш дїду, Києве! бо й велика слава нераз тебе осияла і великі злигоднї на тебе з усїх боків збірались... Скілько-то князїв, рицарства і гетьманів добуло, воюючи за тебе, слави! скілько то на твоїх улицях, на тих старосвітських стогнах, на валах і церковних цвинтарях пролито крови християнської! Уже про тих Олегів, про тих Святославів, про тії ясири половецькії нїчого й згадувати. Ту славу, тії злигоднї вибила нам із голови безбожна Татарва, як уломив ся Батий у твої Золоті ворота. Буде з нас і недавнїх споминок про твою руїну.

Іщеж от і дванайцяти лїт не налїчив Шрам, як у той нещасливий берестецький рік прийшов до Києва Радзївіл із Литвинами, усе попалив і пограбував, а міщане, сївши на байдаки, мусіли до Переяслава втїкати.

Та люта пожежа іще не зовсім загладилась: Куди нї кинь оком, усюди виден був по їй прослїдок. На коморях, на станях, на огорожех, поміж свіжим деревом чорнїють колодки, а инде гарний колись сад стоїть пустирем незагорожений; на спустошалому дворищі стирчать тілько цечи та ворота; а де чи дїло-

ваннє[1]), чи щит[2]) над воротьми, чи яка хоромина, то все те нове, іще й дерево не посиніло.

Смутно було дивитись Шрамові на тії признаки пожежі. Тілько й краси було в Києві, що церкви Божі, та городи з червоними маками, та ще тії гори крутоярі з зеленими покотали[3]).

Тогдї ще трохи не ввесь Київ містив ся на Подолї; Печерського не було зовсїм, а старий або верхній город послї Хмельницини безлюдовав. Денегде стояли по Подолу камяниці; а то все було деревяне: і стіни з баштами, круг Подола, і замок на горі Киселівці. Улиці були узенькі, плуталисьто сюди, то туди; а инде замість улиці майдан, і ніхто його не забудовує, і нїчого на йому нема, тілько гуси пасуть ся.

Їдуть наші прочане по тих закоулках, аж дивлять ся — посеред улиці збились вози у купу. Шрам послав сина прочистить дорогу. Поскочив Петро до возів; гляне, аж за возами, коло хати, перед ґаночками, сидить юрба людей. По серединї килим; на килимі пляшки, чарки і всяка страва.

Петро зараз догадавсь, що се мабуть чоловікові дав Бог родини, або що, так на радощах частує всякого, хтоб нї йшов, або їхав улицею. Юрба гостей зібралась уже чималенька, і все були міщане. Знаті були міщане раз уже з того, що не носили шабель, — тілько ніж коло пояса: одні пани та козаки ходили при шаблях. А в друге знаті були з того, що

---

[1]) дїлованнє — частокіл, [2]) щит — верх, [3]) покоти гори — збіч.

підперізувались по жупану, а кунтуші носили наопашку (тогді було, коли не пан або не козак, то по кунтушу й не підперезуйсь, щоб инде носа не втерто). Іщеж із того були вони знаті, що не важились ходить у кармазинах: ходили тогді в кармазинах тілько люде значні та шабльовані, а міщане одягались синьо, зелено, або у горохвяний цвіт; убогі носили личакову одежу. Через те козаки дражнять було міщан *личаками*, а міщани дражнили козаків *кармазинами*.

Гості сиділи за трапезою не мовчки; балакали таки й гетьто голосненько, що Петро мусів добре гукнуть через вози добри-день. Обернулось тогді до його дві чи три голови.

—„Пане господарю!“ — каже, „і ви, шановная громадо! просить Поволоцький Шрам пропуска через табор.“

Скоро назвав Шрама, зараз деякі повставали, тай дивлять ся; а господар пізнав Петра, тай каже: „Деж той Шрам? се хиба десята доля старого Шрама.“

— „Де тобі десята!“ — підхопили шуткуючи гості; „хиба сота!“

— „І сотої нема!“ — закричали усі гурбою, „Хоч тисячу таких красних жупанів ізложи до купи, то все таки не буде Шрам!“

Усі були раді з такої вигадки; инші аж реготали: клюкнули вже з ранку добре. Як ось під'їхав і сам Шрам. Скоро загледіли його сиву бороду, зараз вози поодкочували геть і повиходили до його на-зустріч. Господар із пляшкою й чаркою попереду.

— „Ог наш старий Шрам!“ — кричали міщане: „ог наш батько!“

— „Що се, Тарасе?“ — каже тогдї Шрам господареві (а господар колись був у охочих козаках у Шрама сурмачем): „супротив кого се ти заложив такий табор? Здаєть сяж, тихо на Вкраїнї!“

— „Де тобі тихо, пане полковнику, чи паночче?... я вже не знаю, як тепер тебе й величати,“ — каже Тарас Сурмач. „Де тобі тихо? Сьогоднї народивсь у мене такий лицар, що аж земля затрусилась. Дав менї Бог сина, такогож, як і я, Тараса. Коли миш голови не одкусить, то й він побатьківськи трубитиме козакам на приступи; тай тепер уже трубить на всю хату.“

— „Нехай велик росте, та щаслив буде!“ — каже Шрам.

— „Чим же тебе шанувати, вельможний пане?“

— „Нїчим не треба, Тарасе.“

— „Якто нїчим?“ — здивовавшись каже Сурмач. „Хиба зарок[1] положив?“

— „Не зарок, Тарасе, а прибувши до Києва, всяк християнин повинен перше поклонитись церквам Божим.“

Не таківський же був і Тарас, щоб угомонивсь од разу. „Добродїю мій,“ каже, любезний! колиб я знав, що така менї на старість буде честь од пана Шрама, то враг мене візьми, колиб я засурмив вам хоч на один приступ! Хибаж ти не рад моєму Тараскові, що не хочеш попорськати його пелюшок? Тобі мабуть байдуже, чи виросте з його добрий козак, чи закорявіє як Жидовча!“

---

[1]) Зарок покласти — зарічи ся.

„Рад я йому з щирого серця“, — каже Шрам: „пошли йому, Господи, щастє й долю; тількож не та пора тепер, щоб гуляти на пїдпитку“.

— „Та на добре дїло, добродїю, завсегда пора. Дивись, скільки возів коло хати! Нїхто не одцуравсь хлїба-соли. Инший на ярмарок брав ся, инший у гай по кіллє, инший з пашнею до млина; та отже, коли припало пильне дїло, що треба привітати нового чоловіка, то нехай ярмаркує собі хто хоче, нехай свині лазять у город, а жінка рве на собі волосся, — тут ось треба запобігти, щоб новому чоловікові не гірко було на світї жити. А то скаже; „Ог у мене батько сякий-такий був! поскупивсь іспрaвити як слїд родини, а тепер і їж хлїб пополам їз слїзми!“

— „Одумайсь, Бога ради, Тарасе! — каже Шрам (уже йому докучило слухати пяне верзяканн, „Чи до речи ж отсе чоловікові, приїхавши до церков Божих, до мощей святих, застряти на хрестинах?“

— „Та що ти, куме, коло його панькаєш?“ — сказав хтось із боку товстим голосом: „хиба не знаєш, що се таке є? Знай нас, панів! от воно що! Сказано — кармазини. Себ то вже наш брат їм не кумпанїя, — от воно що!“

Як сказав, то наче искру в порох укинув. Усї так і загорілись, бо міщане вже давно на городове козацтво, та на старшину важким духом дихали.

— „Е, пек же його матері!“ — закричало дев'ятеро разом: „так ми тілько тогдї

кумпанїи кармазинам, як треба виручати їх ізпід кормиги лядської?"

— „Пхе!" — каже господар: „якогож чорта нам коло них панькати?"

— „К дияволу кармазинів!" — загукала громада, роздрочившись, як бугаї. „Вони тільки вмюють брязчдти шаблями; а тогдї де були сї брязкуни, як безбожний Радзївіл загуркотав із гармат у городські ворота?"

Закипів же й Шрам, почувши такі речи.

— „А виж, каже, „прокляті салогуби[1]). де тогдї були, як Ляхи обгорнули нас під Берестечком, мов горщок жаром? де ви тогдї були, як припекли нас з усїх боків, що трохи не половина війська википіла? Ви тодї брязчали не шаблями а талярами та дукатами, що понабірали од козаків за гнилі підошви та дїряві сукна! Га! а Радзївіл прийшов, так ви, окаянні, не одвітовали йому й разу з гармати! Плюгавї страхополохи! оддали самохіть Радзївілові місто і як ті баби заголосили: з г о д а! Як же запалав Київ, та почали Литвини душити вас, що овечок, так хто підскочив до вас на підмогу, коли не козаки? Бідолаха Джеджелій, із жменею тих сїромах, улетїв у Київ, як голуб у гнїздо за шуляком; а ви підперли його, зайці пїкчемнї? Дурень покійник був! Я не Литву, я вас би сїк та рубав, бісові дїти! я вас навчив би боронити, що одвойовали вам козаки!"

— „Який гасник одвойовував нам наше добре, опріч нас самих?" — кричали міщане.

[1]) Салогубами прозивали козаки міщан.

„Одвойовали козаки!... Та хто будуй ті козаки, коли не ми самі? Се то тепер, з вашої ласки, не носимо ми нї шабель, нї гармазину. Козацтво ви собі загарбали, самі собі пануєте, ридванами їздите; а ми будуй власним коштом стїни, палїсади, башти, плати чинш, мито і чорт знає що! А чом же би і нам показацьки не причепити до боку шаблї, та й не сидїти, згорнувши руки?“

— „Козаки сидять, згорнувши руки!“ — каже Шрам, „Шоб ви так по правдї дихали! Колиб не козаки, то давноб вас чорт ізлизав, давноб вас досї Ляхи з недоляшками задушили, або Татарва погнала до Криму! Безумнії гмави! та тілько козацькою одвагою і держить ся на Вкраїнї предся Русь ї благочестива віра! Дай їм усїм козацьке право! Сказалиб ви се батьку Богданові: він би якраз потрощив об ваші дурнї голови соою булаву! Де в світї видано, щоб увесь люд жив при однакому праві? Усякому своє: козакам шабля, вам безмін[1]) терези[2]), а поспільству плуг та борона“.

— „Коли усякому своє“ — каже Тарас Сурмач (а пляшкою махає так, що аж горілка ллєтсь), „коли усякому своэ, то чом же нам шаблю і козацьку волю не назвати своєю? У козаків не ставало війська — ми сїли на конї; у козаків не було грошей — ми дали їм і грошей і зброю; укупі били Ляхів, укупі терпіли всякі пригоди: а як прийшлось до розквітання[3]), то козаки зостались козаками,

---

[1]) Безмін-вага; — [1]) терези-важик; — [3] розквітанне-порахунок.

а нас у панпільство повернено! Щож ми таке? хиба ми не тіїж козаки?"

— „Хиба ми не тіїж козаки?" — підхопила громада, позакладувавши із зневагою руки за пояси. „Хто жив із нами за пані-брата, так тепер гордує нашим хлібом-сіллю:"

Шрам нераз починав говорити, так куди! Галас той так і покриває слова його.

— „Та постривайте, постривайте, пани кармазини!" — гукнув один товстопикий синьобкапітанник: „швидко ми вам хвоста вкрутимо! не довго гордувати-мете нами! Налетять зозулі, що нас не забули... Добрі молодці не дадуть нам загинути Справимо ми вам *чорду раду;* тогді побачимо, хто яке матиме право".

— „Ого", — каже Шрам: „он воно куди дїло хилить ся!"

— „А тож як?" кажуть стоячи козирем[1]) міщани. „Не все тілько козакам на радах орудовати. Схаменулись і на нас січові братчики".

Та й оглянулись на чубатого Запорожця. Запорожець сидить коло хати, та мов й не він, мов і не чує, що круг його наче море іграє.

— „Еге-ге!" — каже тогдї Шрам: „так се із Низу такий вітер віє!" та й догадавсь, що вже огню підложено, уже тілько роздуть, то й зніметь ся пожежа по всїй Українї. Серце в його зомлїло, як зміркував собі, що то з того може за лихо уродитись! Де дїлась зараз і вся досада на міщан!

— „Щановна громада!" — каже: „не

---

[1]) Козирем стояти — бундючитись.

думав же я й не гадав, щоб Кияне пошанж поли оттак мою старість! Чи давнож ми с в вас із батьком Хмельницьким? тогдї ба з хлїбом-сіллю виходили до нас назустріч, з плачем і радостю нас привітали; а тепер ось старого Шрама, що поруч їхав із батьком Богданом, оттак зневажаєте!"

— „Пан-отченьку ти наш коханий! — каже йому Тарас Сурмач, бо зараз така мова його вгамовала: „хтож тебе зневажає? Чи сеж проти тебе, батьку, говорить ся? Є такії, що душать нас, узявши за шияку; а ти зроду нїкому злого не заподіяв. Не вважай на їх галас. Мало чого не буває, що пяний співає! Їдь собі з Богом, поклонись церквам Божим, та й за нас, грішних, прочитай святу молитву".

А Черевань тим часом усе ждав, поки замовкнуть, бо не любив нїяких сварок: та отто, як побачив, що вже почав той гомін утихати, виїхав ізза Шрама, та й каже:

— „Ка' знає за що ви завелись отсе, бгатцї! Дайте тілько заглянуть нам хоч у одну церкву, а тогдї я отут із вами сяду, і вже не знаю, хто перепє мене в Києві, опріч пана війта".

Міщане вже взяли своє — зогнали трохи криком серце; а Череваня таки й любили, шанували, бо був козак друзяка: уже кому чи яка нужда, чи що, то зарятує й визволить, От і давай уже хоть коло сього леститись.

— „Отсе", — кажуть, „пан, так пан! Дай, Боже, і по вік таких панів! Нема в йоло нї крихти гордости!"

а нас — „За теж йому Біг дав таку золоту й хибю," — казали деякі.

— „За теж йому дав і дочку красче маку в городі," — добавили ще инші.

— „Ну, пропустітеж нас, коли так," — каже Шрам.

— „Пропустімо, пропустімо ясних панів!" — сказав Тарас Сурмач, та й ростовпив своїх гостей.

Розступились і дали проїхати верховим і ридванові.

Довго їхав Шрам, понуривши голову: тяжко стало старому на душі. Далі здихнув важко, од серця, та й каже, так ніби сам до себе: *„Вскую прискорбна єси, душе моя, і вскую смущаєши мя? уповай на Господа!"*

А Черевань, їдучи поруч, прислухавсь, що він собі мимрить. „Е," думає, „отже мабуть вражі личаки[1]) справді допекли йому. Треба його розважити. — Бгате," каже. „Іване! удар ти лихом об землю! чого таки тобі журитись?"

— „Як чого?" — каже Шрам. „Хиба не чув, що на умі в сіх мугирів[2])? Задумали чорну раду Иродові душі!"

— „Та враг їх бери з їх чорнсю радою бгате!"

— „От тобі на! А хибаж ти не бачиш, звідки сей вірер віє? Се вже коїть не хто, як проклятущий Іванець із Низовими комишниками[3]). Так хиба нам сидіти, згорнувши руки,

[1]) Личак — ходак з лика, а дальше — прізвище тих, що такі ходаки носять — себто: біднота, черінь. [2]) Мугир — хлоп, хам. [3]) Комишник — розбійник, що криєть ся в комишах, себто очеретах.

коли огонь уже підложено, і ось туж-туж пожежа схопить ся по Вкраїні!"

— „А що нам, брате, до Вкраїни? Хиба нам нїчого їсти, або пити, або нї в чому хороше псходити? Слава Тобі, Господи, буде з нас, поки нашого віку! Я бувшиб тобою, сидїв би лучче дома, та їв би хлїб-сіль з упокоєм, анїж менї битись на старість по далеких дорогах та сваритись із міщанами".

— „Враг возьми мою душу!" — закричав із серця Шрам, „коли я ждав од Черевання такої речи! Ти Барабаш, а не Черевань!"

— Щож би ви думали? Черевань так і помертвів од сього слова,

— „Щож отсе ти сказав, бгатїку? — ледві промовив через силу.

— „Те", — каже, „що так, як Барабаш казав Хмельницькому:

„Ми дачи не даєм,
В військо польське не йдем:
Не луччеб нам з Ляхами,
Мостивими панами,
Мирно проживати,
Анїж пійти лугів потирати,
Своїм тілом комарів годовати?" —

так отсе й ти говориш. Нехай гине отчизна, аби нам було добре! Немаж тобі тепер у мене й другого прізвища, як Барабаш!"

— „Бгате Іване!" — каже Черевань, а сам аж тремтить: „років десять назад, правував сяб ти зо мною за се порохом та кулею. Тепер я вже не той, тількож нехай враг візьме мою душу, коли я хочу зостать ся з таким паскудним прізвищем. Покажу я тобі, що я не Барабаш: їду з тобою за Днїпро так як

от сижу на коні, — з жінкою, з дочкою і Василем Невольником, і хочби ти, як кажеж, „для отчизни“ кинувсь із мосту в воду, то й я за тобою“.

— „Отсе, так по козацьки!“ — сказав Шрам, та аж печаль свою забув, як побачив, що в Череваня ще не зовсім заснуло козацьке серце. „Дай же“, каже, руку та обіщайсь от перед Братством Сагайдачнього[1]), що держатимеш ся за мене у всякій долі“.

— „Даю і обіцяю, бгате!„ — каже Череванъ, сміючись: рад був, що розважив Шрама.

Тут вони саме прибули до Братсва, що на Подолі[1]).

— „Ходїмо ж“, каже Шрам, „та помолимось, щоб Господь допоміг нам у нашому доброму дїлї“.

ГЛАВА ПЯТА.

Рідко може єсть на Вкраїні добра людина, щоб їзжила вік, та не була нї разу в Києві. А вже хто був, то знає Братство на Подолї, знає ту високу з дзиґарками дзвінницю, мурованну кругом ограду, ту пятиголову, пишно з переднього лиця розмальовану церкву, тії високі камяниці цо боках. Отже років за двістї назад, тогдї як отойто Шрам був у Києві,

---

[1]) Братство Сагайдачного — Богоявленське Братство, до котрого вписав Сагайдачний себе і все військо козацьке.

[2]) Подол (Подїле) частина Києва над Дніпром.

все те було инше. Тогдї ще стояла деревьна церква гетьмана Петра Сагайдачного; і ограда, і дзвініця, і всї братські школи — усе те було деревяне. У серединї в манастирі стояв тогдї густий старосвітський сад. Була то колись благочестива панї, Ганна Гугулевичівна, що подаровала на Братство свій двір із садом; і на тому то дворі гетьман Сагайдачний церкву збудував і манастир Братський з школами устроїв, щоб теє Братство дїтей козачих, міщанських і всяких учило, людям у темнотї розуму загинути не давало.

Постоявши прочане наші в церкві, подали срібла пан-отцям Братським на школи і прогаялись гетьто, оглядуючи манастир. А було тогдї на що там задивитись. Придавсь один чернець на мальованнє і пообмальовував не то церкву, да й саму ограду округи Братства, що вже де на яку дивовижу, а в Братство миряне йшли дивитись на мальованнє. Що тілько в Біблії прописано, усе чернець той мов живе списав скрізь по манастиреві. Тож святе саме по собі, а то таки й наше козацьке рицарство було там скрізь по оградї помальоване, щоб народ дивився та не забував, як колись за батьків та за дїдів дїялось.

Був там намальований і Нечай[1]) і Морозенко[2]). Круг його горять костели й замки а він сїче-рубає, топче конем Ляхів з недоляшками. Іще й підписано: *Лицар славного вiйска Запорозького;* а над Ляхами: *А се проклятy-*

[1]) Нечай-славний лицар з воєн Хмельницького, що згинув в битві під Красним. — [2]) Мороз (з роду Морозовицький) герой народньої пісні.

щі Ляхи. Знаєте, тогдї ще Хмельницина тільки що втихла, так любив народ, дивлячись, споминати, як наші за себе оддячили. А ченцї собі любили мирянам у голову задовбувати, що нема в свiтї ворого над католика. Пали, рубай його, вивертай з коренем, то й будеш славен і хвален, як Морозенко.

Був там і козак Байда[1]), що висїв реблом у Турків на гаку, а не зламав своєї вiри. Так і те все там помальовано, щоб усяке знало, які то колись були рицарі на Вкраїнї.

Був і Самійло Кішка, що й досї про його спiвають кобзарі, як він попавсь у турецьку неволю, і пятьдесять чотири роки був на галєрах у кайданах, за замками як йому Господь допоміг і себе і товариства півчвартаста визволити, і як, узявши ту галєру, приплив до козаків і корогви хрещаті давні у кишенї козакам привіз — не зневажив козацької слави.

Дивлять ся наші на тії намальовані дива, доходять уже до дзвініцї, аж слухають — за оградою щось гуде, стугонить, наче грім гримить оддалеки, — і музики йграють.

— „Се," — каже ченчик, що провожав їх по манастиреві: „се добрії молодцї Запорожцї по Києву гуляють. Бачте, як наші бурсаки-спудеї[2]). біжать за ворота? Жадною мірою не вдержиш їх, як зачують Запорожцїв. Біда нам із сїми іскусителями! Наїдуть, покрасують ся тут, погуляють; дивись — половина бурси і вродить ся за Погорами".

---

[1]). Козак Байда — Дмитро Вишневецький. — [2]). Спудеї — студенти.

Тим часом музики, галас і тупотня підходили все близче. Люде один одного пхає та біжать дивитись на сїчових гуляк. Тільки й чути: „Запорожці, Запорожцї з світом прощають ся!“.

Щож то було за прощаннє з світом? Була то в Запорожців гульня, на диво всьому мирові. Як доживе було который Запорожець до великої старости, що войовати більш не здужає, то набє черес дукатами, та забере з собою приятелїв душ тридцять або й сорок, та й їде з ними в Київ бенкетовати. Дома у Сїчі ходять у семряжках та в кажанках[1]), а їдять мало не саму соломаху[2]), а тут жупани на їх буду лудани[3]), штани із дорогої саєти[4]), горілка, меди, пива так за їми в куфах і їздять, — хто стрінеть ся, усякого частують. Тут і бандури, тут і гуслї, тут і співи, й скоки, і всякі викрутаси. Отсе одкуплять було бочки з дьогтем, та й розіллють по базарю; одкуплять, скілько буде горшків на торгу, та й порозбивають на черепє; одкупять скілько буде маж із рибою, та й порозкидають по всьому місту: „Їжте, люде добрі!“

А погулявши недїль ізо дві та начудовавши увесь Київ, ідуть було вже з музиками до Міжигорського Спаса[5]). Хтож іде а хто з прощальником танцює до самого манастиря. Сивий, сивий як голуб, у дорогих кармазинах,

---

[1]) Кажанок — короткий кожушок. — [2]) Соломаха, (саламаха) страва з гречаної, або кокурудзяної муки, або приправа з огірків і чіснику. — [3]) Лудани — золотом або сріблом перетикані. — [4]) Саєта — атлас — [5]) Міжигірський Спас — монастир коло Киева.

вискакує попереду йдучи Запорожець: а за ним везуть боклаги з напитками і всякі ласощі. Пий і їж до своєї любости, хто кочеш.

А вже як прийдуть до самого манастиря, то й ступає Запорожець у ворота.

— „Хто такий?“

— „Запорожець“.

— „Чесо ради?“

— „Спасати ся!„

Одчинять ся ворота, він увійде туди, а все товариство і яся суєта мирська, з музиками і скоками і солодкими медами, останеть ся за ворітьми. А він, скоро ввійшов, зараз через із себе і оддає на церкву, жупани кармазинові з себе, а надіне волосяну сорочку, та й почав спасатись. Так то розказують старі люде про тих прощальників.

Отже й тепер, перед Шрамом та Череванем, висипали вони з улиці, як із рукава, танцюючи. Чупринди рі такі, що любо глянути. Ідучи мимо церкви, покладали хрести, били поклони, та знов, схопившись, навприсядки, та через голову, та колесом! А бурсаки, повибігавши за ограду, дивлять ся на їх, та й плачуть.

— „Не плачте, дурні!“ — кажуть їм Запорожці: „Дніпро тече просто до Січи...“

Дома в себе вони, кажу, ходять було у дьогтяних сорочках, та в ґіравих кожухах-кажанках, а тут повбірались у такі жупани, що хотьби й гетьманові, — і все, щоб тільки показати перед миром, що Запорожцю тії сукна й блаватаси все одно, що й семряга. Зараз, чи калюжу вбачить де на дорозі, так у калю-

жу й лізе в кармазинахі чи ширітвас дьогтю зуздрить, так і вскочить туди з сапянцями. Химерний дуже був народ!

Шрам, хоть і сердивсь на Запорожців, да й сам не постеріг, як задивився на їх. Добрії молодці багато инколи дїяли людям шкоди по Вкраїні, та мимо того якось припадали до до душі всякому. Нераз доводилось менї самому слухати, як инший дїд, споминаючи їх пакости, зачне було їх коренити, а далі. як заговорить ся, як забалакаєть ся про їх звичаї та ходи, то й сам не знає, чого йому й жаль стане сїромах. і зачне сива голова гуторити про них, як про своїх родичів. Чим же то, чим тії Запорожцї так припадали до душі всякому? Може тим, що вони безпечне, та разом якось і смутно, дивились на Божий мир. Гуляли вони і гульнею доводили, що все на світї суєта одна. Не треба було їм нї жінки, нї дїтей, а гроші розсипали як полову. Може тим, що Запорожже, як у горнї искра: який хоч, такий і розідми з неї огонь. Тимто мабуть воно й славне поміж панами й мужиками. тим воно й припадало так до душі всякому!

Черевань. дивлячить на тії скоки й викрутаси, аж ногою притупував, узявшись за боки.

— „От, бгате“, — каже Шрамові: „де люде вміють жити на світї! Колиб я був нежонатий, то зараз би пішов у Запорожцї!

— „Не знать, що ти провадиш, свате!“ — дав йому одвіт Шрам. „Тепер честному чоловікові стид мішатись між сї розбишаки. Перевернулись тепер уже кат знає на що Запо-

рожці. Поки Ляхи та недоляшки душили Україну, туди втікав що найкращий люд з *городів;* а тепер хто йде на Запорожжє? або гольтяпака, або злодюга, що боїть ся шибеці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насушного хлїба. Сидять там окаяннї в Сїчі, та тілько пянствують, а очортоїє горілки пити, так і їде в городи, та тут і величаєть ся як порося на орчику. Цур їм із їх скоками. Поїдьмо боржій у Печерський[1]) а то не застанем на службу".

Коли ж тут хтось ізза плечей: — „Овва!"

Обернувсь Шрам, аж у його ззаду стоїть Запорожець у кармазинах; стоїть і смієть ся.

— „Овва!" — каже; „і отсеб то наче й правда, а воно зовсїм брахня".

— „Ироде!" — не стерпівши, гукнув на його Шрам; та схаменувшись, де він, зараз і переміг себе. „Цур тобі!" каже, „опріч Божого дому".

Та скорій до коня, та й поїхав. Черевань із Петром за ним.

Череваниха теж поспішала до ридвана, бо до Запорожця пристав друхий братчик. і хоть нїчого їй не сказали, та поглядали на Лесю так хижо, як вовки на ягницю.

Перший Запорожець був здоровенний козарлюга. Пика широка, засмалена на сонцї; сам опасистий; довга густа чуприна, підчявшись перше в гору, спадала за ухо, як кінська грива; уси довгі, у низ позакручувані, аж на жупан ізвисали; очи так і йграють, а

---

[1]) Печерський, себто монастир печерський.

чорні, густії брови аж геть піднялись над тими очима, і — враг його знає — глянеш раз: здаєть ся, супить ся; глянеш у друге: моргне довгим усом так, наче зараз і підмїне тебе на сміх. А другий був молодий, високий козак, тілько щось азіятське; зараз і видно, що не нашого поля ягода, бо до Сїчи сходились бурлаки з усього світу: прийде Турок, і Турка приймають; прийде Нїмець, і Нїмець буде Запорожцем, аби перехрестивсь, та сказав: „Вірую во Христа Іисуса: рад войовати за віру християнську".

Зрадувалась Череваниха, як наздогнала своїх, мов слобонилась од якої напасти. От і поїхали всї через Верхнїй Город, а далї Михайловською стежкою через Євсійкову долину, на Печерську гору. А по Печерській горі росла тогдї скрізь дика пуща. Дорога через ту пущу була дуже трудна: то крутилась поміж деревом, то спускалась у байраки, то обходила кудлатії кучугури. Ридван, що дальш, усе одставав од верхових; а Петро, послї тих чудних Череванишиних річей, не державсь уже жіночого боку. Остались наші прочанки тілько з Василем Невольником.

Аж ось, з обох боків дороги закопотїли конї, затрїщало сухе гілле під копитами, і показались крізь зелену лїщину кармазини. Їх наздогнали Запорожцї, — тих двоє, що одрізнились коло Братства од прощальників.

Череваниха з дочкою самі не знають, чого злякались. Бо сї гультаї їдуть не по людськи: не глядять і дороги, а так куди здря і мчать ся по гаю; тілько все крутять ся поміж деревом коло ридвана; не попережують, і ззаду

не остають ся. А коні наче знають, чого сїм шибай-головам хочеть ся: скачуть як кози, то сюди, то туди поміж кущами. Аж страшно було дивитись, як та дика степова животина дряпаєть ся копитами на кручу, то отсе з кручі кинеть ся в провалле, і не видно її стане, тілько гхухо тупотить і хропе у байраці. Наші нераз уже думали, що кінь перекинувсь назад і задавив їздця під собою; аж ось їздець, як вихор, вискочить знов на кучугуру, та й зайграє на сонці кармазинами.

Так поринаючи та крутячись, мов не перед добром, Запорожці перекликались через дорогу, як хижії орли, і повели таку розмову, що в наших прочанок і душі не стало.

— „От, брате, дівка!“ — гукне один. „Нехай я буду шмат грязї, а не лицар, коли я думав, що є на світї таке диво!“

— „Еге, є сало, та не для кота? Хочеш, зараз поцїлую?“

— „А як поцїлують коло стовпа киями?“

— „Що менї кий! Та нехай мене хоч зараз рознесуть на шаблях!“

Леся боялась, щоб справдї він не напавсь на неї; аж тут на дорозї байрак. Запорожцї так і кинулись туди, як тії демони.

— „Василю!“ — каже тогдї Череваниха: „куди отсе ми заїхали? що отсе з нами буде?“

— „Не бій ся, панї,“ — каже всміхнувшись Василь Невольник: „добрі молодцї тілько жартують. Вони зроду дівчат не займають“.

А Череванисї щось дуже сумно. Звелїла їхати швидче, щоб наздогнать своїх. Як ось Запорожцї знов по боках дороги. Жупани по-

забризькували в грязь у байраці, та їм про тебайдуже.

— „Гей, брате Богдане Чорногоре:“ — гукне знову старший: „знаєш, що я тобі скажу?“

— „І вже!... путнього не скажеж, прилипнувши до баби“.

— „Отже почуєш од мене таке, що аж оближеж ся!“

— „Ого!“

— „І не ого! Ось слухай. Хоч Січ нам і мати, а Великий Луг[1]). батько, та для такої дівчини можна покинути і батька й матір.“

— „Чи вжеб то?“

— „А то що хиба?“

— „Кудиж тогді?“

— „Овва!“

Тут Запорожці знов ізчезли, як мара. Мати й дочка думали, що в їх ісправді щось не добре на думці; а Василь Невольник похитав головою, та й каже:

— „Що за любий народ отсї братчики! Ох, був і я колись таким вигадчиком, поки літа не приборкали, та проклята неволя не примучила! Гасав і я, як божевільний по степах за кабардою вигадував і я усякі вигадки; знали мене й мене у *Городах і на Степах*, знали мене шинкарі й музики, знали пани й мужики, знало лицарство й хлїбороби!“

— „Ще я не таке скажу тобі!“ — гукнув як із бочки Запорожець.

— „Булоб з тебе й сього!“ — одвітував другий: якби почув батько Пугач, одбив би

[1]). Великий Луг — земля між Дніпром а Конкою

він у тебе хутко до баб охоту!“

— „Ні, таки справді, Богдане. Який враг шутковатиме, як увіпють ся чорні брови, наче пявки, у душу? Хоч, так, хоч сяк, а дівчина буде моя! Чи знаєш, що?“

— „А що?“

— „Подивить сяб, що там у вас за гори!“

— „Оттакої!“

— „Такої брате! Нехай не дурно запрошував ти мене до своїх, войовати Турка. Коли хоч, ухопимо *дівойку*, та й гайда в Чорну Гору!“

— „І ти отсе поправді говориш?“

— „Так поправді, як я Кирило Тур, а ти Богдан Чорногор. З такою дівкою за сїдлом помчав сяб я хоч ік чорту в зуби, не то до Чорногорців.“

Оттак тії каверзники змовлялись у-очевидьки на ґвалтовний учинок, і нїхто не розібрав би, що справді в їх на думцї. Шалений був народ! Усе йому дурниця: чи жить, чи вмерти — йому байдуже: що людям плач, те йому іграшка. Тимто Череваниха й боялась, щоб лукавий не підкусив паливод на яку пакость. Аж ось стали наздогонять своїх. Запорожцї бачать тогдї, що ба! та й зникли з очей як той сон, що чоловік жахаєть ся, мучить ся, колиж гляне, аж і нема нїчого.

ГЛАВА ШЕСТА.

Хтоб то мав таке слово пишне, та красне, щоб так, як на картинї, змальовав той манастир Печерський? щоб хто й не був із ро-

ду в Києві, так щоб і той, читаючи, мов бачив на свої очи тії мурованї огради, ту височенну дзвінницю тії церкви під золотом та під скульптурою? Єж то воно так тпер; а років двістї назад треба було слова тихиго, понурого, щоб розказати, як тогдї знаходивсь манастир Печерський. Далось і йому в знаки Батийовське лихолїттє. *Велика церква,* що прописана в лїтописях „небеси подобною", зруйнована була по вікна. Хоть ше князь Олелькович Симеон[1]) підняв її знов із руїн, тілько далеко їй було до стародавньої лїпоти[2]). Не було нї срібла нї золота, що тепер сияє на Лаврі всюди; усе було тогдї убогенько.

Е, та були скрізь по стїтах у Великій церкві помальовані князї, гетьмани, воєводи благочестивії, що тую церкву боронили й підпирали. Тепер би дорого дали ми, щоб їх узріти! А в низу поуз стїн скрізь були нагробки тих великих людей, того рицарства православного. І того нїчого вже немає!...

Вистоявши службу, Шрам ходив із своїми од одного нагробка до друго. Тут читав, шо оттакийто „Симеон Лико, муж твердий вірою і хоробрий, почив по многих славних подвигах". А там — буцїм озивавсь до його з того світу пишний князь золотими словами: „Многою сияв я", — каже, „знатностию, властию і доблестию, а як умер, та з убогим старцем зрівняв ся і за широкі свої лани сїм ступнїв землї узяв. Не дивуйся", каже, „тому читачу, бо й тобі теж буде: нерівними на світ

---

[1]) Семен Олелькович князь київський, умер 1470 року. — [2]) Лїпота — величність.

нарожаємось, а рівними вмираємо". А там іще який небуть пан просить, хто читатиме підпис: то промов, каже, ідучи мимо, благе слово. „Боже! милостив буди душі раба Твоєго", Хтоб і неписьменний був, так дивлячись тільки на ті шаблі, на ті панцери, бунчуки і всякі клейноди, перемішані з кістками, з Адамовими главами, що повироблювано горорізьбою з міди та з каменю понад тими нагробками, — хтоб, кажу, був і неписьменний, так і той би догадавсь, против чогото воно так викомпоновано: усяке богатство, усяка слава — усе воно суєта суєт: і шабля й булава з бунчуком і горностайова кирея поляжуть колись поруч із мертвими кісками.

Отже й Шрам, розглядуючи ту горорізьбу, та читаючи епитафії[1]), засмутив ся душею та й каже:

— „Кількото гробів, а всїж то тії люде жили на світї, і всї пійшли на суд перед Бога! Скоро й ми пійдем, де батьки і дїди наші".

Та погадавши так, виняв ізза пазухи щирозлотий обушок[2]), що одбив колись на войні у лядського пана, чи в недоляшка, тай повісив на ризї в Богоматери.

Із Великої церкви повернули наші прочане до печері коли ж дивлять ся — іде з печер против їх хтось у дорогих кармазинах, високий й вродливий; а по кармазинам скрізь комір і поли гаптовані золотом; зверху кирея підбита соболем; підпирався срібною булавою. А за ним купа людей чимала, усе в кармази-

[1]) Епітафія — нагробна надпись. — [2]) Обушок другий бік топірця, також печатка.

нах, та в саєтях. Ченці їх провожали.

Шрам аж затремтів, як глянув. „Боже мій!“ каже: „та сеж Сомко!“

А той собі зрадів, побачивши Шрама.

Обнялись, поцїловалися і довгенько держали один одного обнявшись.

Далї привітавсь гетьман і з Череванем.

Черевань так зрадів, що нїчого й не зміг сказати на гетьманське привітанне, та вже обнявшись промовив тїлько: „А, бгатіку, мій любезний!“

Череваниху назвав гетьман витаючись рідною неною. Вона аж помолодшала, і вже нащебетала йому всячини.

— „А ось і моя наречена!“ — сказав Сомко, обернувшись до Лесї. „Вам, ясная панна, чолом до самих ніжок!“

І взяв її за руку, і поцїлував як дитину.

— „Давно ми“, — каже, „не бачились за військовими чварами, та ось немов Господь нас ізведе навіки до-купи“,

Леся почервонїла, та аж нахилилась, як повна квітка в траві, і пригорнулась до матери, обнявши її руку.

Тутто вже Петро мій догадавсь, що за гетьмань снив ся Череванисї. У їх мабуть давно вже було з Сомком полажено. Дивно тїлько здалось йому, що Черевань про те анї гадки: та, видно, се така була панї, що справлялась і за себе, і за чоловіка

Тепер уже нїчого було думати про Лесю Петрові. Хоть він був і значний козак, та не против гетьмана; хоть він був юнак уродливий, та не против Сомка. „Сомко був воїн уроди, возраста і красоти зїло дивної„ (пишуть у лї-

тописях), був високий, огрядний собі пан, кругловидий, русявий, голова в кучерях, як у золотому вінку: очи ясні, веселі, як зорі; і вже чи ступить, чи заговорить, то справді по гетьманськи. Так куди вже із ним мірятись Петрові!

Не пустив Шрама Сомко у пещери; завернув до себе з усїма на козацьке подвірє. А козацьке подвірє було не вкупі з манастирем; бо мирянам здумаєть ся грімнути иногдї й лишнїй раз кубком, або загомонїти буйними річами; так, щоб не вводили братії в іскушеніе, стояв на одшибі про такий слухай хуторець. Туди Сомко повів своїх гостей.

Увійшли у світлицю, а там уже все готове на столї до обіду.

Шрам іще раз обняв Сомка.

— „Сокіл мій," — каже, „ясний!"

— „Батько мій рідний!" каже Сомко: „я здавна привик звати тебе батьком!"

Тогдї Шрам сїв конець стола, підпер руками сиву голову і гірко заплакав.

Усї засмутились. Здивував ся гетьман. Знав він Шрамову тугу натуру; сам був притомен, як принесли до Шрама козаки сина, сїм раз наскрізь пробитого кулями. Старий попрощавсь із мертвим тїлом мочки і без плачу й жалю поблагословив на погреб. А тепер ось іллєть ся сльозами, мов на похоронах, у Хмельницького, на тих смутних похоронах, що три днї грімали самопали, три днї сурмили смутно сурми, три днї лились козацькії сльози.

— „Батьку мій!" — каже гетьман, приступивши до Шрама: „що за біда тобі склалась?"

— „Мені?“ — каже, піднявши голову Шрам. „Я був би баба, а не козак, колиб заплакав од свого лиха.“

— „Так чого ж, Бога ради?“

— „А хибаж нїчого?... У нас окаянний Тетера торгуєть ся з Ляхами за християнські душі, у вас десять гетьманів хапаєть ся за булаву, а що Вкраїна розідрана на двоє, про те усїм байдуже!“

— „Десять гетьманів, кажеш? А нехай хоть один за неї вхопить ся, поки я держу в руках!“

— ?А Іванець? а Васюта?“

— „Васюта старий дурень, з його химери сміють ся козаки- а Іванець гетьманує тілько над пяницями. Давно я потоптав би сю ледар, та тілько честь на собі кладу!“

— „Так, ледар то вони, ледар; та й не дають твоїй гетьманській зверхності розширятись по Вкраїні!“

— „Хто тобі сказав? Од Самари до Глухова вся старшина зове мене гетьманом; бо в Козельцї на радї усї полковники, осаули, сотники, усї значні козаки присягли мене слухати“.

— „Алеж сьому правда, що Васюта подав у Москву лист против твого гетьманства?“

— „Правда, і як би не сива голова Васютина, то зробив би я з ним те, що покійний гетьман із Гладким“.

— „Ну, і тому правда, що Іванця в Січі огласили гетьманом?“

— „І тому правда; так щож? Хиба не знаєш юродства запорозького? У їх, що й ваотаж, то й гетман“.

— „Знаю я його добре, пане ясновельможний! тимто й боюсь, щоб вони не заподіяли тобі якої пакости. Окаянна сірома нишпорпить усюди по Вкраїні, та баламутить голови поспільству. Хиба не чув поголоски про чорну раду?“

— „Химера, батько! козацьке слово, химера! Нехай лиш виїдуть у Переяслав царські бояре; побачимо, як та чорна рада устоїть против гармат! Запорожців тогді я здавлю як макуху, гетьмана їх поверну в свинопаси, а дурну чернь навчу панувати гетьманською зверхность!“

Подумав Шрам, та, й каже: Од твоїх річей душа моя оживає, яко злак [1]) од Божої роси. Тільки смущає мене, що запорозькі гультаї баламутять не одно сільське поспільство бунтують вони й міщан против казацтва“.

— „Знаю й се“, — каже Сомко: „і, правду тобі сказати, воно менї й дармо. Нехай наш казан закипить іще й з другого боку, щоб із-варилась каша. А то казаки дуже вже розопсїли! „Ось ми то люде, а то все грязь! Нехай годує нас поспільство, а наше козацьке дїло — тільки по шинках вікна та пляшки бить“. Потурай[2]) тільки їм, то якраз заведуть на Вкраїні шлохетські звичаї, і заколотять миром не згірше. Ужеж, здається, Польща нас добре провчила, уже пора нам знати, що нема там добра, де нема правди. Нї нехай у мене всяке, нехай і міщанин, і посполитий, і козак стоїть за своє право: тогді буде на Вкраїнї і правда і сила“.

[1]) Злак — зїлє. — [2]) Потурати — поблажувати.

Шрам за сї слова обняв і поцїлував гетьмана.

— „Дай же," каже, „Боже, щоб твоя думка стала думкою всякого доброго чоловіка на Вкраїнї!"

— „І дай, Боже," — додав Сомко, „щоб обидва береги Днїпровії приклонились під одну булаву! Я отсе, скоро одбуду царських бояр, хочу йти на окянного Тетеру. Виженем недолянка з України, одтиснем Ляхів до самої Случи[1]). та, держачись за руки з Москвою. і громитимем усякого, хто покусить ся ступить на Руськую землю!"

Шрам аж помолодшав од такої речи.

— „Боже великий! Боже милосердний!" — каже, простягнувши руки до образа: „положив єси йому в душу мою найдорожшу думку, поможиж йому й доказати сю справу!"

— „Годїж уже про великі дїла", — каже Сомко: „давайте ще про малії. *Не добро бути чоловіку єдиному.* Треба, щоб у гетьмана була гетьманша. Отже ознаймую перед усїма, хто тут єсть, що давно вже зложив руки з панїєю Череванихою за її дочку Олександру. Тепер благослови нас, Боже, ти, пан-отче, і ти, панї-матко!"

Та так говорячи, узяв за руку Лесю. та й покпонились обоє батькові й матері.

— „Боже вас благослови, дітки мої!" — каже Череваниха.

А Черевань щось хоче сказати, та не зможе вимовити слова, а тілько „Бгатїку!"— та й замовкне.

---

[1]) Случ — ріка, що впадає до Припетї

Шрам глянув на свого Петра, а Петро стоїть коло вікна, білий як крейда. Може старому й жаль стало сина, тілько не такий Шрам був батько, щоб дав кому догадать ся.

— „Щож ти нас не благословляєш, нанотче?“ — каже Сомко Череваневі.

„Бгатїку!“ — каже Черевань: „велика менї честь оддать дочку за гетьмана, тілько вона вже не наша, а Шрамова: учора в нас було пів заручин“.

— „Як же се так сталось, панї-матко?“ — обернувсь тогдї Сомко до Череванихи.

Вона хотїла вимовитись, но Шрам припинив її, взявши за руку, і рече: „Нїчого тут не сталось, пане ясновельможний! Яї сватав Лесю за свого Петра, не знаючи про ваш уклад, А тепер лучче я свого сина оддам у ченцї, нїж би став Тобі з їм на дорозї! Нехай благословить вас Бог, а ми собі ще найдем, Сього цвіту‘ кажуть багато по всьому світу“.

— „Ну, буть же ти в мене за рідного отця, і благословіте нас у купі“.

Тогдї Шрам став поруч із Череванем; дїти їм уклонились до землї; вони їх і благословили.

Як ось під вікном хтось: *Пу-гу! пу-гу!* Сомко усміхнувсь: „Се,“ каже, „наш юродивий Кирило Тур.“

І звелїв одвітовати по запорозьки: *Козак з Лугу!* бо Запорожцї здоровкались, мов хиже птаство на степу.

— „Не знаю, синку,“ каже Шрам: що за неволя тобі водить ся з сїми пугачами! Городовому козакові треба стерегтись їх, як огню!“

— „Правда твоя, батько!“ — каже Сомко: „Низовці зледащіли після Хмельницького, а все таки між ними єсть люде драгоцінні. От хотьби й отсей Кирило Тур. Нераз він менї ставав у великій пригоді. Добрий воїн і душа щира, козацька, хоть удає з себе ледащицю і характерника. Та вже без юродства в їх не буває.“

— „Щоб їх лихий злизав із їх юродством!“— каже Шрам. „Їм усе смішки! Нераз і самому Хмельницькому підносили вони гіркої“

— „А все таки не скажеш, батьку, щоб і між ними не було добрих людей.“

— „Гріх менї се сказати!“ — одвітує Шрам. „Раз, чатуючи з десятком козаків у полї, попавсь був я у таку западню, що без їх якраз поліг би головою. Обскочили мене кругом Ляхи. Уже нас осталось тільки четверо; уже підо мною й коня вбито: я одбиваюсь стоя. А їм, окаянним, хочеть ся взяти мене живцем, щоб поглумитись так як над Наливайком і иншими бідолахами. Колиж тут звідки ні візьмись Запорожці: *Пу-гу пу-гу!* Ляхи в розгїч! а було їх із сотню. Дивлюсь, а Запорожців нема й десятка.“

— „О, між ними єсть добрі рицарі!“— каже Сомко.

— „Скажи лучче, синку, були, та загули. Перевелись тепер рицарі в Сїчі: зерно висїялось за війну, а в копу осталась сама полова.“

— „Овва!“— гукнув тут на всю світлицю Кирило Тур, показавшись у дверях.

Увійшов у хату, не знімаючи шлика[1]),

[1]) Шлик — островерха шапка.

узявсь у боки, тай дитить ся на Шрама, покрививши губу.

Шрам так і загорівсь.

— „Що то за оввa?“ — каже, підступивши до Запорожця.

А той ізнов: „Оввa, пан-отче!“ — та й заложив за ухо лівого уса (себ то — знай, не боюсь тебе).

— „Перевелись?“ — каже: „де тобі перевелись? Хибаж дармо співають:

„Течуть річки з всього світу до Чорного моря“? Як вода в Чорному морі не переведеть ся, поки світ сонця, так і в Січі до віку вічнього не переведуть ся лицарі. З усього світу злітають ся вони туди, як орли на недоступну скелю... От хочби й мій побратим... та не про його тепер річ. Чолом тобі, пане ясновельможний! (Тогдї вже зняв шлик.) Чолом вам, панове громадо! Чолом і тобі, пане полковнику! Ну, так як же ти вернувсь до табора, не маючи коня?“

— „Ироде!“ — сказав Шрам, грізно насупивши на його білії брови: „колиб не таке місто, то навчив би я тебе шановатись!“

— „Себ то виняв шаблюку та сказав: „Ану, Кирило, поміряємось, чия довша?“ Козацьке слово, я оддав би шалевий свій пояс за таку честь! Та сього зроду не буде! Лучче, коли хоч, розрубай мене на двоє, од чуба до матні[1]); а я не зніму руки на тво шрами і на твою рясу!“

---

[1]) Матня — долішна частина сподень, та що звисає з поза холев.

Знав бо, що й сказати Запорожець. Зараз старий і вгамувався.

— „Чогож ти," — каже, „осо, од мене хочеш?"

— „Нічого більш, роскажи тілько, як ти добравсь піхтурою до табора?"

— „Пфу! сатано!" — каже тогді Шрам усміхнувшись. „Роскажу, тілько не доводь мене до гріха. Оттой порозбігались ік нечистій матері Ляхи; а ватажко тогді: „Е, батьку! та се в тебе коня нема?... Братчики, добудемо йому коня!" — та й припустив за Ляхами."

— „Щож, добули?"

— „Добули, вражі дїти; вернулись із добрим мерином. Здивувались ми тогді з козаками. Як же й не здивуватись, що в самих коні потомлені, а жеребця такого доскочили, що так і йграє на поводї?"

— „Еге! знай наших! наш брат не зроста воює: часом Низовець і чортом орудує."

Так говорив Кирило Тур, розглажуючи уси і поглядаючи на всю компанію; а очи такі лукаві, що разом, здаєть ся, й щиро говорить, разом і морочить.

— „Та і в мене самого," — каже Шрам, „така думка, що тут без нечистої сили не обійшлось. Питаю: „Як ви доскочили такого огира?" — „Нам теє знати, батьку. Сїдай та їдь собі з Богом: Ляхи не за горою; часом жах у їх проходить шяидче од похмілля".

— „Ага! у нас так!", — каже Кирило Тур: „наші не кудкудахчуть, ізнісши яєчко. А воно було ось як. Припустили братчики за Ляхами; а Лахи огледїлись, що їх женеть ся жменя, та й зупинились. Покиж вони до муш-

кетів, а отаман прицілився, та й влучив їх ротмистрові якраз між очи. Ляхи тогді в розтіч! а я за коня... чи то бак отаман за коня!...“

— „Що за вража мати!“ — каже тогді Шрам, протираючи очи. „Та сеж ти бачу, сам і отаман?“

Запорожець тогді в регіт.

— „Ага“, — каже „пане полковнику! такто ти шануеш давніх приятелів?“

— „Ну, вибачай, братіку“, — каже Шрам, обнявши його. „Чи не розкололи Ляхи менї голови шаблями та келепами: щось не держить ся в ній память!“

— „А щож отсе ми так заговорились?“ — озвавсь Сомко. „Давно пора по чарці, та й за стіл!“

— „От, бгатці, розумна річ, так-так!“ — каже Черевань. „Я так отощав[1]), не ївши зранку, що й радуватись не здужаю.“

Випив Кирило Тур горілки, тай каже: „Ужеж, пане ясновельможний, не остав твоєю ласкою і мого побратима.“

— „Не оставим“, — каже Сомко. „Я знаю, що він шаблею ворочає лучче, ніж язиком“.

— „Не дивуйсь, пане гетьмане, що він мовчить, наче води набрав у рот: він у мене з далекої, аж із Чорної Гори, — десь аж за Венграми. Тепер таки наломивсь балакати по-козацьки, а скоро прийшов до нас, то насміявсь братчиків своєю мовою: усе тілько *бре*, та *морс!* А добрий юнак, о, добрий! Один хиба Кирило Тур йому в юнацтві рівня. Тим я нікого й не люблю так, як себе та його!“

[1]) Отощав — зледащів.

ГЛАВА СЬОМА.

Сомко почав сажати гостей своїх за довгий стіл. Шрама й Черевання посадив на покуті, сам сів на хозяйському місці, конець стола, а Череваниху й Лесю посадив на ослоні. Запорожець примостився на задньому кінці стола із своїм бобратимом.

Шрамовому Петрові прийшлось сидіти поруч із Лесею, хоть він би тепер рад був одгородитись од неї горами й морями. Що там ні вигадував той Запорожець, як там ні потішались гості із тих вигадок, він сидів за столом, наче в гаю.

— „Ну, скажиж менї, папе отамане“, — питає Сомко в Кирила Тура: „яким вітром занесло тебе в Київ?“

— „Самим святим, пане ясновельможний“, — одвітував Запорожець: „провожаєм прощальника до Міжигорського Спаса“

— „Чогож се ти одбився од свого товариства?„

— „Потривай, пане гетьмане, розкажу все по ряду: дай перше промочити гортань. Тільки в вас такі нїкчемні кубки, що ні увіщо гаразд і налити. Святе дїло наші січові коряки! у нашому коряцї утопиш иншого мизерного й Ляшка“.

— „Правда, брате, їй-Богу, правда!“ — озвався Черевань. „Я давно кажу, що тільки в Сїчі і вміють жить по людськи. Їй-Богу, брате, колиб у мене не жінка та не дочка, то кинув би усяку суєту мирську, тай пішов до

вас на Запорожже!"

— „Гм!" — каже Кирило Тур озирнувши його тушу: „не багато таких потовпилось би в курені!"

Усі засміялись, а Черевань наперед усіх. Веселий і негнівливий був собі пан.

— „Я з душі люблю сього пройдисвіта", — каже гетьман Шрамові з тиха. „Часом він закине й дуже вже круто, та, враг його знає, якось так щиро засміється ся, що ні за що на його не розсердивсь би".

— „Погано тілько", — каже Шрам. „що сї братчики, смієчись, чоловіка куплять, смієчись і продають".

— „Що правда, то правда, батьку! По їх сїчовому розуму, нїщо на світї не стоїть ні радости, ні печалї. Филозофи вражі дїти! дивлять ся на Божий мир із бочки, тілько не з порожньої як той Діоґенес, а по шию в горілцї".

— „Так вам хочеть ся знати, чого я одбився од товариства?" — каже Кирило Тур, спорожнивши кубок. „Ось чого! Може ви чували коли-небудь про побратимство? Де вже не чувати? Се наш сїчовий звичай. Як ні одрізняй себе од миру, а все чоловіку хочеться до кого небудь прихилитись; нема рідного брата, так шукає названого. От і побратають ся, та й живуть до-віку вкупі, як риба з водою. „Давай", кажу я своєму Чорногору: „давай побратаємось!" — „Давай!" От і зайшли у Братство, тай і попросили пан-отця прочитать над нами із Апостола, що нас породило не тїло, а живе Слово Боже: і от уже ми тепер рідні брати, як той Хома з Єремою".

— „Ну, а далі?“

— „А далі... се вже так завсегда буває, що, скоро чоловік зробить добре діло, то сатана — не за хлібом його згадуючи — і підсуне іскушеніє... далі дивлюсь, аж стоїть краля така, що тілько гм! та й годі“.

— „О, не вже таки жіночий рід спокусив хоть раз Запорожця?“

— „Ой, ой, ой, пане гетьмане! та ще як! І не диво бо: Адам був чоловік не нашого брата. та й той спіткнувсь на Єву!“

„Звідкиж узялась та краля?“

— „Спитай її сам, звідки: я такої пишної панни не зумію й заняти“.

І поглянув на Лесю.

— „Тю-тю, дурню!“ — каже засміявшись Сомко.. „Се моя молода“.

— „Та менї не те горе, що вона твоя молода“, — каже, здихнувши, Запорожець: „а те, що зовсім мене причарувала“.

Усї зареготали, почувши таке диво.

— „Браво!“ — каже Сомко! „ведвідь попавсь у тенети! Щож тепер буде?“

— „А що-ж? ведмідь пійде до свого берлога, і тенети за собою потягне“.

— „Як! отсе у Сїч би то?“

— „Чогож у Сїч? хиба тїлько й світу, що в вікні?“

І отсе такий жвавий козарлюга, та ще й отаман, ради жінки покине товариство?“

— „А чом же? та для такої кралї можна покинути й усе на світї, не то що товариство“.

— „Ну, кудиж би ти потяг свої тенети?“

Кирило Тур засміявсь.

— „Ти бо вже, пане ясновельможний, хочиш усю правду разом випитать. Не хочеть ся тобі й признаватись, не хочеть ся й брехати".

— „Бо ще, кажеш, із роду не брехав?" — додав шуткуючи Сомко̀. — „Не збрешу й теĥер", — каже Кирило Тур. „Дайте тілько гортань промочити".

Та й каплянув, випивши кубок, і поглянув по всіх гостях, розглажуючи уси.

— „Треба", — каже, „вам, панове, знати, що Чорна Гора теж святе, що й наша Січ, тілько що там не цурають ся бабського роду. А то і поділена так, як у нас: у нас курені а в їх *братства*, і над усяким братством обірають отамана. А що вже войвати з бусурменами, так хоч щодня. Та як у їх воюють, колиб тілько ви знали! Як зачне росказувати мій *побро*, то аж душа вгору росте. Побро мій, знаєте, забрівши на Вкраїну, скучив без своєї Чорної Гори, і вже давно зазива мене в гості. І то сказать: чом не погуляти козакові по світу? чом не подивитися, як живуть иншії язики[1]) ?

Всї слухають, до чого він доведе свою річ. Очарував усїх Запорожець.

— „Добре", — кажу: „ноїдьмо, покажем твоїм землякам козацьке лицарство: нехай і нас там знають!" Отож і побратавсь я з ним у Братстві, так уже, щоб у нас не було *се моє, а се твоє*, а все укупі: щоб помагав один одному у всякій пригодї; щоб менший старшому був вірним слугою, а старший меншому рідним

[1]) Иньші язики — другі народи.

батьком. Воноб і добре, та як побачив я отсю кралю, так душа й дала сторчака. „Як хочеш", кажу, „побро, а я без сії *дівойки* не поїду з України!" Не бабак же й мій побратим. „Море!" каже: „у нас, як кому припаде до душі *руса коса*, то вхопить як сокіл чайку, та й до попа".

— „Се вже по римськи!" — каже сміючись Сомко. „А як же в тої чайки єсть брати-орли, або родичі-соколи?"

— „Тим бо й ба, що юнаки знають і сьому лиху запобігти. Тілько натякни, то самі визвуть ся! *Гайда, море! да ті отмемо дівойку!*" Себ то по нажому: „Гайда! однімем тобі дівчину!" От і збереть ся чоловік десять тих *отмичарів*[1]); спорядять ся як на війну, і вже як попадуть у свої лапи *русу косу*, то хоч голови положуть а не впустять родичам. Пек його матері! такий звичай по смаку мені! і вже хиба не я буду, щоб я не доказав такогож отмичарства. Вони беруть однією хистью, а в нашого брата про запас і характерство єсть.

— „Що за баляндрасник отсей прудиус! — каже сміючись Сомко. „Мабуть у вас в Січі тілько й роботи, що потішать один одного вигадками".

— „Е, пане гетьмане! наші братчики що в Бога день, виробляють такії чудасії, що не треба й вигадок. Та вже знаю, що пани молодиї не почують луччої як сьогдні викину. Ще такої чудасії зроду нїхто не чував".

— „Щож то буде за чудасія?"

---

[1]) Отмичар — той, що порива дівчину.

„Так, нїчого: підхоплю тілько на сїдло отсю кралю, тай шукай вітра в полї. Махнем з побратимом навпростець до Чорної Гори. Ох, та дївчинаж гарна!“ — додав Кирило Тур, поглянувши вовчим поглядом на Лесю.

Леся вже давно була сама не своя од страху. Зроду вона нїкого так не боялась, як сього Запорожця. Кріпилась однакже сердечна, сидючи за столом. Як же поглянув він оттак на неї, то наче аж до серця досяг їй очима. Злякалась голубонька, як дитина, і заплакала з ляку. Затулила руками очи, а сльози між пучки так і капотять. Мати собі стревожилась, устала зза стола і одвега її в кімнату.

А козакам і байдуже, тілько сміялись.

— „О вражий ти комишнику!“ — каже Шрам: „бач, до чого добалакавсь! ізлякав справдї бідну дитину“.

Череваниха вже не вернулась до столу; однак нїхто послї обід не догадавсь довідатись, чи не занедужала з переполоху Леся. Тогдї ще козак мало зважав на жіпоче серце. Жіночі сльози й печаль не скоро проймали йому душу.

Уставши зза стола, Кирило Тур подякував за хлїб, за сїль по своїому: „Спасибі Богу та менї, а господару нї: він не нагодує, то другий нагодує, а з голоду не вмру“ — та й потяг із подвіря з побратимом, не сказавши нїкому й прощайте, наче з свого куреня. Тілько чутно було, як виспівував за ворітьми:

— „Чи чуєш?“ — каже тогдї Шрамові гетьман. „Нїхто не розбере, чим дише Низовець, поки сам себе не виявить. Отже я знаю, що в сього Кирила Тура щось на душі важке лежить. Удає він іт себе пальводу, а постере-

гав нераз я, куди прямує сей юрода. *Дивно во очию*, а так воно єсть, що він тілько й живе душі спасенієм".

— „Недачуж вибрав він дорогу!" — каже Шрам.

„На яку натрапив, таку й вибрав, батько! Сотворив себе буїм[1]) і безумним для Бога. Он воно що! Господь його знає, куди він зайде; а бачив я раз, як Кирило Тур, молячись серед ночи Богу, обливався гарячими сльозами, і не хай би пустинник зніс таку молитву до Бога, як сей гульвіса! Прислухавшись, я сам... та що про те росказовати? То діла Божі. Одкрию тобі, пан-отче, чого отсе я в Києві. Не сватанне в мене на думці. Повінчаєш ти мене, одігнавши Ляхів до Случи, щоб моя жінка була гетьманша на всю губу. А тепер перед війною треба нам поставить у Києві твердо ногу, треба понасипать горлахи[2]) пашнею, припасти доволі пороху і військової зброї, та ще спорядить одно діло. Ось ходімо лиш до архимандрити, до нашого порадника. Гизель[3]), батьку, тепер у нас такий головатий чоловік, як колись був Могила[4]). Поговоримо з ним де про що з *Гадяцьких пунктів*[5]). Не дурень був Виговський, що написав їх, тілько дурень, що зякшався із Ляхаюи. З Ляхами в козаків во віки вічні ладу не буде. Чи гаразд, чи не га-

---

[1]) Буїй — буйний. — [2]) Горлаха — яма на збіже — зсип. — [3]) Гизель Іннокентий — звісний письменник, автор літописного твору „Сінопсіс". — [4]) Могила — славний митрополит Петро Могила. — [5]) Гадяцькі пункти — умова заключена Виговським з Поляками в Гадячу 1658. р.

разд, а з Москалем нам треба укупі жити. Се вже так, батьку!"

— „Ой, синку!" — каже Шрам: „рознюхали ми тепер добре, боярин, та воєвод московських!"

„Се, батьку, як до чоловіка! А Москаль нам рідніший од Ляха, і не слід нам од його одриватись".

— „Бог його знає!" — каже здихнувши Шрам: „може воно так буде й лучче".

— „Ужеж пак не гірше, батьку! бо тут усі слухають одного, а там, що пан, то й король, і всяке ледащо норовить, як би козака в грязь затоптати".

— „Не діждуть вони сього, невірнії душі!" — каже Шрам, ухопившись за уса.

— „Отже, щоб не дождали, батьку, так треба нам з Москалем за руки держатись. Сеж усе одна Русь. Боже мій милий! Коли в нас заведе ся добро, то й Москалю буде лучче. Ось нехай лиш Господь нам допоможе зложити до купи обидва береги Дніпрові, тогді ми позаводимо усюди правнії суди, школи, академії, друкарні, піднімемо Вкраїну в гору, і возвеселим душі тих великих київських Ярославів і Мономахів".

Розмовляючи про такі речи, пійшли до отця Інокентія у двоїх, чи в трох, а деякі розійшлись по манастиреві.

— Щож дїялось із Лесею? Вона, голубонька, справдї рознемоглась. Не жартами здавались їй химерні речи Запорожця: вона боялась, щоб не вхопив він її, як шуляк і просила матери позащіпати кругом двері. Чого вже не робила мати, щоб її заспокоїти! Сер-

дечному дівчаті так і стояв перед очима страшенний Запорожець. Уже й Черевань, увалившись у кімнату, пробував її уговорювати, щоб не лякалась не знать чого; разів зо два назвав забувши ся аж бгатїком; далї бачить, що нїчого з нею не врадить, махнув рукою, та й лїг одпочити; проспав, неборак, аж поки задзвонено до вечернї.

Послї вечернї знов позбірались усї у козацьке подвірє. Гетьман і Шрам вернулись іще веселїйші, пили за здоровє великої, одностайної України, пили й за царя православного і праведного, который нї для кого в свїтї душею не покривить, не так як той король, що оддав козаків магнатам на поталу. Од щирого серця празниковали. Черевань собі був рад, що Шрам повеселїйшав, і все тілько вигукував за кубком: „Щоб нашим ворогам було тяжко!“

І ввесь же той гармидер чинивсь через стїну од Лесї. Лежала вона зовсїм, мов недужа, а про неї нїхто й не спогадає. Сказано — козаки: байдуже їм про жінок, як заходять ся військовими речами. Отже, хоть небожата жіноцтво вже й знали і корились своїй долї, та защеміло серденько в моєї Лесї од того занедбання; жаль їй було не помалу на свого ясного жениха, на Сомка Якима. Рицар над рицарством, вродливий над вродливими, та, видно, тілько в його думки, що про гетьманські порядки. А дівочому серцю що й молодецька краса, що й козацька слава, коли до неї козак не горнеть ся?

Леся полюбила Сомка іще тогдї, як він було носить її на руках і дарує їй то золоті

сережки, то добре намисто. Іще тогді звав він її своєю суженою і зложив з Череванихою руки. Череваневі здавалось жартами таке залицяннє, а вони з Череванихою не жартують словами. З щирого серця зове він її своєю неневою, з щирої душі зове вона його своїм зятем. І зросла Леся, його кохаючи, кохаючи щиро дівочим серцем. Що тілько в піснях виспівують про те коханнє, усе вона складала в своєму серці. Отже зове вже він її своєю й молодою, тілько все воно вийшло не так, як то вона собі компонувала. Про иншії речи клопочеть ся він із старим Шрамом, про иншії речи широко розмовляє, а її мовби нема йому й на світі. Защеміло горде дівоче серденько, та мовчала небога, не сказала й матері.

А щож Петрусь? Петрусь зараз послі обід узяв рушницю і пійшов у гай, ніби на польованнє. Проблукав сердега по гаю до самого вечора. Вернувсь на подвірє, аж там усі веселять ся. Гомін справили такий, мов справді на бенкетї. Инші й до його присіпались із кубком, а йому притьмом прийшлось так, як співають у пісні:

Чомусь менї, братці, горілка не петь ся:
Коло мого серця мов гадина вється!

Сїли за вечерю, аж ось ізнов іде Кирило Тур, тілько вже без побратима.

Леся не вийшла вечеряти. Розгорілась і рознемоглась сердечна дівчина, що притьмом мусила Череваниха посилати у хутір до чернечого пасїчника по шептуху. Прийшла шептуха і наварила якогось зїлля, щоб напоїти на ніч, та й сама бабуся осталась ночувати на подвірї. Над вечір ублагала була мати Лесю

роздягтись, та лягти спать; як же почула Леся Кирила Тура голос, то так і затрусилась; і вже шкода було й казати їй про сон! Боялась заснути, щоб не вхопив той пугач її сонну. Не вонтпила[1]) вона, що сей пройдисвіт не своєю силою дише, бо нераз чувала про запорозьке характерство.

А Кирилові Туру мабуть були жарти з того дівочого жаху. Сів за вечеру, та зараз і почав викидати.

— „Ну, панове", — каже: тепер я вже зовсім налагодився у дорогу".

— „У яку се?" питає Сомко.

— „Та в Чорнуж Гору".

— „Усе таки туди? Ти не покинув своєї думки?"

— „Колиж се бувало, пане гетьмане, щоб наші братчики задумавши щонебудь, покинули свою думку, мов яку химеру„ Про що иншому і загадать страшно, те Низовець, сидячи над ширнким морем-лиманом, викомпонує, вимізкує, і вже хиба лусне[2]), а не покине своєї гадки. Так отсе й менї прийшлось, бачу, або луснуть, або доказать слави; бо вже не дурно щось мою Турову голову так заморочили дівочі очи".

— „І тобі отсе, Запорожцеві, одшельникові[3]), не сором признатись?" — каже Шрам, бо й він, старий, розвішав уші, як понїс той свої баляндраси. „А що скаже товариство, як дочується, що курінний отаман так острамив своїх братчиків?"

[1]) Вонтпила — сумнівалась.

[2]) Лусне — трісне, пукне. — [3]) Одшельник. — відлюдок.

— „Нїчого не скаже, бо я вже тепер вільний козак".

— „Як то *тепер* вільний? а перше ж хиба був невільний?"

— „У нас, панове поки козак не випишеть ся з коша, чи з куреня, то слухай сїчової старшини, так як ігумена. Знюхайсь тогдї, коли хоч, з бабою, то знатимеш, по чім кївш лиха! Тілько наш чернечий устав крáсчий од манастирського. У нас, скоро чоловіка спантеличить мирська суєта, то в куну[1]), або до кози не сажають, а зараз — іди собі к нечистій матері? вибрикайся на волї, коли дуже розжирів на товариському хлїбї!... І чи зараз же то траплялось, що сердечний сїромаха попогасає по *Городах,* ухопить як там кажуть, шилом патоки, та побачивши на власні очи, що чортимає в світі нїчого путнього, покине жінку і дітей, вернеть ся в курінь: „Ей, братчики! прийміте мене знов між товариство! Чорт-ма на світї добра! не стоїть він нї радости, нї печалї!" А братчики тогдї! „А що, ледащице! ухопив шилом патоки? Бери лишень коряк[2]) та випий з нами сїеї дури, то може порозумнійшаєш". От бідолаха сїдає між милим товариством, пє, розказує про своє городове життє з жінкою та дїтьми; а тії слухають, кепкують з його, як із блазня, та тілько за боки беруть ся. Так і мій покійний панотець — нехай царствує — їздючи колись із

[1]) Куна — польське pręgierz місце, де ставили за кару. — [2]) Коряк — карапуз — кухлик.

прощальником по городах, натрапив на такі очи, що й товариство йому стало немиле — замутив зовсім лукавий йому голову. Ну, виписавсь із куреня, сїв хуторком десь коло Ніженя і господарство і худібчину завів, і діток сплодив двойко — карапуза хлопчика та скверуху дівчинку. Тільки років через пять чи що так йому обридло усе в господї і в полї, як приборканому степовому птаху. Сумує тай сумує козак; бо чи статечна бач річ — сповнити козацьку душу жінкою-квочкою та дітьми-писклятами? Козацької душі і ввесь світ не сповнив би: увесь світ вона прогулялаб і розсипала, як таляри з кишенї. Тілько один Бог може її сповнити"...

— Щож сталось із твоїм батьком?" — спитав Сомко. „Ти бо вже, коли говориш, то говори одно; а то разом хочеш буть і за попа і за дяка".

— „Із моїм батьком?" — каже Кирило Тур, мов скрізь сон; бо звернув свою розмову на такий лад, що й голову понурив... „Еге!" яж кажу, що мій батько, скоро розчовпав, що поживившсь як собака мухою, то й заскучав по братчиках. Уже нераз казала йому моя мати, так як та жінка в пісні:

Що ти, милий, думаєш-гадаєш?
Мабуть мене покинути маєш:
Рано встаєш, коня наповаєш,
Жовтенького вівса підсипаєш,
Зелененого сїнця підкладаєш;
В сїнечки йдеш — нагайки пигаєш,
В комору йдеш — сїделця шукаєш:
Дитя плаче — ти не поколишеш:
Все на мене важким духом дишеш!

Тільки батько мій не пускався у такі жалібні розмови, як той козак із своєю жінкою, а надумавшись сам собі, сів на коня, ухопив на сідло карапуза синка свого, себ то мене ледачого, та й гайда на Запорожжє. Не вибігалаж за ним у слід моя пані-матка, як у тій пісні; не хапала за стремена, не прохала вернутись, напитись варенухи[1]), прибратися у голубий жупан, та хоч раз ще подивитись на свою милу. І жупани і худобу покинув він їй на прожиток, а сам у семрязі убрався за границю бабського царства. Отже й менї, бачся, доведеть ся йти батьківським слідом!"

— „Ну, бериж кубок", — каже гетьман, „та підкріпись на дорогу! До Чорної Гори не близький світ! Ось і ми погладимо тобі дорогу!"

— „Дякуємо тобі, пане гетьмане!" — каже Кирило Тур, кланяючись низенько. „Уже коли ти й сам гладиш менї дорогу то будь певен, що я свою кралю перевезу гарненько в Чорну Гору".

— „Що ти думаєш синку? — каже нишком гетьманові Шрам „Ти знаєш, що за божевільні люде сї комишники: не розбере їх і сам нечистий. Не вір, бо то звір: хоть не вгусить, то злякає! Держи, синку, в голові сю пословицю! На городових иноді справді находить безуміє!"

— „І-і, батьку!" — каже, сміючись, Сомко. „Добре я знаю сього городу! Нема може і в світі такої щирої душі до мене! Як проганяв я Ляхів з України, та одбивався од

[1]) Варенуха — з медом заварена горілка.

Юруся, то він із своїм нїмим Чорногорцем визволяв мене нераз із великої біди. Служив він менї за язика, за шпіга, за сердюка[1]), і все тілько ради доброго слова, та ковша горілки. Нераз я насипав йому шапку талярами так ідучи й витрусить на порозї. „Звідки“, каже, „се такого сміття набралось?“ — такий химера! Було кажу: „Кирило, скажи Бога ради, чим менї тебе наградити? Тиж нераз слобоняв мою голову од смерти!“ „Не тобі“ — каже, „награждать мене за се!“ От воно що, батьку!“

— „Справдї“, — каже Шрам: „се золото, а не козак! Пане отамане“.— до Кирила Тура: „ходи сюди, дай я обнїму тебе, та поцїлую!“

— „За що се така ласка?“

— „Ходи менї то вже знать, за що!“

Тай обняв і поцїлував Запорожця.

— „Да й наградить же“, — каже, „тебе Господь за твої рицарськії вчинки!“

— „Е, батьку!“ — каже Запорожець: „тож іще дурниця, та так мене голубиш: щож ти скажеш тогдї, як украду зпід поли в гетьмана молоду?“

Черевань більш од усїх уподобав Кирила Тура: усе реготав із його вигадок.

— „Враг мене візьми“, — каже „бгатцї, коли я бачив такого жвавого молодця! Душа, а не Запорожець! Іди, бгатїку, й до мене, і я тебе поцїлую!“

— „От добрі люде!“ — каже Кирило Тур: „у їх крадеш, а вони тебе цїлують! Їй-Богу,

---

[1]) Сердюк — [illegible].

добрі люде! Шкода, що вже більш не побачимось! у Чорну Гору ворон і кісток ваших не занесе. Ну, прощайтеж тепер, панове громада! Дякуємо за хліб та за сіль! Прощайте! час лагодитись у дорогу".

І, виходючи з дверей, роспростер руки, та й каже: „Двері одмикайтесь, а люде не прокидайтесь! двері одмикайтесь, а люде не прокидайтесь!"

— „Що за неподобна голова в сього Кирила Тура!" — сміючись каже Сомко. „Себ то вже ворожить, характерствує!"

ГЛАВА ВОСЬМА.

Не довго в ніч гуляли наші козаки: поблизу святого міста гуляти довго не годилось. Іще не дійшло до півночи, а вже всі давно спали. Хропли козаки на ввесь двір, од самої світлиці, де спочивав гетьман із Шрамом, та аж до стані; там спав Василь Невольник при Череваневих конях. Инші лягли під чистим небом; і хоть у ночі на дворі було не душно, та тому черствому, гарячому людові байдуже було про холод. Здорово було гулякам на дворі, як траві, що привяла в день на сонці. Кругом по гаю щебечуть солові, аж луна розлягається; деколи й пугач скаже своє смутне *пугу*! Козацьке сонце[1]) високо підбилось у гору; зорі вкрили все небо, як ризу.

Не німе було козакові те небо, і місяць, зорі: чи погляне на місяць, на його плями,

[1]) Козацьке сонце — місяць.

чи погляне на зорі, то й серце і думка його розжевріє, як од Божого слова. Чого на місяці тії плями? Він знав, чого. То ще як Каїн убив Авеля, то Бог назначив на місяці той гріх своєю рукою: „Дивіть ся," — каже, „люде добрі: так як сей Каїн до віка вічного нестиме на плечах мертве братнє тїло, так усякий душогубець носитиме до віку, до суду тяжкий гріх свій". А зорі? то людські душі. Як засне грішне тіло, добрі душі, покинувши землю, зносять ся до Господа Бога, купають ся, обливають ся у небесному світї, підслухають, що говорять на небі ангели. Як же часом покотить ся по небу і погасне ясна зоря, козак перехреститься і помолить ся за усопшую душу. Инші з неї щастять у його на врожай, инші на скот, а Віз — чумацька щаслива зоря.

Ясна, пишна була ніч над Печерським, та один тілько чоловік дививсь на її дива; не спав, дививсь і нїчого не бачив. Вжеж не хто сей один, як той сердега Петро Шраменко. Кому сон, а йому туга та жаль, та досада. Довго він ворочавсь, на своїй бурці; далі встав натяг жупан, та й вийшов у гай фірточкою.

Бідний козак таївсь од усїх із своїм коханнем, бо всяк тількоб із його насміяв ся. Козаки не дуже вдавались у любощі; знали сю нєміч найбільш дївчата та молодиці: вони то поскладали й отті пісні, отті нїжні розмови козака з дївчиною, або милого з милою, що слухаєш, і не наслухаєш ся.

Колиб у Петра була ненька рідненька, або сестра жалібниця, можеб їм розказав він про своє лихо. Бо хоть як нї гордує було козак любощами перед товариством, а як вер-

неться до господи, як зачне коло його упадать ластівкою мати, як стане його голубити сестра, розчісуючи йому кучері, розпитуючи про далекі сторони, про козацькі пригоди, то й тверде як заліза, серце помякшає, і що тільки важке есть на душі, усе козак своїм щирим жалібницям розкаже. На біду, в Петра не було ні сестри, ні матери; мав він за порадників тілько старого, грізного пан-отця та жартовливе товариство.

Ходить він, сповидає по гаю, і сам не знає, чого. Місяць став уже на небі низче; світить навскось по траві, по кущах, по березах. Ніч уже на ісході. Як ось чує Петро — тупотять коні... Усе близче, близче. Розпізнає нешвидку ристь[1]) двох ступаків. Звернув з доріжки за кущ, щоб ні з ким не зустрітись. Як ось чує й людську мову. По зорі усяке слово доходить до його чисто. Зараз познав Кирила Тура голос, а по чорногорському *бре* та *море* познав його побратима.

Кирило Тур говорить: „Що то, брате, скажуть ваші отмичаре про запорозьку хисть, як ми підхопим отсю *лівойку*!“

А Чорногор йому: „Бре, добро! мені усе здаєть са, що ти тілько морочиш мене. Не вповнюсь, поки не побачу дива на свої очи“.

— „Місяць не скоро зайде“, — каже Запорожець: „побачиш, не повилазять!“

— „Як же ти *отмеш лівойку*, не наробивши гвалту?“

— „Еге-ге, пане брате! чи такіж дива

---

[1]) Ристь — біг..

чинили на своїому віку Запорожці? Хибаж я дармо заворожив усї двері?"

— „Море!" — каже Чорногор. „Тиб вже хоч мене своїм характерством не морочив!"

— „Що за дурна в тебе голова, брате!" — каже Кирило Тур. „А за щоб же мене обрали старшиною? хиба за те, що добре горілку лигаю? Є у нас на се дїло ще луччі мистеці, а характерників не богато знайдеш".

Тим часом од'їхали вони далеко, і не стало чути їх розмови.

Тепер Турові речи за вечерою не здавались уже Петру жартами: мабуть справдї скрутивсь од жиру Запорожець! Спершу був кинувсь Петро до гостинниці будить козаків, далї зупинивсь.

— „Чого я," — каже, „бїжу? Чи видане дїло, щоб украсти дївчину зпосеред миру? Запорожець сказивсь, а я й собі бїжу, як божевільний".

Та й пішов тихою ступою.

— „Требаж оттак із юродства та зайти в голову!" — думає йдучи Петро. „Отсе не удавай із себе химородника[1]), не бурли, як кабан у коритї!... Рад би я був, колиб Сомко за сей жарт звелїв жартуючи погріть йому киями плечі!"

Пройшовши з гони, став так іще думати:

— „А що, як справдї він характерник? Чував я нераз од старих козаків, що сї бурлаки, сидючи там у комишах та в болотах, обпохують ся з нечистим. Викрадали вони з неволї невольників, та й самих Туркень ино-

[1]) Химородник-знахор.

дї так мудро, що справдї мов не своєю силою. Не дурно мабучь іде між людьми поголоска про їх характерство... Утікає од Татар, розстеле на водї бурку, та й попливе, сидя, на другий берег... Ну, то вже дурниця, що Ляхи з переполоху провадять, буцім Запорожцї ростуть у Великому Лузї з землї, як гриби, або що в Запорожця не одна, а девять душ у тїлї, що поки його вбеш, то вбив би девятеро простих козаків. Може не зовсїм правда й про бурку. А що Запорожцеві вкрасти, що задумає, то мов із гамана тютюну достать. Вони напускають ману на чоловіка..."

Та й згадав, як у старого Хмельницького силів у глибцї такий, що ману напускав. „Що ви", каже, „що мене стережете? як схочу, то лиха встережете мене! Ось завяжіть мене в мішок". Завязали його та й протягли за трямки[1]), аж він і йде зза дверей: „А що, вражі дїти! встерегли?"

—„Щож". — думає, „як і се такий химородник? Пійду скорїйш, щоб справдї не вкоїв він якого лиха".

Та ступивши швидкою ходою ступнїв з десяток, зупинившись ізнов, наче об стїну вдарився.

— „Що", — каже, „я за куряча голова! кого я йду ратувати? Хиба в неї нема жениха боронити? Що я за вартовай такий? З якої ласки не спати менї по ночах, щоб який опирка, підкравшись, не злякав гетьманської молодої? Коли ти йдеш за гетьмана, то нехай поставивить тобі на всїх дверях і воротах

[1]) Трямки = бельта.

варту; а менї яке дїло? Хоть нехай усїх вас перехапають сї розбишаки!.. Бачу я тебе заздалегідь, ясно-вельможний пане, як ти довідаєш ся, що вкрадено в тебе зпід поли молоду! Бачу й тебе, горда панї-матко: чи так поглядатимеш з висока і тогдї на нашого брата, як твій гетьман із сонцем на лобу просить молоду, не згірш од иншого гультая! Бачу й тебе, ясная крале, як замчить тебе отсей шибай-голова між Чорногорцї. Там жінкам не дуже догожають. Скакати-меш ти через шаблю в сього дикого Тура: нераз згадаєш пісню:

Любив мене, мати, Запорожець,
Водив мене босу на морозець..."

Мізкує так собі Петро, аж ось ізнов закопотїли коні. Слухає, і сам собі вірі не йме.

— „Не вже таки справдї сей Запорожець знається з нечистою силою?" — думає він. „Та постій, чи не самі вони вертаються?.. Нї, справдї ведуть!.. Проклятий! мчить, як вовк овечку!"

Коні надїхали близче. Дивить ся Петро Кирило Тур держить перед собою Лесю на сїдлї, як дитину. Аж сумно йому стало. Леся була зовсїм як очарована. Сидить голубонька схиливши голову, а рукою держить ся за плече Запорожцю. А той одною рукою піддержує бранку, а другою править коня. Сердечна тільки стогне, мов уві снї щось страшне бачить. Щось неначе й говорить, та за соловями не можна розібрати: солові перед світом саме розщебетались.

Жаль Петру стало Лесї: уже хотів вийти зза куща, заступить отмичарам дорогу, та й

битись, не вважаючи ні на які чари: та вхопився, аж при йому нема шаблі. Уже вони й обминули його, а він іще стоїть, не знаючи, що чинити. Аж ось Леся зразу закричала, мов прокинувшись. По гаю пішла луна, а голос її так і проняв мого Петра до самого серця. Бігом кинувсь він до подвіря, ухопив шаблю, допавсь коня, скочив на його охляп. Василь Невольник прокинувшись, думав, чи не Цигане порають ся коло коней, та підняв ґвалт.

— „Не кричи, Василю," — каже Петро, „а буди козаків: украдено Череванівну з покоїв!"

Василь Невольник підняв ізнав галас на ввесь двір; а Петро, не слухаючи його, виїхав у фірточку схилившись, та й помчавсь, як вихор.

Тим часом отмичари держали свою дорогу, поспішаючи вибратись за ночи з київської околиці. Бідна Леся мабуть добре ковтнула знахорчиного зїлля од переполоху: хилялась як пяна, і нїчого не знала, що з нею дїеть ся; прокинулась тілько, як проняв її холодний вітер з поля. Гляне, аж вона серед пущі, на руках у страшного Запорожця. Спершу думала небога, що се їй снить ся: далї скрикнула, та за-дармо. Розбишаки тілько зглянулись та всміхнулись між собою. Почала була благати, щоб не погубляли її, щоб пустили: так Кирило Тур тілько реготав ся.

— „Що за дурний," — каже, „розум у сїх дівчат!... Щоб отсе я, після такої праці, випустив із рук самохіть свою здобич! Нї, голубонько, сього у нас не буває. Та й чого тобі убуватись? Хиба я не зумію кохати тебе так, як і хто инший? Не плач, мов серденько:

привикнеш, та жити-меш за мною не згірш, як і за гетьманом. Дівка, кажуть, як верба: де посади там і прийметь ся".

Не дуже вгамовалась Леся од такого розважання; рвалась, кричала, здіймала до неба руки.

— „Моє ти кохання!" — каже тогді, одмінивши голос, Кирило Тур: „не кричи, коли не нажилась на світі! ти думаеш, як нас наздоженуть, так я тебе живу випущу з рук? Чорта з два кому після мене достанеш ся! Цить, кажу! ось бач, яка цяця?"

І блиснув їй перед очима турецьким запоясником; а очи так поставив проти неї, що сердечне дівча й помертвіло од страху.

Виїхали з пущі на поле, аж уже на сході сонця зоря перемогає місяць. Почервоніло небо; починає на світ займатись. Дорога то спускалась у низ, то знов підіймалась у гору. З'їхавши на високий кряж, озирнувсь Кирило Тур, аж ізпід гаю хтось мчить ся навзаводи на сивому коні. Він зупинивсь тай каже:

— „Не буду я Кирило Тур, коли отсей їздець не за нами! І коли хочеш знати, чи бистре в мене око, то скажу тобі й хто се. Се молоде Шраменя. Пійшло по батькові, як орля по орлові. Враг мене візьми, коли я не догадуюсь, який заряд[1]) імчить так швидко сю кулю!"

— „Море, драгий побро!" — крикнув Чорногор. „Чогож ми гаємось? утікаймо!"

— „Не такий, брате, в його кінь, щоб утекти нам із *отлицею*.[1]) Та й на що вона здасть

---

[1]) Заряд — набій. — [1])Отлиця — пірвана дівчина.

ся? Нї, лучче сганьмо, та даймо бой по лицарськи."

— „Бре, побро! щож із того буде? Нас двоє, стреляти нам проти його не приходить са, а на шаблях Шраменкові не вадиш ти нїчого. А хоч і вадиш, то не хутко; ще надбіжать та й однїмуть *дївойку*."

— „Знаю я, брате", — каже Кирило Тур, „як Шраменко рубаєть-ся: тимто й не хочу у такому разї показати йому свою спину. Поглянь, поглянь, як махає шаблею! Мов запрошує добрих приятелїв у гості. Нехай я буду ка'зна що а не Запорожець, коли сьогодні з нас один не достаче лицарської слави, а другий лицарської смерти!"

— „Так ти хочеш, побро, один на один битись?"

— „А тож як? „Лучче менї проміняти шаблю на веретено, аніж напасти в двох на одного!"

Тим часом Петро надїзджав усе близче та близче, а як побачив, що Леся махає хусткою, то ще більш почав гнати коня.

Запорожцї тілько що перехопились через узенький місток над проваллєм, що промила вода з одного байрака в другий. Кирило Тур спустив бранку до долу, і передав побратимовіа сам злїз із коня, розібрав ветхий місток і покидав пластини в провалле. А на днї в яновалї риче й реве вода, підмиваючи крутії береги.

— „Що отсе ти творишь, побро?" — питає Чорногор.

— „Те, щоб Шраменї перш доказать, що згідне воно битись із Кирилом Туром."

— „Бре, побро! Коли думаєш, що через провалле йому не перескочити, покиньмо його, а самі доберемось скорійш до тайника.[1])“

— „Еге! може у вас у Чорній Горі так роблять, а в нас над усе — честь і слава, військова справа, щоб і сама себе на сміх на не давала, і ворога під ноги топтала. Про славу думає лицар, а не про те, щоб ціла була голова на плечах. Не сьогодні, так завтра поляже вона, як од вітру на степу трава; а слава ніколи не вмре, не поляже, лицарство козацьке всякому розкаже!

Тим часом, як низовий розбишака мізкував про рицарську славу, Петро мчавсь на його з шаблею. Уже близько. Як ось кінь тиць! зупинивсь над проваллем, уперсь переднїми ногами, та аж захріп, насторошивши уші.

— „Ге-ге-ге!“ — каже по другий бік, сміючись, Запорожець. „Мабуть не по нутру тобі такі ярки!“

— „Продова душа!“ — крикне йому Петро. „Так то оддячив ти пану гетьману за гостину?“

— „За гостину? — каже. „От велике диво? У нас у Січі приїзджай хто хоч, устроми, ратице в землю, а сам сїдай, їж і пий хоч трісни — нїхто тобі ложкою очей не поротиме. А сї городові кабани усе мають за власне, що перші забрались у баштан!“

— „Іуда ти беззаконний!“ — кричить Петро. „Тебе обнїмають і цїлують за вечерою, а ти умишляєш ізраду!“

[1]) Тайник — криївка.

— „Га-га-га! — зареготав Кирило Тур. „Хтож їх, дурнів, силував мене цїловати? Я їм кажу у вічи, що вкраду притьмом панночку, а вони з дуру мене обнімають. Та що про те балакати? ось лучче перескоч через рівчак, то ми з тобою покажемо остьому юнакові, як бють ся козаки!

Обернув Петро коня, розігнавсь — думав якраз перемахнути; а кінь ізнов замнявсь. Заглянувши в провалле, як там рине вода, аж затрусивсь та й посунув назад, жарко хропучи і водючи очима.

А вражий Запорожець аж за боки береть ся реготучи.

— „Отто проява, а не лицар!“ — гукає. „Подивіть ся на такого лицаря! Дїзка ось на коні в двох ізо мною перескочила через рівчак, а він прибіг та й задумавсь!“

— „Яб тобі швидко заткнув пельку“ — каже Петро, „якби не забув ухопить пистолі!“

— „Зроду я не піймy віри,“ — одвітував Кирило Тур, „щоб син старого Шрама бився по розбишацьки, маючи в руках чесну панну наблюку! Можеб і я зумів би зсадить тебе з коня кулею, та отже жду, поки ти надумаєш ся, чи сказать, чи до дому зертать ся“.

— „Проклята шкура!“ — каше Петро, зскочивши з свого коня: „вовкиб тебе їли! Обійдусь я й без твоїх ніг!“

Та й одійшов назад, щоб розігнатись. Догадавшись, що він задумав, Леся затулила од страху очи і молилась Богу, щоб допоміг йому. Тілько дармо вона лякалась. Хтоб ні споглянув на його високий зріст, на тонкий та хистний стан, хтоб ні завважив холодецьку

дитина: мав батькову постать і силу, горочав важкою шаблюкою як блискавкою, а хистий і проворний, як сугак на степу.

Забрязчали, задзвонили шаблюки страшно, Що один рубне, то другий одіб'є, аж искри летять. Леся сама себе не памятала од жаху. Той стук, те звяканне тії блискавиці понад головами, усе те діялось мов у неї в серці. А Чорноторець аж на коні не всидить, дивлячись на ту мономахію. Мистець він був у рицарському ділі, так йому страшенна січа побратима з Петром Шраменком була не герцем, а справді ігрищем.

А вони спершу повагом складали шаблюки, мов тільки примірялись: а потім усе скорійш, усе з більшим притиском давали один одному маху. То приступали то одступали; то розмахувались з усієї сили, що аж шабля свище, то знов один одного тільки манили, а самі чигали, як би рубонуть, та й закінчати зразу. І так же то обидва знали тую шермицерію, що ні той того, ні той того не зможе зачепити — одвічають самі шаблі. Тимчасом у обох очи вже йграють, як у звірюки; щоки горять; на руках жили понабрякали, як верйовки і вже бють козаки на пропаще: искри сиплють ся густо, і от-от комусь погибель! Аж зразу — черк! пополам обидві шаблі. Козаки з досади покидали об землю й хрести.

— „Ну, як же нам скінчити?" — каже Петро: розгарячився, і вже забув про мирову. „Давай боротись або стрелятись на пистолях. Нехай мені ніхто не доказує, що я не справився із Запорожцем Туром!"

— „К нечистому з бороннем!" — важко

дишучи, каже Запорожець: „хлопяча забавка! Та тиж мене й не брязнеш так об землю, щоб тут мені й со-духи. А вже раднійший я пійти до чорта в зуби, ніж оддать тобі бранку. К нечистому й пистолї! Не велике диво просадить кулею чоловікові голову. А є в нас, коли хочеш, турецькі запоясники. кинджали, однакі завдовжки і одного майстера.. Схопим ся за руки по стародавньому звичаю та й нехай нам Господь милосердний одпуска наші гріхи!"

Узяв у Чорногорця булатний[1]) запоясник, приміряв до свого і подав Петрові. Потім схопились ліворуч та розпочали знов грець, лютий, страшнійший первого.

— „Ей, драгий побро!" — крикне Чорногорець: „кінчай боржій, бо вже онде погоня!"

— „Не бійсь." — каже Кирило Тур, задихавшись: „поки пiдоспіє, закінчаємо діло!"

— „О Боже. Спасителю! се наші йдуть!" — закричала Леся. глянувши на дорогу. А то стояла все мов нежива коло Чорногорця, дивлячись на страшне одноборство.

Справдї по полю мчались козаки. Поперед усїх поспішав Сомко: за ним паволоцький Шрам: за ними ще з пів десятка комонників.

Скоро виїхали з гаю, зараз загледіли на узгірї наших рубак. Небо вже на сході сонця почервоніло, і шаблюки блищали здалеку, як красні блискавицї. Не вонтпив старий Шрам, що його Петро укладе Тура, дармо, що Тур такий коренастий. Як же покидали козаки шаблі та взялись за запоясники, так у його й в души похолонуло: перш бо в такому ді-

[1]) Булатний — сталевий.

ноборстві падали перед ним обидва разом. Так же й тут сталось. Доскакує Сомко із Шрамом до провалля, аж Кирило Тур із Петром дали один одному в груди так широ, що й повалились обидва як снопи.

ГЛАВА ДЕВЯТА.

Чорногорець зараз кинувсь до свого побратима, а Леся до Петра. Забула сердечна на той час і стид і дівоцький сором: затулила йому хусткою глибоку рану, а сама так і впала на його: плаче, голосить, серденьком нази-ваэ. Що їй тепер і той ясний жених і те гетьманьство! Гаряча кров бє з рани в Петруся, промочила хустку, обмиває їй руку. Якби воля, оддалаб тепер Леся душу, аби оборонить од смерти козака, що так щиро одважив за неї свою жизнь. Уже й Шрам із гетьманом, обіхавши байрак, прискочила до того бойовища, а їй байдуже; вона плаче, вона вбиваєть ся над своїм Петрусем.

— „Годі, доню!“ — каже Шрам. „Слізми рани не залічиш. Дай лиш ми перетягнем її поясом. Ще може не зовсім лихо“.

А Сомко, щоб помагати Шрамові, або лютовать на комишників, він, замість того, сам давай рятовать од смерти Кирила Тура.

— „Бідна“. — каже, „Турова голово! Я думав, ти тілько жартуєш із мною, по давньому, аж тебе справді заморочив нечистий! Луччоб мені до віку не женитись, ніж отце бачить тебе без памяти і гласу!“

А про те йому й байдуже, що молода

його розливаєть ся слїзми над иншим, та взиває серденьком.

— „Не знаю, пане гетьмане“ — каже Шрам, „яке в тебе й серце, щоб возитись коло сього собаки!“

— „А щож, батьку? — хиба так отсе його й покинути?“

— „Та нехай би пропадав ледащо, як заслужив!“

— „Ні, батьку, він не так думав, виручаючи з біди мою голову“.

— „Виручаючи з біди голову! а тепер трохи не згубив тобі молодої!“

— „Молода, батьку, знайшлась би й друга, а Кирила Тура другого не буде“.

Леся дослухалась до його мови. „Так отяк він мене любить!“ — подумала собі небога, і серце її на віки од Сомка одвернулось.

Шрам тож посупивсь. Хоть і не сказав, та подумав: Йому жаль сїчового розбишаки, а що мій Петро лежить без памяти, про те йому й байдуже“.

А Сомку не байдуже було й про Петра. Упоравшись коло Запоркжця, кинувсь і сюди. — „Що пан Петро? чи єсть надїя?“ — питає в Шрама „Возьміть мою опанчу, та припнїть міждо коней“.

— „Гляди вже, пане гетьмане, свого Запорожця“, — каже понуро Шрам, „а в пана Петра єсть батько“.

Та знявши з себе рясу, і припяв до коней. Положили на рясу міждо двох коней Петра, та й повезли до подвіря придержуючи.

— „Отде, синку, довелось менї колихати тебе у козацькїй колисцї!“ каже, йдучи позад

ного, старий батько. „Не судив тобі Бог заквітчатись смертними ранами за Вкраїну, а доскочив їх за чужу молоду!"

Сомко хотів положити в таку колиску й Кирила Тура — не пожаловав своєї саєтової опанчі, як тут де нї взялось двоє Запорожців. Наскочили і розпізнали, що сталось; не розпитували довго.

— „Що се", — кажуть, „панове, ви хочете робити з нашим братчиком? Невже він такий сирота, що якби не городові козаки, то оттут би й остався на степу, звірю та птиці на поталу? Нї, панове! ще зроду братчик братчика у чужих руках не кидав. Оддайте нам його! Є в нас свої ліки — зараз поставимо його на ноги".

Та не дожидаючись довго, моргнули Чорногорцеві, схопили Кирила Тура один за плечі другий за ноги, положили поперек коней перед собою, та й помчались, як дії демони. Богдан Чорногор слїдом за ними.

А Петра везли тихою ступою із обережностю.

Сомко повів за руку Лесю, про здоровє питав, голубив: та вона вже до його була не та: за жалем, та за тугою, нї слова йому не промовить.

Пройшли за ярок, аж ось і Череваниха їде на зустрїч. Василь Невольник не жалуючи поганяє коней. Зрадїла мати, як побачила свою Лесю, що вже й казати!

А Шрам смутно привітав Череваниху: — „Бач", — каже, „нене, чого твоя дочка наробила! Уже де замішаєть ся ваш жіночий рід, то добра буде мало".

Посумовавши Череваниха над Петром, розпитавши в дочки, як що було, аж сплакнула, та й каже: „Ужеж, пан-отченку, коли таке лихо склалось через мою Лесю, то ми з нею мусимо й запобігти сьому лиху. Везіть пана Петра до нас у Хмарище. Не будемо ночий досипати, а вже його на ноги поставимо. Я на своєму віки доволі поповязала ран козацьких, тай Леся моя до сього діла здатня. Немов Господь нам і поможе!"

Шрам ізгодився, щоб везти Петра просто до Хмарища; а Черевань запросив гетьмана і всіх при йому знатних козаків до себе в гості.

Тоді Череваниха з Лесею поїхали попереду, щоб усе дома як слід спорядити. Дорогою Леся десять раз розказовала матері, як бився Петро із Кирилом Туром; і вже, чи дуже, чи ні, клопоталась в Хмаріші Череваниха, щоб заготовить ліжко недужому, а вона більш ні про що й не дбала. У кімнаті, де перше сама спала, послала йому на своїйому ліжкові перину, убрала сволок свіжими, що найкрасчими квітками, завісила вікно шитою хустиною, і вже й рідна сестра не буде така до брата, як вона була до бідолахи Петра. Гості Череваневі пили, їли, бенкетовали в Хмарищі, або пробували з гетьманом у Київові за військовими речами; Череваниха їх трактовала; а в Лесі тілько було й робови, що копать корінне, варить зілля, та сидіти над недужим. Допомагав ій Василь Невольник.

Петро мій мов у-друге на світ народився. Що йому тепер, що Леся не його сужена? Вона його любить — більш йому нічого й не

треба. Чи раз же то в недузї, одкривши очи, не то вві снї, не то на-яву, бачив він, як вона, нахилившись над ним, підстерегала, чи вгору, чи вниз іде його здоровє? Як мати дитинку забавляє очима, щоб воно їй усміхнулось, так вона заглядала йому в вічі, довідуючись, чи вернув він їк памятї.

А він же то, ослабши усїм тїлом, жив тільки серцем, і хоть не зміг двигнути ні рукою, ні ногою, а серце билось, як вода в жерелї в криниці. Не бажав би він ні жизні, ні здоровя, колиб йому так і вмерти, дивлючись у тії очі, як у чисту воду. У саду щебече соловейко; запашний вітерець повіває в вікно скрізь цвіт садовини; тихе сонечко заходючи ірає по стїні з вишневими вітами; коло його сидить його Леся, бере його за руку, прикладає твою долоню йому до гарячої голови... ні, не треба йому ні жизні, ні здоровя, дайте йому оттак зомліть, заснуть і не прокидать ся до віку! Отже здоровє почало брати гору, наповняло козацьке тїло, як вода колодязь; і губи зачервонїли, і очі зайграли.

Радується старий Шрам, радуєть ся й гетьман, а вже нїхто більш, як сама Леся. Тілько її радість схожа була на місяць під негоду: то сияє він, як сріблом сипле, звеселяючи й поля і села, і сади понад річкою; то зайде у хмару, і як зайде, то ввесь світ наче печаль покриє: річка мов мертва, без искор, тече поміж берегами; почорнїли сади: по темних полях смутно. Небога Леся то веселить ся серцем, то тяжко сумує як згадає, що мусить однаодинока тратити молодії лїта у гетьманській свїтлицї, слухаючи тільки військової роз-

прави, та погріманне кубків за трапезою. Розпізнала голубонька, та пізно, що Сомко козак не до любощів. Нема в його ні того ніжного слова, ні того любязного погляду, що веселить дівоче серце, Гетьман він на всю губу, пишен і красен; та не згляне й не заговорить такод серця, як той бідний Петрусь. Отже треба коритись своїй долі: шкода й казати батькові або матері. Нехай і сам Петрусь про те не відае!

Став він очуняти, стала вона рідше до його надходити, ніби боїть ся його й соромить ся.

— „Чого ти, Лесю, наче ховаеш ся од мене?“ — каже він їй раз, піймавши її за руку.

Вона нічого йому не сказала, тільки слізки заблищали на очах.

— „Не ховайсь од мене, серденько — каже Петро. „Будь менї за рідну сестру. Не судив нам Бог жить із тобою, нехай оддають тебе за иншого, а я до віку не перестану тебе любити, як свою душу“.

— „Лучче вже зразу розійтись, та й не зустрічатись!“ — промовила Леся, та й вирвалась од його і пійшла в садок виплакати своє горе на волї.

Отже нераз і послї того прийде було і сяде в його коло ліжка, — сяде, заспівае яку смутную пісню; усе, що на душі есть, усе виспівае. Нічого було й неговорять, дивлять ся тілько одно на одного, а що на душі робить ся, усе їм розумно.

А Сомко про те не думае й не гадае: та й Шрам і Черевань і сама Чернышиха бій-

дуже. Бо в ту старовину, коли дівка заручена, то вже й годі, уже й не кажи, що не сей, а той мені люб, а то на ввесь світ пійде слава. Тимто усі були й безпечні, та й самі вони, Петро із Лесею, мовчки сумовали.

Тілько що знявсь Петро на ноги, аж ось надійшла Сомкові чутка, що воєводи од царя прибудуть швидко до Переяслава. Годі тогді в Череваня бенкетовати; рушив зараз Сомко у дорогу, щоб привітати їх у себе в гостині. А Шрам собі ждав — не дождав ся ґенеральної ради, щоб, забравши з того боку усі козацькі потуги, йти на Тетеру. Череванисї було на думці гетьманське весілле, а Черевань рад був гуляти хоть до-віку між веселим козацтвом. І так між собою урядили, щоб їхав він із дочкою під Ніжень до свого шуряка ґвинтовки, осаула полкового ніженського; а Шрам з сином мав їхати у Переяслав до Сомка гетьмана, і щоб, одбувши воєвод, справити гетьманське весілле на всю Україну, і на весіллі разом усю старшину до походу на Тетеру приклонити, та зразу його мов сіткою й накрити, щоб не було двох гетьманів на Вкраїні.

Як ось, виїзджають за Броварський бір.[1]) за піски, аж із Переяслава до Сомка гонець курить. Хтож той гонець? сам переяславський сотник, Іван Юско. Скоро наші розпізнали таке диво, зараз наче хто й сказав усякому, що склалось щось недобре.

— „Із якими вістьми?“ — питає гетьман.

— „Богдай і не казати, пане ясновельможний!“

---

[1]) Броварський бір — недалеко від Києва.

— „Що? не вже Татаре?"

— „Гірш од Татар! Із одного Васюти народилось тобі, пане гетьмане, четверо, коли не лічить Іванця!"

— „Та кажи просто, щоб тобі язик усох!" — крикне Сомко.

— „Лучче, якби всох, пане гетьмане, ніж возвіщати тобі таку вість! Зінковський, миргородський і полтавський поклонились Іванцеві!"

— „Як? мої полковники перейшли до Іванцевого боку?"

— „Усі троє, як чуєш, пане гетьмане."

— „І миргородський, і полтавський, і зінковський[1])?"

— „Усі троє; оставсь при нас по сей бік Ніженя тілько лубенський та гадяцький."

— „Чомуж менї де дано звістки?"

— „Ще не пройшло й дня, як прийшла вона у Переяслав."

— „Щож? як? чи коли? хоть розкажи толком."

— „А от як," — каже сотник Юско. „Їздив наш бурмистер до князя Ромодановського з грошима у московську казну; аж чує, що князь у Зінькові. Завернув туди, аж там Остап миргородський і Демян полтавський з старшиною; бенкетують усї у зіньковського Грицька. Ну, се ж іще нічого. До князя, аж у князя повно Запорожців, і все з тих гольтяпак, що, попропивали худобу, служили в козаків по дворах, а далї, не звикши слухати господаря, повтікали пянствовати на Запоро-

[1]) Зінків, місто між ріками Псьолом і Ворсклою.

жже. Познали деякі бурмистра. „Чи не од крамаря,“ кричать — уже вибачай, ясновельможний, у сім слові — „чи не од переяславського крамаря,“ до князя? Чорта з два тут пожившится: Ось ми вас, городових кабанів, хутко впораємо!“ Розслухається, аж тут ось яка вродилась новина — богдай менї не чути і не казати! Князь із Іванцем побратавсь, зове його гетьманушкою запорозьким, оддав йому, поки що, Україною по Ромен владіти.“

Сомко аж за голову взяв ся. „Миргородський,“ каже, „полтавський... проміняти мене на Іванця! Ні, пропала вже, бачу, рицарськая честь на Вкраїні! положили ми її з батьком Богданом у домовину! Та гляди лиш, каже Юскові: „чи правда ще сьому?“

— „Ой, колиб то сьому була брехня!“ — одвітує Юско. „Так отже істинно, що Іванець у Зінькові гуляє в князя. Бачив його бурмистер, так як ти мене, пане ясновельможний. А Запорожці, кажуть велику ласку у царя мають і чого попросять, усе цар по їх робить. Тимто князь, зазвавши полковників до Зінькова, погодив їх царевим словом, слухати Іванця, як гетьмана. А в вас тепер бач, як завелось, що кожен себе гледить, аби йому було добре. Запобігаючи царської ласки, усї троє згодились, щоб Іванець по Ромен Україною правив.“

— „Так, так!“ — каже грірко Сомко: „гетьмануй над нами хто хоч — чи рицар, чи свинопас — аби ми полковниковали. О неситая жадоба старшинования! тепер то я побачив тебе в вічи. Гнеш ся ти перед усякою поганню в дугу, аби тілько верховодить над

иншими!... Ну, а Васюта ж? і той поклонивсь Іваицеви?"

— „Ні мабуть," — одвітував сотник Юско: „бо, каже бурмистер, попивши Запорожці і на Васюту похвалялись, тай на всю городову старшину недобрим духом дишуть, а найбільш тії, що з винників[1]) та з парубків, що которого хазяїн коли вдарив або злаяв, то вже тепер похваляють ся за все оддячити."

— „Ось якими новинками привітають нас у моїй гетьманщині!" — каже, гірко всміхнувшись, Сомко до Шрама. „Ну та ще помірямось, чия візьме. О, тай провчуж я своїх зрадників".

— „Щож ти, сину, думаєш чинити?" — спитав Шрам.

— „А щож! їхати до Переяслава, постягати до обозу підручні мені полки, тай стоять хоть против цілого світу! Що менї тії князі та бояре? Що се вони видумали — шматовати Україну? Наше право козацьке, нїхто міждо нас не втручай ся! де два козаки, там вони третього самі судять. Побачимо, чия буде сила!"

— „І отсе", — каже Шрам, „замість войни з недоляшком Тетерою, заведеться війна між сьогобочними полками! бо вже коли вже загарбав у свої руки Іванець три полки, то без бою його з України не випреш. А Васюта собі підніметь ся, бо за ним уся Сіверия, уся Стародубівщина потягне. Доживайтесь же тепер Паволочане, поки Сомко справить ся з своїми ворогами! Колиб іщс під сю завору-

[1]) Винники — горілчаники.

ху сам Тетера не переліз через Дніпро: бо в їх з Ляхами щось таке вже компонуєть ся".

— „Ну, а щож би ти робив, батьку?"— питає гетьман. „Порадь мене своєю головою: я тебе послухаю".

— „Отщо я тобі пораяв би! Їдь лиш ти у Переяслав, та пиши листи до усіх полковників, щоб убоялись Бога та подумали про козацьку славу, що ось Іванець простягає руку, щоб її скаляти, в нівець обернути. А я тимчасом поїду з Череванем у Ніжень. Я одкрию божевільному Васютї очи, що й сам пропаде і другим паробить лиха, як не буде за тебе держатись. Нехай лиш він приложить свої потуги до твоїх; тогдї у всякого руки опустять ся, а твої полковники знов до тебе вернуть ся."

— „Нехай тепер вертають ся, а вже не я буду, коли не зроблю з ними так, як покійний гетьман із Гладким."

— Ну, не хвались іще, синку, та Богу молись," — сказав понуро Шрам. „Тогдї скажеш гоп, як перескочиш. Не тратьмо дармо часу, попрощаймось."

Попрощались і роз'їхались. Нїхто нїкому не сказав на прощанне веселого слова. Усїм на серце пала тяжка туга, мов перед яким великим горем.

— „Еге-ге! — бачу, бачу, куди доля хилить Україну!" — говорив сам собі Шрам, понуривши голову. Їхав позад усїх, не хотів ні з ким розмовляти. „Невжеж," каже, „отсе справдї усе й розкотиться, як горох із жмені? Не вжеж на те козаки воювали і кров свою

проливали, щоб пропала козацька слава порошиною з дула?"

Та й згадав старий смутну пісню, що зложив Божий Чоловік, як умер батько Хмельницький:

Чи вжеж дармо тая безщасна Україна Богові
[молила,
Щоб міцна Його воля зпід кормиги лядської
[слобонила,
На позор та поругу невірним не давала, щастєм
[надїлила, —
Чи вжеж дармо вона Богові молила?

— „Мабуть, що дармо," — думає собі Шрам: „мабуть не така Божа воля, щоб Україна з упокоєм хлїба-соли уживала! Чи може приходить уже кінець світу, що возстане свій на свого? І звідкиж підіймаєть ся хмара, Боже Ти мій милий?... Запорожжє перше було гніздом рицярства козацького, а тепер виводить тілько хижих вовків, та лисиць. Отсе мабуть дожились вражі сини до порожнїх кишень, то й заводять між народом трусу щоб під каламутний час людським добром поживились. Завидно мабуть стало проклятим сіромахам, що в городового козака повно в господі. А який же враг посилав на Запорожжє, як по розгромі Ляхів усякому було вільно займати займанщину? Нї, ось пійдем рицарйовати! Пянствовать, та багалї бить, а не рицарйовати!... Пожалуй, инші спасенні душі справді одбігли займанщиви, яко суєти мирської, а другий розбишака пійшов у Січ, аби не робити діла на господарстві. От і нарицарйовали! утішайсь Україно, своїми дїтками! Іванець підлеставсь

до Січовиків, та тепер і коїть зпід руки в князя, що хоче. Бачу до кого він добирається — хоче Сомкові дружби доказати; та щеж Бог нас не зовсім покинув, іще може набереться сотня-друга вірних душ на Вкраїні!"

Мізкуючи так, слухає, аж із переду підняв ся якийсь галас. Косили, над дорогою косарі, а один упився, та й простягсь серед шляху; а Василь Невольник мабуть задрімав та й наїхав: от і счинилась заверуха. Завзятий під ту чорну раду сільський люд ізробив ся.

Шрам стиснув коня острогами і підбіг швидше до ридвана.

— „Кармазини!" — гукали пяні косарі: „ізнов розплодилась вельможна шляхта поміж миром! та нам не вперше викошувати сей бурян по Вкраїні!"

Та й точать ся до ридвана, махаючи косами. А один преть ся з сокирою, щоб притьмом колеса рубати.

— „Геть, Иродові душі!" — крикне на їх Шрам.

Побачивши перед собою попа, усі зараз трохи й зупинились.

— „Що се?" — каже Шрам. „Чи ви Турки, чи Татаре, що нападаєте на подорожніх? Чи в вас християньска душа, чи вже і Бога й віру забули?"

— „Ні, пан-отче," — обізвавсь один, „не забуде чоловік християнської віри до-віку! та якже стерпіти, коли притьмом давлять кармазини людей по дорогах?"

— „Та ще, слава Богу, в нас руки не в кайданах!" — озвалось уже двоє, чи троє, „ще не попустимо глумитись над собою! Бу-

де вже й того, що один свиту золотом гаптує, а инший може й сїрачини не має: один оком своїх сїножатей не займе, а ми ось із половини косимо. А вибивались ізпід Ляхів усї у-купі."

— „Так! бачу, бачу!" — каже сам до себе Шрам: „усюди пробралась із Запорожжя халепа:"

— „Із Запорожжя!" — кажуть: „де тобі, панотче, із Запорожжя? Се все наші городові коять, а на Запорожжі усяк рівен. Нема там нї панів ні мужиків, нї багатих нї вбогих."

— „Бідній, слїпорожденній ви дїти!" — сказав їм скрізь сльози Шрам. „Нехай Господь змилуєть ся над вашою темнотою! Пустїть коней, пустїть! не заступайте дороги, а то я призову на ваші глави, проклятіе Господне!"

— Ну вже пустїмо, нічого робити," — кажуть косарі, розходючись по боках дороги. „Знав ти, пан-отче, що зказати! А вже, якби не ти, то миб дознались, із якого дерева повиточувані спиці в ридвені. Не оборонилиб його й позлотистїї цяцьки, що дурнії Ляхи повимудровали!"

— „Нехай вас Бог помилує!" — каже одїзджаючи Шрам. „У тяжкому недузі ви ходите! Проклят, проклят химородник[1]), що заморочив вам голови!"

Оттакі пісні слухали наші подорожні до самого Нїженя, Чи заїзджав Шрам до кузні підковати коню підкову — у кузні коваль, за-

[1]) Химородник — чарівник.

бувши про залізо в горні, балакав з хуторянами про чорну раду: „Що ви", каже, „лагодите чересла та лемеші? лагодьте лучче батьківські списи, бо буде хутко усім робота. Їхали в Ніжень Запорожці, так казали, що знов явився такий гетьман, як Хмельницький". Чи сходилась де у сельці між миром судня рада — піди, замість щоб укладати громаді суд, розказували, звідки почалось козацтво і як увесь мир вибився був із-під Ляхів і недоляшків на волю. „Що тепер за державці-козаки?" — каже инша сива борода (бо тогдї поважні посполитії люде носили бороди): „де з такими можна поборотись. То он як за Наливайка або за Павлюга були Ляхи-державці та недоляшки! один над сотнею сїл. Та і з тими якось же наші справлялись. Он, як був Кисїль, або Вишневецький Єрема... батечки! було йдеш, чумакуючи, степом: Чиє село? „Вишневецького". Чиї лани? „Вишневецького". Чиє староство? „Вишневецького!"... та й за тиждень не перейдеш його держави. Знаєте, робили тії великії пани з королем, що хотїли, так усї городи й пригороди породжавав їм король то на староства, то на волости. Та й з такимиж то, кажу, дуками батьки ваші справлялись".

Оттак як зачне оповідати, мов із письма беручи, сива голова, то судня рада й про свій суд забуде.

— „Ну якже, як отбивались наші зпід лядської кормиги?" — питають молодші.

— „Ге, як! Біг нашим помагав. Ляхи-та недоляшки думали, шо, як притопчуть козака, або посполитого, то й лежатиме, мов хворостина на греблї; мали вони нас за скот не-

змислений. А наш брат, сірома, у своїй драній свитині, що день, що день, що ніч, з плачем зове на поміч Бога. Ляхи та недоляшки тонуть було у перинах, пють, гуляють, а наш брат, як той невольник до отця-матери, озивається до Бога, перед Богом душу свою, як горющу невгасиму свічку, ставить: тимто й не слабло наше серце, тимто ми сміливо рушали супроти нечестивої сили, і Господь по всяк час помагав нам!"

Да оттак гугорить-гуторить сільська громада, та й зачне ту Хмечьницину до свого часу прикладувати, зачне перебірать, як хто з козацької старшини розбагатів і з чогото так на Вкраїні стало, що в одного ні грунта ні хатини немає, треба в підсусідках проживати, а другий на свої лани людей не назоветься, за всю осінь не обореться. От инший тут знов прийме річ, та й пійде про займанщини викладовати: „Як слобонили наші з Божою поміччю од Ляхів Україну, так тогді по обидва боки Дніпра уся земля стала козакам спільна і обща. От і давай ділить по полках Україну: одні села до одного полку, а другі до другого тягнуть, і у полковому городі судову справу собі мають. Ну, а в полках осягли козаки й позаймали землі під сотні, а в сотнях під городи та під села: а там уже під свої двори, хутори та левади. От би, здавалось, і добре, та горе, що старожитні козаки, що з предкувіку козаками бували, військовій черні позавидїли, не схотїли ділитись рівно. „Які вони," кажуть, „козаки? Їх батьки та діди з роду козацтва не знали. Зробимо перепись, і хто козак, той вольность козацкую матиме, а хто

пахатний хтестянин, той нехай свого дїла гледить!“ Зчинилась була буча немала: поспільство свого козацтва рішатись не хотіло, що ледві покійник Хмельницкий утихомирив. І ото, которі багаті, що на доброму конї збройно до обозу могли виїзджати, тії зостались козаками і до леєстру козацького записані; котріж ходили піхом, так зостались у поспільссві (опріч міщан, що по городах торги і комори крамнії мали), осїли на ранґових*), або на маґістрацьких, та на чернечих ґрунтах, або у шляхти та в козаків підсусїдками, а инші зостались козацькими підпомошниками, що двадцять, тридцять чоловік одного козака споряжають. Сїб то може й собі, як от і ми, козацької вольности пошукали, колиж не сила! Як старшина з гетьманом розпорядила, так і зосталось. Давай посполитий до скарбу і подачку од диму, давай і підводу, і греблї по шляхах гати, а козак, бач, нїчого того й не знає. Прийде було полковник, або військовий старшина, до гетьмана: „Благослови, пане гетьмане, заняти займанщину!“ та й займе, скільки оком закине, степу, гаїв, сїножатей, рибних озїр, і вже се його родова земля, уже там підсусїдок хоч живи, хоч до другого державцї, коли не любо, вбирай ся. Знов прийде сотник, чи осаул, чи там який хорунжий полковий, до полковника: „Благослови, батьку, заняти займанщину!“ — Займи, синку, скільки конем за день обїдеш“. А сотники козакам займанщини по всїй сотнї роздавали. Оборе плугом, обнесе копцями, ровом обкопає, або

*) Ранґові ґрунти — привязані до ранґи.

ограничить кляками[1]) та вже й не суньсь туди наш брат: де забє на болоті палю, там уже ти млина не будуй: сам він, або його дїти збудують. Оттакто, братці, оттакто, дїти, тії багатирі, тії дуки-сріблянники з голоти розплодились! У Хмельницину рідко який шляхтич зачепивсь на Вкраїні, приставши у козацтво, а тепер їх не перелїчиш! Деякі повилазили знов із Польщі та повипрошували у гетьмана батьківщину або материзну: а більш сього вельможества із козацтва таки начинилось. І вже инший і забув, із чиїм батьком разом до війська у сїромязці йшов. Той же зостався ув убожествї, а йому фортуна на войнї послужила, у старшину, у значне козацтво ускочив, а далї займанщину заняв, свиту гаптує, а ми сїмряги мовчки латаємо, Оттакто, братцї! оттакто, дїти!"

А Шрам з боку слухає-слухає, та не знає, що вже тим навісним речникам казати.

— „Нїчого й річей дурно тратить," — думає собі. „Тут, бачу, довго хтось порався а не більш, як оттії проккятії комишники! Бач, яку старовину розворушено! Тогдїж і Бог благословив против гордих дуків та безаконної шляхти ставати: а тепер Іванець для своєї користи роздуває старе огнище. Темний люд закарбував собі в голові *кармазини* та *нашийники*, так тепер тілько тюкни, він по готовому слїду безумнії речи й городить, сам себе возмущає, а лукавий Іванець тимчасом до свого добіраєть ся! Велика буде милость Божа, як ми його подужаємо!"

---

[1]) Кляк — паль.

ГЛАВА ДЕСЯТА.

Другого дня, на заході сонця, зближились наші подорожні до Івинтовичого хутора, що стояв трохи у боку од Ніжена, серед гарної дубової та липової пущі.

Поїзджаючи мимо ковалеву хату (у пущі жив коваль хуторський), тільки що Шрам одрізнився од своїх, щоб поспитати, чи дома пан Івинтовка, як із дверей мов лихий пхнув жінку, трохи коневі під ноги не сунулась; а за нею з макогоном вискочив з хати чоловік.

— „Ужеж," — каже, „я тобі дам за сї пісні! добравсь тепер я до тебе!"

Бачить жінка, що нікуди втікати, давай круг Шрамового коня бігати.

— „Ось," — каже, „лихо велике! Хиба нельзя вже й заспівати:

Ой ти, старий дїдуга,
Ізогнув ся як дуга,
А я, молоденька,
Гуляти раденька...?"

Чоловік справдї вже був сивий, а жінка чорноброва й молоденька.

— „Ось постой," — каже, „сука дочко, дай менї тебе за космаки піймати: я тобі покажу свою старість!... Смій ся, смій ся! засмієш ся ти в мене на кутні[1])... Моргай, моргай! ось як моргну тебе, то й ногами вкриєш ся!"

Та й давай гасати за нею круг Шрамового коня.

А вона: „Оддиш бо трохи, Остапе! бач,

[1]) На кутні зуби сміяти ся — плакати.

як засіп ся! А я тобі заспіваю другої, коли сії не вподовав."

Тай заспівала, танцюючи кругом, та плещучи в долоні!

Колиб менї або так або сяк,
Колиб менї запорозький козак,
Тоб він мене сюди-туди повернув!
Тоб він мене до серденька пригорнув!

— „Е, так он якої ще!" — закричав чоловік. „Ужеж тепер від мене не влизнеш: Тото я бачу, що Запорожці щось дуже часто заходять до тебе, суки, води напиться! а в їх не вода на думці!"

Тай почав ізнов ганятись за жінкою. А вона бігав круг Шрамого коня, та ще більш його дратує.

— „Згиньте ви к нечистому!" — каже Шрам: „дайте менї проїхати!"

— „Деж менї, пан-отче, дітись?" — каже жінка, „Він мене вбє, як наздожене. Тут хоч дурний, та такий злий, як собака."

— „Сором тобі," — сказав тогдї Шрам чоловікові, „сором тобі із сивими усима, та блазнем себе являти!"

Коваль тогдї розшолопав, перед ким він есть, уклонивсь пан-отцеві, та й потяг у хату, піймавши облизня. Тілько на порозї ще посваривсь макогоном на жінку, а вона йому регочучи показала дулю.

— „Чи дома пан осаул полковий?" — поспитав у неї Шрам.

— „Та дома!" — каже. „Там усе з Запорожцями бенкетує".

— „Як? Івинтовка з Запорожцями?"

— „А чомуж, пан-отче? Хиба не знаєте,

що Запорожці тепер перші люде в світі? Кажуть, подаровав їм цар усю Вкраїну".

— „Щоб ти окаменіла, як Лотова жінка за такі речи! — крикнув з досади Шрам, та скорійш і поїхав од неї.

— „Сіль тобі на язик, печина в зуби!"— оддала потиху ковалиха, бо була трохи пяненька.

Наздоганяючи своїх, Шрам іще раз зупинивсь, стрівши Божого Чоловіка.

— „Оттак", каже, „дїду! не схотїв їхати зо мною, та перше мене тут опинився!"

— „Е та се Шрам до мене говорить!— каже Божий Чоловік.

— „Як отсе тебе Господь сюди заніс?" — питає Шрам.

— „Та от, попали мене у свої руки прощальники, сиплють срібло-золото, не одпускають од себе жадною мірою, та отсе й під Нїжень затягли".

— „На-щож ти їм тут здав ся?"

— „Оставили на мої руки товариша. Занедужав у їх курінний. „Одходи нам, батьку, сього козака, так ми тобі поможемо не на одного невольника". Так отсе живу тут тай няньчусь із ним, як із дитиною: то співаю йому, то що. Здобувсь добре сїромаха. Той самий, що з твоїм Петрусем ісчепивсь".

— „І отсе тобі одогрівати таку гадюку!

— „А чомуж? менї усї ви рівні: я в ваші свари, та свари не мішаюсь".

— „Иродова душа! — каже Шрам! „трохи менї остатнього сина не спровадив на той світ!"

— А що бак твій Петрусь? — як маєть ся?“

— „Тут ізо мною. На-силу бідний на ноги ізнявсь“.

— „Так ви отсе в Гвинтовки гостьовати-мете?“

— „Хто в Гвинтовки, а я поїду просто до Васюти“.

— „Не застанеш ти Васюти в Нижен: пбїхав, кажуть, у Батурин на раду“.

— „На яку раду?“

— „Хтож його знає, на яку! Усе мабуть про гетьманство клопочеть ся, так от ізозвав раду ще в Батурині“.

— „Так і Гвинтовка там?“

— „Ні, мабуть йому не треба Гвинтовки до сього діла. А то чомуб не зозвать ради у своїому столечному місті? Та цур йому! Що нам до того? Прощай, пан-отче, не держуй мене“.

Та з сім словом одвернувсь і пійшов собі гаєм.

Шрам наздогнав свій поїзд коло виеских воріт пана Гвинтовки.

Будинки в сього значного козака були не Череваневих: гонтова криша височенна, у два пятра; а в кришї вікна повироблювані, і різаною мережкою скрізь гарно облямовані. Зверху кришї по ріжках шпилї, а на верх коміна вертить ся по вітру залізний півень. Панський будинок був. А посеред двора в Гвинтовки стояв стовб, і в стовбу усе кілця, то залізні, то мідні, то срібні. Ото знак, що простий козак або посполитий вяже коня до залізного; а хто значний козак, то до мідного і

як же хто рівня господареві, так той уже до срібного.

Череваниха, розгледілши те все, обернулась до Шрама, та й каже сміючись: „Не дурнож мабуть у мого брата жінка княгиня: у його все не по нашому“.

А Шрам понуро: „Се вже так: дьогтяр і смердить дьогтем. Коли взяв Польку, то вона тебе наскрізь своїм духом пройме“.

Як ось, тілько що наші візджають у ворота, аж пан Ґвинтовка вертаєть ся з полювання в другі. Круг його хорти на мотузках; за ним їдуть козаки, трублять у роги, та ще пар зо дві й волів ведуть за собою.

— „Еге, доброділько!“ — каже Шрам Черевчнисі: „та твій брат справді, бачу, у пани пошив ся! Коли козак водив хорти за собою на мотузках?“

— „Се ще не диво“, — каже Череваниха; „а диво, що он якого звіря впольовали!... Як ся маєш, як живеш, пане брате?“ — закричала до Ґвинтовки. „Привітай лиш нежданих гостей“.

— „І жданих і давно званих!“ — каже Ґвинтовка, підїзджаючи до ридвана. Чолом, кохана сесто! чолом любий зятю! чолом, панно, небого! Е, та хтож отсе ще з вами? Невже се пан Шрам?“

— „А кому ж би була нужда,“ — каже Шрам, „забиватись сюди аж із Паволочи? Ось мій і син, пане полковий осауле, тобі до послуги“.

— „Ну, вже такої радости я й не сподівавсь!“ — каже Ґвинтовка. „Настую, Настую сердечько!“ — крикне, обернувшись до бу-

динка: „вийди лиш подивись, які до нас гості завитали!“

У дверях з будинка показалась господиня. Ще була молода й хороша, тільки блїдноликa панї. Зараз було видно, що се не нашого пера пташка. Не та в неї хода, не та й постать, тай українська одежа якось їй не припадала. А гарна, чорноброва була панї.

— „Княгине моя! золото моє! — каже їй Івинтовка: „привітай же моїх гостей щирим словом і ласкою. От моя сестра з дочкою: от мій зять: а ось високоповажаний пан Шрам із сином. Його всяк знає на Вкраїні і в Польщі.“

Княгиня зійшла з рундука на зустріч гостям, веселенько всміхаючись, тілько дивилась якось так жалібно, що аж чудно усїм здалось. Зараз можна було догадатись, що в неї лежить на душі якесь тяжке, невсипуще горе.

Івинтовка скочив з коня, узяв свою жінку за руку і підвів до ридвана. А Череваниха з дочкою тож вилїзли з ридвана, щоб привітатись із своєю вельможною родичкою. Оглядують тую княгиню, як яке диво; до неї, аж княгиня наче їх не бачить. Щось друге в неї перед очима; аж помертвіла, наче щось страшенне побачила. Далї як крикне не своїм голосом: „ридван!“ та й упала без памяти.

Усї засмутились: не знали, що се з нею сталось. Один Черевань усміхавсь, догадавшись, що тому за причина.

— „Ге! не дивуйтесь.“ — каже, „багатї ридван сей узяли під Зборовим, а в ридвані сидів князь із княжам. Князяж погнали Тата-

ре до Криму, а княжа вражі козаки, насунувшись кіньми затоптали."

Княгиню тимчасом підвели з землі. Здихнула небога на вітрі, та, мабуть почувши, що сказав Черевань аж застогнала, наче її хто ножем шпирнув у серце.

— „Бач, лядське кодло!" — каже тогді скрізь зуби Гвинтовка, „Я думав, вона вже забула прежнї норови, аж мабуть вовка скільки хоч годуй, а він усе в лїс дивити меть ся!"

— „Га-га-га!" — засміявсь Черевань. Хибаж я тобі не казав: Ей не бери, бгате Матвію, Ляшки: не буде тобі з нею щасливого життя!"

— „Цур йому!" — каже Гвинтовка. „Годї вже про се! Просимо до господи, дорогії гостї. Ви чорти!" — гукнув Гвинтовка на свої слуги „чого стоїте поторопівши? Однесїть панїю в покої."

— „Скажи, Бога ради, — спитавсь у Гвинтовки Шрам, як увійшли до світлиці: „що отсе за дикий звір із рогами показавсь у нїженських пущах? Ганялись наші батьки по низових степах за білорогими сугаками; ганялись наші дїди, коли правда, що співають у піснях, і за золоторогими турами по днїпрових борах, а на такого тяжконогого звіря ще зроду нїхто не польовав."

— „Инший," — каже, „пан-отче, тепер час, инші й звичаї. Сугаки, та тури їли одну траву, а сей тяжконогий звір перегризає дуб і всяке дерево, при самому корені".

— „Га-га-га!" — засміявсь веселий Черевань: „се вже, бгатїку, спражня загадка".

— „Он, бачите", — каже Гвинтовка, „їдуть

у двір, позніма́вши ша́пки, ніженські кушнірі та салогуби? Які тепер смирні та покірливі, що в мене воли в дворі: а пійди поговори з іми в магістраті: там зараз покажуть тобі трухлий шпаргал із висхлою печаттю!"

— „Та щож тобі заподіяли сї добрі люде?" — питає Шрам.

— „Справді, що добрі! — каже всміхнувшись Гвинтовка. „Колиб ти почув, пан-отче, як сї добрі люде на городову старшину з Запорожцями похваляють ся! Запорожці тепер з міщанами як рідні брати: пють, та компонують укупі, як би нашому брату яму викопати. І така завелась смілость у вражих мугирів, що їде значний козак улицею, ніхто й шапки не ламає".

— „Та підождиж, пане брате", — каже Шрам: „а тиж сам чия сторона?"

— „Отсе ще!" каже Гвинтовка. „А вжеж гетьманська".

— „А чогож ти водиш ся з Запорожцями?"

— „Хто се тобі сказав?"

— „Хтоб нї сказав, а чутка така, що ти бенкетуєш із ними незгірш од міщан".

— „Плюй ти, пан-отче, тому в вічи! Щоб отсе я, будучи паном на всю яубу, не знайшов собі ліпшої компанії над запорозьку челядь!"

— „Так, так", — каже собі скрізь зуби Шрам! „бачу вже я добре, що ти пан, хоть і не кажи".

А Гвинтовка глянув у вікно та й гукнув на свої слуги: „Хлопці! бийте вражих ли-

ків по гамаликах[1])! женіть батогами з двора Хамове кодло!"

— „Ка'зна що, бгате!" — каже Черевань: „хтож таки християнина, наче собаку, проганя'ть од порога!"

А Шрам не витерпівши додав: „Так робили тілько пани Ляхи, та наші недоляшки. Чи не обляшила й тебе твоя княгиня?"

— „Як отсе так?" — крикне Гвинтовка.

— „Так, що твої речи і звичаї годились би й звірю Єремі".

Почервонів як міден Гвинтовка.

— „Батько!" — каже: „од одного тебе я стерплю такі речи, не проливши гарячої крови! Я такий Єрема, як ти Барабаш. Єрема!... та нехай сатана візьме мою душу, коли не рад я по всяк час виняти за Вкраїну шаблю один против десятьох!"

Та й виняв з піхви шаблю і блиснув нею на сонці; а сонце вже сїдало, і тілько на сволоці скрізь вікна червонїло.

— „Ну, ну, угамуйсь." — каже Шрам: „хибаж я тебе не знаю? Мало чого скажеться під гарячу мінуту? Не все, кажуть, перейматй, що по воді пливе".

А сам собі подумав: „І Єремі дорога була Україна; і він махав за неї шаблею: як не махати, боронячи свої маєтности?"

— „І справді." — каже Гвинтовка, „припалож менї тепер змагатись, як треба гостей шановати. А гей, княгине! давай лиш козакам вечеряти!... Помилився ти, пан-отче," — каже знов до Шрама, „дуже помилився, сказавши,

---

[1]) Гамалик — карк.

що жінка мене обляшила. Трівай лиш, чи не я її оказачив. Диви ся, не гайдуки, не маршалки застилають у мене стіл. Доказали ми Ляхам козацької слави: княгинї їх тепер служать козакам за столом і не за столом! А ти кажеш, що жінка мене обляшила. Княгине, моє золото! чи ти спиш, чи не чуєш? вечеряти козакам пора!“

Так вигукував осаул полковий Ґвинтовка: хотїв притьмом довести перед Шрамом, що в його жінка все одно, що служебка, хотьби вона була сто раз княгиня. І так, як мертве нехотя устає на чарівницький поклик з домовини, так тая княгиня, мов не своїми ногами, увійшла до світлицї на грізний поклик свого чоловіка. І так, як молода рабиня у старого, сивобородого Турчина служить і тремтить, і низко покланяєть ся, так і та нещаслива княгиня, догожаючи свойому чоловікові, низко вклонилась гостям і почала застилати стіл білою скатертю. А рукиж то білі, нїжнії, засукані по хазяйськи по локоть, здають ся чистїйшими од скатерти і нїжнїйшими од миткалевих[1]) рукавів, — сияють скрізь вечірню тінь, як свіжий снїг ранком на дворі. Чи на теж то вони викохані, випестовані, щоб, покинувши високі князкії замки, застилати стіл козакові?

— „Не честь, не слава хиба козакам,“ — каже господар, гледя на неї, „що в їх такії слуги? Сестро, небого, прошуж до гурту. Сїдайте тай не клопочітесь у мене в господинї про що, як пани над панами. Вам услугову-

[1]) Миткаль — перкаль

ватиме горда польска панї, високоіменитая княгиня!"

А Череваниха каже: „Ридван наш так ізлякав твою господиню, що колиб їй у добрий час мовити — чого не сталось із переполоху. Можеб ізмить її свяченою водою, та нехай би надїла сорочку пазухою назад?"

— „Е, сестро!" — одвітує Гвінтовка: „мій голос піднїме її і з домовини. Не вважай, що вона така смутна сьогоднї: скажу тілько слово, так зараз розвеселиться, та ще й через шаблю поскаче. Наші козачки танцьовалиж колись під лядську дудку".

Хтоб то зміг розказзти, що на ту пору дїялось не серцї в бідної княгинїї Мабуть привикла вже небога до такого глуму: уже й не плаче й не здихає. Слухає тєє гордованнє од свого чоловіка, так мов не про неї й річ; тілько часом здрігнеть ся од його грізного голосу, як струна на бандурі.

— „Боржій, боржій, жінко!" — покрикує на неї Гвинтовка: „докажи, що твоя висока порода на якесь таки лихо тобі здала ся. Давай там якої-небудь настойки, чи запеканки, тілько такої, щоб і старе молодшало."

Принесла княгиня й запеканки, почала гостей шановати. Мусїла перше випити чарку сама, і тогдї вже стала гостей обносити.

— „Пийте тепер безпечне, дорогії гості," — каже господар! „Ляшка вас не отруїть."

„А од їх роду — не во гнїв твоїй жінці — се іноді й станеть ся," — каже Шрам. „Можеб і батько Хмельницький пожив іще на світї, якби не сватавсь із Ляхами."

— „Бач, моє золото, які твої земляки!"

— каже Гвинтовка. „Хвали Бога милосердного, що я тебе слобонив од їх. Хоть може мої липові світлиці й не те, що княжецькії замки, так хоть поживеш між православними християнами: усе таки не так смердітимеш лядським духом, як позовуть на суд перед Бога!"

— „Так чи по нашомуж вона молить ся?" — шепнула Ченеваниха братові.

— „Оттак, сестро!" — одвітує той голосно: „не вжеж ти думаєш, що я мав би католичку за жінку? Уже не знаю, що там у її в душі сидить, а вона в мене і до церкви ходить, хрестить ся по нашому. Перехрлстись, моє золото!"

Княгиня перехрестилась, як дитина, і що-то! бач ся, нїчого не заважають слова, а Леся, та й сама Черевaниха, на-силу змогли дивитись без сліз на ту нещусливу невісту. Так, як бідний горобчик попадеть ся у руки хлопятам, та й не знає, за що над ним знущають ся, а тії йому виспівують, як Жиди Христа мучили, крутять та підкидають у-гору: так ся безталанна княгина попалась між козаки; і що там тії князї, сенатори та великі пани наробили, про що вона й не відала, за все тепер одвічає.

Тілько ото що посїдали за стіл, і Шрам поблагословив страву, як ось хтось одсунув з-надвору кватирку і гукнув на всю світлицю: *Пугу*!

Шрам з серця аж ложку покинув, а господар замішавсь-замішавсь, та й сам не знає, що йому робити. Як ось ізнов: „Пугу! Чи ти спиш, пане князю, чи вже так завеличавсь, що не хочеш пустить доброго чоловіка і в хату?"

— „Просимо, просимо, пане добродію!“ — каже Гвинтовка. „І сіни й хата перед тобою настіж“.

— „А собакиж у вас не кусають ся?“

— „От славно! а на щож співають:

Запорозький козак
Не боїть ся собак?...“

— „А кішки в вас не дряпають ся?

— „Бог з тобою, добродію!“

— „Тепер чорт-зна як стало на Вкраїні!“ — каже, усе таки за вікном, голос: „наш брат не у всякі двері сунь ся“.

— „Коли не у всякі“, — каже Гвинтовка, „так у мої і о півночі можна“.

— „Пане Матвію!“ — озвав ся тогді до його Шрам: „так отсе ти так не братаєш ся з Запорожцями?“

— „Е, добродію мій!“ — каже, зачервонівшись з сорома Гвинтовка. „Запорожець Запорожцеві не пара. Се батько Пугач, старець, або дід кошовий. Із ким, із ким, а з їм ладити треба. Тепер на Вкраїні усе так перевернулось, переплуталось і перемішалось, що напростець нікуди не проїдеш. Утремо ми Запорожиям носа, як колись візьме наша, а тепер, поки що, треба гладить за шерстю. Вони бо в царя велике пошанованнє мають і чого хочуть, усе одержують“.

— „Не їздить же нам, пане брате, із тобою одним шляхом“, — каже понуро Шрам.

Як ось увійшов до світлиці батько Пугач, старий, довгоусий дїдуган, із своїм чурою. У простих сїмрягах, а сорочки чорні, як сопуха. Та господареві мабуть на сей час було байдуже, що неодягні гості: забувши й своє

панство, зустрів батька Пугача з таким привітаннєм, мов той у найдорожших кармазинах.

— „Прошуж‘, — каже, „за стіл до громади“.

— „Не сяду!“ — каже Пугач, стоя серед світлиці.

— „Чомуж не сядеш?“

— „Тому, що в тебе добрим людям така честь, як собакам.

— „Про яких се ти добрих людей говориш?“

— „Та хочби й про тих, що за віз хворосту платять по дві пари волів. Та ось вони й самі йдуть до твого вельможного панства. Без мене ти їм не дав і приступу.“

Увійшли міщане в світлицю тай стоять у порога.

— „Ну, скажи“ — каже батько Пугач: „за що ти в їх воли забрав?“

— „Щоб не рубали гаю, от защо!“

— „Та вониж, коли хочеш знати, не в твоєму гаю рубали, а в городотому!“

— „У городовому, батьку! у городовому, пане!“ — загули міщане, кланяючись то Пугачові, то Ґвинтовці.

— „От славно!“ — каже Ґвинтовка: з якогож се часу моя займанщина стала городовим гаєм?“

— „Та се, пане“, — одвітують, „по твойому вона твоя, а по нашим маґістратським записям вона наша Біг зна з якого ще часу. Ще скоро батько Хмельницький вигнав [illegible] та недоляшків з України, то зараз і [illegible] привелей осягти під городом поля, [illegible] сіно-

жати, які самі улюбимо. Ще й доси є знаки, що позначили наші бурмістрове“.

— „Та се то ми знаємо“. — каже Ґвинтовка, „що ви того тілько й пасли, як би вхопить що найкрасчий шматок із козацької здобичи! Козакам було тодї не до займанщини; козаки тогдї бились із Ляхами понад Случчю, понад Гориню, та топились по багнах, а ви з своїми пикатими бурмистрами давай викроювать що найкрасчі поля, та сїножати! Се то ми знаємо! Так отже нї! козацький бунчук переважить бурмистерську патерицю! Пан полковник сам давав менї бунчука, щоб я його рукою займав собі займанщину, скілько за день конем обїду. Цїлий день не вставав я з своїми з коня і тепер нехай нїхто не говорить, що се не моє добро!“

— „Послухай, пане князю, ти мене, старого Пугача“, — каже поважно сїчовий дід. „Старий Пугач нї для кого в світї душею не покривить. Нехай міщане дечим і поживились од козаків у польську заверуху, та вжеж і козаки почали тепер нагинати їм шиї, справдї по шляхетськи. Засївши в їх маґістратї, в ратуші, старшина козацька орудує їх війтами, бурмистрами і райцями, як чортяка грішними душами. Коли тобі полковник дав займанщину, то нехай воно так і буде; тількож не обижай добрих людей, верни їм їх воли“.

Помовчав трохи Ґвинтовка, та глянувши на Шрама, й каже: „Нї, нехай шукають їх у бурмистрів, що поробили в моїх гаях прикмети, а я докажу їм, що я в своєму добрі пан. Треба нам сїм безшабельним гевалам збить трохи пихи“.

— „Ох, швидко сі гевали зроблять вас гамаликами!“ — сказав тогдї батько Пугач. „Не поможуть вам нї шаблї, нї бунчуки! Дурні ви, дурні з своєю пихою, та й не каєтесь! Дїтки мої!“ обернувсь до міщан: „плюйте ви й на його гординю й на його здирство! Ми вернем вам ваше добро десятерицею“.

— „О, спасибіж тобі, батьку, що хоч ти за нас уступив ся!“ — кажуть міщане. „Просимож до нас на вечерю. Не погордуй уступити до нашої простацької господи. Прощай' пане князю. Прийде й на нашу улицю празник“.

— „Потривай, пане добродїю“ — каже Ґвинтовка: „я не хочу сперечатись із тобою через личаків. Нехай беруть воли к нечистій метері, а ти оставайсь вечеряти“.

— „Не до вечері тепер нашому брату“ — одвітував Пугач. „Будуть хутко наші сюди під Нїжень. От їдуть уже царські бояре; ми їх до Переяслава не пустимо. Гарний город і Нїжень для чорної ради. Так не до вечері вже нам тепер“.

І не дожидаючись одповіди, насунув шапку та й потяг із хати. Міщане за ним.

А Ґвинтовка оставсь тепер перед Шрамом нї в сїх, нї в тих. Бачить, що вже Шрам розкусив його. Отже ще таки хотїв замазати щілку то козацькими воскликами — на се був дуже здатен — то лестивими привітаннями; та вже Шрама нїчим не зозважив. Насупивши брови, сидїв старий за вечерою; а другі гості, бачивши, що він такий похмурний і собі сидїли мовчки.

Узяла Ґвинтовку досада; напаьсь на бідолашну княгиню. А княгиня, не сїдаючи за

стіл, усе ходила слідом за дівчатами, що подавали до столу страви. Жадна страва не прийшлась йому до смаку: усе не так, усе йому на лядський лад приправлено. Давай коренити Ляхів і всї їх звичаї.

А бідна княгиня, бачучи, як він розлютувався, аж тремтить уся, що та билина од вітру. Порядкує, і сама не знає, що куди і до чого: далї якось зачепила рукавом срібну коновку, повну вишнївки, та й розлила по всїй скатертї.

А Ґвинтовцї мабуть аби найти приключку. — „Чортова кров"! — крикне так, що аж вікна загремтїли, тай пхнув од стола княгиню. Бідна так і бризнулась об землю.

— „Гей! чорти!" — крикне Ґвинтовка на свої слуги. „Візьміть ік бісовій матері сю лядську погань!"

Вибігли кївчата з кімнати, підняли та й повели з світлицї свою панїю.

Черевань поглядував на Шрама, що то він тепер скаже: а Шрам сидить понурий, буцїм нїчого й не бачить. Не сказав нїчого й Черевань, і всї мовчки скінчили вечерю.

Шрам по вечері сказав тілько господареві, що завтра рано на зорі поїде в Батурин, а Петра оставляє, яко недугуючого, одпочивати у його з хуторі. З тим і порозходились на спочинок.

ГЛАВА ОДИНАДЦАТА.

Уставши вранцї, пійшов Петро у стаю, а на стаї вже пан-отцевого коня й немає:

ще до світу махнув старий у нову дорогу; десь його й сон не взяв.

Тяжко було на серці моєму Петрові. Одна думка усюди його провожала: жалковав на своє нещасливе кохання. Ось бо спершу нудив світом, що горда дівчина на його байдуже; далі скількото перегоріло у його в серці огню од того несказанного жалю, що инший перед його очима взяв та й веде її до вінця а тепер ще нове горе: знає, що вона його любить щиро, та треба розізнатись на-віки. А Боже мій милий як би то й назвати тее щастє, щоб жити з нею в парі, як голуб із голубкою!

Такто вже тому бідному козакові любощі очі затуманили, що здавалось, тілько там де вона, і сонце сияє, і Божий мир красен: а без неї усюди тьма і пустиня.

Инший то можеб не вважив, що пан-отець не благословить і що вже вона заручена другому; махнув би може з нею в дикі степи, на Хорольскі хутори, та й насміявсь би над лихою долею. А Петрові й думку таку було страшно допустить у голову. Він добрий був син і щирий козак: лучче йому з нудьги загинути, ніж пан-отця на вік преогорчити і золоту свою славу гряззю закаляти. У його инша була думка; умислив собі, послї пан-отцевої смерти, ійти на Запорожжє та, поробивши власним коштом човни, з охочими козаками турецькі городи плїндровати і жизнь свою по рицарськи, на полї чи на морі, за християнську віру положити. А поки що, уложив собі од Лесї яко мога одбігати, і на самоті перемогать тії нещасні любощі. Тимто й те-

пер, походивши, посумувавши по стаї, не схотів вертатись у будинок, щоб не зустрітись із своєю несуженою дружиною, а пійшов своїм звичаєм блукати по пущі, чи не розжене свого смутку.

Взявши на лїву руку од дороги, пійшов вузенькою стежечкою, і як нї звертав свої думки, то на пан-отця, де то він обертається, то на тревогу по Вкраїні, а серце знай своє шепче. Вже час немалий іде він пущею, колиж вихоцить на лощину[1]); гляне — кінець лощини із-за дерева димок. Сонце вже піднялось геть-то, так дим у-низу поміж деревом синїй, а вгорі наче золотий серпанок. Дивить ся Петро, аж і сторожа, і хатка мріє оддалеки. Вже він хотів звернути на бік, щоб не тревожити дурно чужих собак; колиж гляне — іде супротив його од хати середнього віку чоловік, у козацькій жупанинї, а його під руку веде молода, чорнява дївка. А чоловікові тому мабуть і не треба чужої підмоги; однїмає од неї руку тай каже: „Та ну, Настусю, к нечистій матері! що ти мене ведеш, мов пяницю з шинку? Я сьогодні хочу пограти конем по полю, а ти мене водиш, наче дитину. Геть, кажу, оступись!“

Як же здивовавсь Петро, познавши Кирила Тура! (бо се він самий і був). І, дивне дїло! так йому зрадїв, наче рідному братові; а що недавно бились на смерть, про те йому й байдуже.

І Кирило Тур зрадовавсь: привітавсь так, як із давнїм приятелем.

— „Поздоровляю“, — каже, „по лїках!

---

[1]) Лощина — поляна.

Ну, не думав я, щоб після такої руки ще ти дивився на Божий мир. Та й сам я — мовити правду — не хотів би більш підійматись на ноги. Бог знає, чи трапить ся вдруге так гарно вкластись спати".

— „Не знать що ви говорите, братіку!" — каже йому дівчина, дивлячись любязненько йому в вічи, і ще таки держучи його за руку.

— „Мовчи, бабо!" — сказав Кирило Тур. „Наш брат у сьому не тямить сили. Вам жизнь іздається ка'знає чим. Хата, піч, подушки отто вам і все щастє. А козакові поле не поле, море не море, щоб ізнайти долю. Козацька доля в Бога на колінах. Туди і рветься наша душа, коли хочеш знати... та чи з тобоюж про сї речи вести розмову? Я вже, братіку", обернувсь Кирило Тур ізнов до Петра. „„покидав зовсїм сей світ, набитий бабами та всякими химерами; уже був і ногу поставив на поріг, щоб іти у далеку дорогу; так щож? учепились за мене добрі люде і таки вернули назад. Думають, куди яке добре діло зробили, що не дали вмерти! Їм здається, що й нема вже в Бога нїчого красчого на отсю мизерну жизнь: а от, у кого товку є хоч за шеляг, то всякому скаже, що вона не стоїть нїякогісїнького жалю!"

— „Скажиж менї", — перебив його мізкованнє Петро: „як отсе ти опинивсь на сім боцї?"

— „А так", — каже, „що взяли добрі люде тай давай няньчити, сповивати, купати, наповать усякими зїллями, а далї й сюди з собою завезли. Дуже тут мене т, ба! І кудиж утрапили? якраз у хату до моєї матери! Тут уже баби як попали мене в свої лапи, то от.

як бач, нїяким побитом не одкараскають. Притьмом кажуть, що я нездужаю: а я так нездужаю, що медведяб за ухо вдержав. Колиб не Божий Чоловік, то довелось би з нудьги пропасти між плаксивим бабством. Той, спасибі йому, розважить таки инколи душу козацькою піснею, та й на Божий мир дивить ся по людськи".

— „А побратим же твій де?" — спитав Петро.

— „Побратимові", — каже, „моїому тепер до волї дїла. Хочемо задать перцю городовій старшинї, так шатаєть ся по всїх усєдах наче ткацький човник по основі. Напяли братчики нам добру основу; витчуть нам таку сорочку, що нї руками нї ногами не повернете".

— „Слухай, брате", — каже Петро: „коли казати, то кажи ясно, а не загадками".

— „Кажи йому ясно!" — засміявшись мовив Запорожець. „Який тепер чорт скаже тобі що небудь ясно, коли звід-усюди нахмарило? Вияснить ся вам хиба тогдї, як заторохтить грім, та заблискає блискавиця. А вже до сього не далеко. Казав побратим, що вже над Остром, у Романовського Кутї, наші і кош заложили. Сьогоднї трівай, чи й сам Іван Мартиновнч не прибуде з атаманнєм, а к завтрїому ік ранку щоб і бояре царськії не надїхали. Чорний люд збіраєть ся під Нїжень, як сарана. Кажуть, у Нїженї під раду великий урожай на кармазини..."

У Петра од таких річей аж мороз пійшов поза шкурою. Перш усього подумав він про свого пан-отця, і вже хотїв був бігти до хуто-

ра, щоб його сповістити, та згадав що пан-отець у дорозі. Друга його думка була про Лесю: боявсь, щоб якнебудь і їй в козайських чварах не досталось; а ще більш боявь, щоб Кирило Тур, під сей каламутний час, у-друге не вкрав її, так як у Києві. Щож тут чинити...? „Заведу про неї річ із Запорожцем!“ — тай натякнув про Лесю.

— „Ге-ге-ге!“ — каже зареготавши Запорожець. „Невже ти ще й досі не викинув з голови тії дурниці? Менї здавалось, досить пустить чоловікові з пів-ведра крови, щоб одумавсь; аж мабуть ні! мабуть вас няньки вже змалечку загодовують такою кашою, щоб і з сивим волосом не перестав чоловік липнуть до баб!“

— „А ти, вразький прудиусе,“ — каже сміючись Петро, „невжеб то занедбав дівчину, що бився за неї мов скажений?“

— „Пху!“ — аж плюнув з серця Запорожець: „став би я тепер думати про таку пакость! Один тому час, що чоловік іскрутить ся. Тепер давай менї хоч копу таких дівчат, то їй-Богу — от велике слово *їй-Богу* — усіх оддам за люльку тютюну!“

Полегшало в козака на душі. — „Ну куди ж,“ — каже, „отсе ти ідеш?“

„Та от бач, Божий Чоловік звелїв менї прохожуватись по пущі, а баби мої... се сестра моя, коли хоч знати, а там у хатї ще й мати є... так баби мої не їмуть віри, що я одужав. Та вже я їм сьогоднї докажу, що пора їм од мене одчепитись: осїдлаю коня та проїду по полю так, щоб аж ворогам було тяжко, як мовляв Черевань. А що бак Черевань?“

— „Тут із нами у Ґвинтовки," — каже Петро.

— „Так ми з тобою сусїди," — сказав Запорожень, „Ну, братїку, будемож тепер жити мирно, коли тілько проживе тепер мирно хоч одна душа на Вкраїнї. А поки що, ходімо лиш у хату та поснїдаймо."

Петро на те ізозволивсь. А в хатї вже поралась коло печи стара мати: пекла млинцї на снїданнє.

— „От і моя ненька старенька"' — сказав Крило Тур, та й каже матері: „Коли хоч, нене, знати, що се за козак, так се той самий, що разом нас із ним нашпиговано під Києвом".

А Петрові шепче на ухо: „Я не скажу їм, що не який враг і нашпиговав мене, як не ти: а то дивитимуть ся на тебе бісом. Сї баби нїяк не збагнуть, що сьогоднї можна з чоловіком рубатись на всї заставки, а завтра гуляти в купі по братерськи. Не знать, як дивлять ся на Божий свїт. Сказано — баби".

Стара неня була радесенька, що в сина трапись знакомий гість, і зараз почала його трактовати. Миттю подала на стіл гарячих млинчиків, сала кусок положила на кружечку, і мисочку сметани поставила; ще й пляшку перчавківки достала з полицї.

— „От як мене втїшив на старість Господь милосердний!" — каже до гостя. „Не думала я вже бачить до віку свого синка, свого ясного сокола!"

І обняла Турову голову, і поцїловала його в чуприну.

— „Годї, годї, мамо!" — каже Запоро-

жець. „Тиб, здаєть ся, тілько й робила, що наньчилась ізо мною. Я вже й так боюсь, щоб через тебе товариство мене не одцуралось. Скажуть: Іди собі геть: нам таких маміїв не треба!"

— „А ти ще таки не перестав думати про ту прокляту Січ?" — сказала мати.

— „Пані матко!" — крикне на неї Запорожець: „не давай волі язику, коли хоч, щоб я прожив у тебе в хаті ще хоч пів-дня! Як можна узивати проклятим славне Запорожже!"

— „Щоб воно тобі запалось!" — каже скрізь сльози мати: „узяло воно в мене, наче сира земля, чоловіка — не знала я щастя замолоду; а тепер візме ще й сина — не дознаю я щастя й при старости літ!"

— „Ну, що ти вдієш із сіми бабами!" — каже засміявшись Кирило Тур. „У їх щастем зоветь ся чорт-зна що! Ну, давай лиш нам. нене, по чарці, то може потеселійшаємо. Тепер Січ буде недалечко: у Романовського Кутї. Правда, й туди нашому брату все одно дзусь! так я сам іногдї до вас навідаюсь, та часом ще й гостинця привезу".

— „Не треба менї красчого гостинця, як ти сам, сину мій коханий!" — каже мати.

— „Чому не Маруся!" — одвітує Кирило Тур. „Так не для баб же создав Господь козака. Є в його щонебудь красче робити, ніж сидіти оттут та втирати млинчики. А млинці важні! нічого сказать, важні млинці!"

Тілько що се сказав, як ось під вікном затупотять коні, а хтось у вікно по запорозьки: *Пугу, пугу*!

Жінки обидві так і затремтіли. Уже їм не

в-первинку було се Низове пуганнє, тількож ніколи не було їм так страшно.

— „Ох, моя матїнко!“ — крикне Кирилова сестра: „чогож се мене такий страх ошиб? Хто се такий, мій братїку?“

А Запорожець їй пооуро: — „Се вже, сестро, приїхали по мою душу“.

— „Ох лишечко!“ — заквилила мати. „Щож отсе ти сказав, мій синочку!“

— „А ось“, — каже, „добрі молодцї самі тобі роскажуть, коли ще не догадалась“.

Як ось двері одчинились, і лїзе в хату, тяжко переступаючи через поріг, батько Пугач, а за ним його чура.

— „А здоров, вражий сину!“ — так привітав кошовий дїд Кирила Тура. „Як ся собі маєш? Добрих послав тобі Господь гостей, та чимто їх уконтентуєш? Прощайсь лишень, дияволів сину, з матїрю та з сестрою, бо вже недовго ряст топтати-меш!“

„Батечки мої, голубчики!“ -- крикне злякавшись Кирилова мати: „щож отсе ви з їм хочете робити? Не зоставляйте мене сиротою на старости, не однїмайте в мене мого світу, мого сонця!“

А батько Пугач на неї й не дивить ся, та знов до Кирила Тура: „А що, вражий сину! зопявсь уже на ноги? одпас уже товсту мармизу? Поїдьмо лиш до коша на розправу. Ти думаєш, ми дурно насипали Божому Чоловікові шапку талярів? Пакосник ти паскудний! плюгавець! загладиш ти в нас сьогоднї увесь сором, що нарсбив товариству! Убирайсь лиш, гаспедський сину! сїдлай коня! Тебеб треба, взявши за шию, вести до обозу на верйовцї,

як собаку, та вже я честь на собі кладу: пограй уже, так тому й бути, в остатній раз на кони!"

Ні живі, ні мертві, слухали такі речи мати й сестра Кирилова; далі, наче їм хто ніж устромив у серце, повалились на землю тай припали до ніг батькові Пугачові, та плачуть же то гірко та молять, щоб не однімав у їх остатньої радости.

— „Гетьте к нечистій матері!" — крикне жостокий Запорожець. „Якого біса лазите передо мною? Не я над їм суддя: усе товариство з їм правувати меть ся!"

Тогді Кирило Тур піднявсь ізза столу тай каже веселим голосом: „Ка'знає що робиш ти, батьку! Хтож таки лякає так жінок! Ажеж і в тебе, тривай, була мати: не вовчиця тебе на світ породила! Сїдайте лиш, та підкріпляйтесь, чим Бог послав, а я ось осїдлаю коня, одягнусь тай поїдемо. Мамо, сестро! годі вам незнать чого убиватись! Хиба ви не знаєте жартів запорозьких? Наш брат і жартує так по ведмежи, що иншого й до слїз доведе".

Не знали сердечні, чи няти, чи не няти віри Кирилу Турові, однак стали трошки спокійнійші. Дивлять ся мовчки на грізного свого гостя, на батька Пугача, чи не скаже він хоть словечка мягшого, чи не всміхнеть ся до їх. Ні, білі його брови страшно насупились. Попустивши вниз сивий, довгий ус, поглядав він на Кирила Тура, як хижий орел на ягнищо.

А Кирило Тур буцім на те й не вважає — „Чогож," — каже, „ви поторопіли? Батько пошуткував, а в їх уже й душі не стало. Давайте лиш млинців гарячих, а я ось пошикую

остей перчаківкою. Я вам казав, що пограю сьогоднї конем по полю. Ну, приїхали за мною казаки, та й годї. А вони вже й розпустили губи. Ех, бабська натура! А ще просять зостать ся з ними жити. Що за життє козакові з такими плаксами!“

Батько Пугач сїв за стіл, поблагословивсь та й почав уплетать млинцї. Кивнув на чуру, чура сїв коло його, та й принявсь за снїданнє.

А Кирило Тур вийшов із хати і почав звати свистом свого коня з гаю. Кінь пас ся на волї округ хати. Розумна була животина: зараз прибігла, зачувши хазяйський посвист.

Почав Кирило Тур збирати зброю, та щоб заспокоїти панї-матку, що мовби то в його на думцї нема нїчого смутного, ідучи мимо вікон завів козацяку пісню, повним та розлогим голосом:

Ой коню мій, коню! заграй підо мною
Та розбий тугу мою;
Розбий, розбий тугу по темному лугу
Козакові та молодому...

Тілько не втрапив неборак вибрати добре пісню: вона ще більш завдала туги старій козацькій неньцї. Покинувши дочцї своє поранне коло печи, сїла сердечна мати кінець стола, та так же то гірко почала плакати, що й старе запорозьке серце трохи помякшало.

— „Не плач, нене: дурно сльози тратиш,“ — сказав батько пугач.

А Кирило, ідучи знов мимо вікна, співає свою пісню, та таким же то смутним оддавсь на сей час у хатї йбго голос!

Ой згадай мене, моя стара нене.

Як сядеш у вечері їсти:
Десь моя дитина на чужій стороні
Та нема од неї вісти!

Сковорода перевернулась і покотилась на долівку в Кирилової сетри. Кинулась бідна голубонька до матери, обняла та й заголосила: „Матусю, моє серденько! а щож ми тогді в світї робитимем, як не буде в нас Кирила?“

А та безталанна за слізьми й світу Божого не бачить, і слова не промовить.

Аж ось іде в хату Кирило Тур, удаючи з себе такого веселого молодця, що тиб сказав — він на весїлле прибравсь. Глянувши на сей плач та обнїманнє, став серед хати, здвигнув плечима, руки розставив, тай каже: „Ну що ти з сіми бабами чинитимеш? і поранє покинули! Уже правда, що тілько нагадай коїй смерть! Щож? хиба менї самому пекти млинцї для пана отамана? Годї, кажу, вам рюмати: ну де в біса дінусь, вернусь іще сто раз до вас, нїкчемне ви бабство!“

— „Ну лиш підперізуйсь“ — каже батько Пугач: „я довго ждати не буду. А ти що за чоловік?“ — обернувсь до Петра.

Той мовчки дивився на все, що перед ним дїялось. Сказав йому своє імя й прізвище.

— „А!“ — каже: „синтого нависголового попа, що мішаєть ся не в своє дїло. Обьми вам хутко втремо носа: Іван Мартинович уже під Нїженем: навчить він вас панувати та гетьмановати!“

Знайшов би Петро, як одвітовати мужиковатому сїчовому дїдові, якби коли перше, а тепер довга хвороба охолодила йому кров

що мусів він лучче замовчати, ніж ізмагатись без вутта із завзятим дідуганом.

Скоро одягсь Кирило Тур, зараз батько Пугач із своїм чурою встав, помолився до образів, поцілував за хліб за сіль, тай пішов з хати.

А Кирило Тур уклонився матері, та й каже веселенько: „Прощай, матусю! прощай сестро! Прощай і ти, брате!“ обернувсь до Петра, та й пішов боржій із хати.

Матері й сестрі здалось що бачать його уже востаннє: кинулись за ним, хотіли хоть обняти його на прощанне, а він скочив на коня, та й почав його крутить та кидать на всі боки, що ні мати, ні сестра не одважились ухопить коня за поводи, або за стремена.

— „Колиж тебе, брате, ждати нам у гості?“ спитала сестра.

А він їй:

„Тоді я прибуду до вас у гості,
Як виросте трава на помості“.

Та стиснувши коня острогами, і помчавсь од них наче той вихор. За ним повіявсь і батько Пугач із своїм чурою. А бідолашні вернулись у хату та й заголосили, наче по мертвому.

— „Не вбивайсь, пані-матко,“ — каже тоді Петро: „може ще все гаразд буде. Ромоновського Кут недалеко: Кирило може хутко й вернеть ся“.

— „Як виросте трава на помості“, — шепче сама собі сестра Кирилова.

— „Голубчику мій!“ — сказала Петрові стара Туриха: „зроби ти менї нещасливій ма-

тері, таку ласку, піди до Романовського Кута, до тих проклятих Запорожців, та подивись, що вони з ним робитимуть. Ох, мабуть він провинивсь перед товариством! а в їх нема ні крихти жалости. Піди ти, мій голубе сизий, та сповісти нас, що вони з ним чинитимуть! Хоч звісточку нам передай, чи ще він є на світї".

— „Добре", каже Петро (жаль йому було сердечної бабусї): „пійду", — каже, „немов принесу вам потїшну звістку".

— „О, поможи, тобі Господи!" — кажуть разом обидві, та й випровадили його з молитвами.

ГЛАВА ДВАНАДЦЯТА.

Урочище Романовського Кут і мала дитина показалаб у тій околицї, а найбільш тепер, як усяке говорило про Ивана Мартиновича (а він стояв кошем у Романовського Кутї). Зробила той кут якась річка самотека, пашши у річку Остер[1]) у лузї. Росли там над водою старі дуби з березами; вони й місто скрашали, і холодок запорозьким братчикам давали.

Іще оддалеки зачув Петро глухий галас, мов на ярмарку. Підійшов близче, аж справдї тут неначе ярмарок. Назбиралось люду несчисленна сила, і все то була сїльська черня, мужики, що позходились грабувати Ніжень, як приобіцяв їм Бруховецький. Обідрані кругом у чорних сорочках: мабуть самі бурлаки та

[1]) Остер — притока лиш Десни.

гольтяпаки, що, не маючи жадного притулку, служили тільки по броварях, по винницях[1]) та ще по лазнях грубниками. У иншого сокира за поясом, у того коса на плечі, а другий притяг із колякою. Аж сумно стало Петрові, як розібрав, що то воно єсть отся купа голоти.

Поміж людьми сям-там стоять бочки з пивами, ширітваси[2]) з медами та з горілкою, вози з мукою, салом, пшоном і всякі припаси. Усе то настачили, уседствуючи Івану Миртиновичу, ніженські мищане, за те, що, каже, не знатимете під моєю булавою жадного козака або козацького старшини над собою паном: усі будемо рівні. (Добре він порівняв Україну!)

Нїхто нї в кого не питавсь тут, що їсти або пити: усякому була своя воля — роби, що хоч, як у себе в господї. Повикопували в землї здоровенні печи, запалили огнї. Тут у винницькій кадцї місять тїсто троє разом ногами, а там печуть цїлого вола, а там у здоровецьких казанах варять на таганах[3]) та на катрягах[4]) кашу. Дим, наче хмара, ходить понад головами. Инші тілько те й роблять, що порають ся коло бочок та почтують усякого, хто стоїть або йде мимо, а инші вже лежать повиверталися, як у холод мухи. Безумна якась радість у всякого в очах і в річах. Усюди чуй вигукують: „Іван Мартиновичь, батько наш любий!" Зніме в гору в однїй руцї шапку чи кінь, а в другій шапку з голови,

[1]) Броварня — горальня. — [2]) Ширітваси — [illegible]. — [3]) Таган — тринїг. — [4]) Катряга — грубка.

та й репетує, що Іван Мартинович і день і ніч побиваєть ся за людським щастєм.

А тут кобзарі швендають поміж людьми, грають на кобзах, на бандурах, та співають усяких пісень. Пробираючись проміж купами, надививсь Петро усячини. Отсе тут буде юрба, що знай танцюють, та сміють ся. Побравшись у боки, вибивають під бандуру гопака веселії з виді: а коло їх, повитягувавши шиї, стоять кругом та дивлять ся, чудуючись, наче на вертеп або що. А там стоять, збившись у купу, понурі голови. Потупивши очи, похиливши на кий або на косовища, старі гольтяпаки слухаючи кобзаря. Грав він їм, сидячи посеред підобгавши ноги, як Ляхи Україну пілірували, або як батько Богдан збирав козацтво поміж людом та ставав супротив дук і шляхти. Инші, підпивши вже добре, прегірко плакали слухаючи пісню; тілько і між веселими, і між смутними купами одна ходила з серця до серця думка: Бруховецького величали другим Хмельницьким, що їще раз встає за Вкраїну супротив її ворогів і дарує мирові волю.

Минаючи і тих, що скачуть, і тих, що плачуть, Петро протовплявсь усе дальше, чи не взрить червоних жупанів запорозьких. Що глибше в кут, то все був люд одягнійший: були тут уже й міщане в личках і в синіх каптанах, було й городове козацтво в блакитних та в зеленних жупанах; а кармазинні шаровари, або жупан запорозький хотьби один. Дійшов він і до самого коша, до вічового радного міста. Тут скрізь було вирівняно і посипано піском гарно. Не видно було ні димних печей, ні бочок, ні возів з припасами тілько

козацькі намети кругом стояли. І сюди й туди, і вдовж і впоперек знай швендають люде. Гомін такий, як у тих бжіл у ульні. Тепер тілько постеріг Петро, що Запорожці тут не одрізнялись одежою од простої сїроми. Знати їх було хиба по довгому оселедцю зпід шапки, та по шаблях і пістолях: шаблї й пістолї були в деяких дорогії.

Зупинивсь і розглядає добрих молодців, чи не взрить Кирила Тура. Аж дивить ся — іде з боку чоловік, середнього росту й віку, а за їм і по боках його цїла юрба усякого люду — і Запорожцї, і городове козацтво, і міщане, і прості мужики-гречкосії. „Іван Мартинович!, Іван Мартинович!“ — знай круг його гукають. Петро й постеріг, хто се такий і почав придивлятись, що там за Бруховецький. Щож? він думав, що сей пройдисвіт ізробивсь тепер таким паном, що й через губу не плюне, думав, що ввесь у золотї та в блаватасї; аж де тобі! Чоловічок сей був у короткій старенькій свитинї, у полотняних штанах, чоботи шкапові, попротоптувані, і пучки видно. Хиба по шаблї можна б догадать ся, що воно щось не просте: шабля аж горіла од золота; та й та на йому була мов чужа. І постать і врода в його була зовсїм не гетьманська. Так наче собі чоловічок простенький, тихенький. Ніхто, дивлячись на його, не подумав би, що в сїй голові вертить ся щонебудь, опріч думки про смачний шматок хлїба, та затишну хату. А як придивиш ся, то на виду в його щось наче ще й приязне: так би, здається, сїв із ним, та погуторив де про що добре та мирне. Тілько очи були якісь чудні — так і бігають

то сюди то туди, і, здаєть ся, так усе й чигають із підтишка чоловіка. Іде, трошки згорбившись, а голову схилив на бік так, наче каже: „Я нї од кого нїчого не бажаю, тілько мене не чіпайте“. А як у його чого поспитають ся, а він одвітує, то й плечі, наче той Жид, підійме, і на бік одступить, що тиб сказав — він усякому дає дорогу; а сам знітить ся[1]) так, мов той цуцик, ускочивши в хату.

Оттакий то був той Бруховецький, такий-то був той гадюка, що наварив нам гіркої на довгі роки!

— „Дітки мої!“ — каже тоненьким, нищим голоском: „чим же менї прохарчити вас, чим вас зодягти? Бачте, я й сам увесь оббився як кремях!“

— „Батько ти наш, Іване Мартиновичу!“ — озвались Запорожцї! „аби твоє здоровє, а ми між добрими людьми не загинемо“.

— „Ій-Богу, правда!“ — крикне покриваючи всїх, один міщанин, (Хтож той міщани? Київський Тарас Сурмач. Наїхало до Іванця виборних з усїх городів на чорну раду). „Ій-Богу“, каже: „правду добрі молодцї говорять! Та, аби твоє, пане гетьмане, здоровє, а ми тебе і хлїбом, і одежою обмислимо, — і тебе і твоє товариство, не попускай тілько нас пїкому ув обиду!“

— „Ох. Боже мій милосердний!“ — каже здихнувши Бруховецький: „на щож і живе наш брат Запорожець на свїті коли не на те, щоб стояти за православних християн, як за рідних братів своїх? Чи нам золото, чи нам срібло,

[1]) Знітить ся — скорчить ся.

чи нам панські будинки треба? Не про те ми, братці, гадаємо. Аби добрим людям було добре жити на Вкраїні, а ми проживемо і в злиднях, проживемо і в землянці, на одному хлібі та воді. Сказано: Хліб та вода — то козацька їда".

— „Ій-Богу, так воно й є!" — кричать міщане й мужики. „Запорожець ради нас усяку нужду в Січі приймає, білої сорочки зроду не бачить: як же нам не любити, братці, добрих молодців? як нам не волити Івана Мартиновича собі гетьманом?"

А Бруховецький каже: „Дітки мої! Господь з вами і з нашим гетьманством! У нас у Січі, чи гетьман, чи отаман, чи так собі чоловік — усе рівний товариш, усе християнська душа. То тільки ваша городова старшина завела так, що коли не пан, то й не чоловік. Не про гетьманство наш брат Запорожець думає: думає він про те, як би та як, допомогти вам у нашій тяжкій долі! Серце моє болить, дивлячись на ваше убозство. За батька Хмельницького текли по Вкраїні медовії річки, люд убирався пишно та красно, як мак у городі; а тепер достались ви таким старшинам та гетьманам, що скоро й шкуру з вас іздеруть. Над вами, мої дітки, воістину справдились святії словеса: Хиба не багатії вас утискають? Хиба не вони тягнуть вас на суди? Хиба не вони зневажають ваше добре імя, узиваючи вас хамами та рабами неключимими[1]).

— „Ій-Богу, так! їй-Богу, так:" — репе-

[1]) Неключимий — невіжа.

тує кругом сїрома: „проклятії кармазини швидко видеруть у нас душу з тїла, не то що! Колиб не ти, батьку гетьмане, вступавсь за нас при лихій годинї, так хтоб нас і пожалував!“

А Бруховецький знов до Запорожцїв: — „Ви знаєте, моє товариство миле, мої рідниї братчики, у яких саєтах, із якими достатками прийшов я до вас у Сїч. І деж те все подївалось? Чи я пропив, чи прогайнував? Нї, не пропив я, не прогайнував, не промантачив, не проциндрив без пуття: усе спустив з рук, абиб тількі якнебудь прикрити ваші злиднї. Не мало пішло мого добра і по Гетьманщинї. Як та бідна курка-клопотуха, що знайде зернятко, та й те оддасть своїм курчаткам, так і я усе до остатнього жупана пороздавав своїм дїткам. А тепер от і сам обголїв так, що й пучки лїзуть із чобіт, — доведеть ся незабаром ходить так як лапко[1]), Щож? походимо й [illegible] чобіт, аби моїм дїткам було добре“.

— „Батько ти наш рідний!“ — кричать кругом ледві не скрізь сльози: „так луччеж ми збудем усе до остатнього рямя[2]), та справимо тобі такі сапянцї, що і в царя немає красчих!“

— „Господь з вами, мої дїтки, Господь з вами!“ — каже, здвигаючи плечима і одступаючи на бік, нищий Іванець. „Ви може думаєте, що я, так як ваші нашийники, стану драти з вас шкуру, абиб тількі в мене на ногах рипали сапянцї? Не доведи мене до сього, Господи! Везли колись за мною в Сїч жупани й сапянцї возами, везли золото і срібло мішками,

[1]) Лапко — драбуга; [2]) Рамя — [illegible]

а я все збув із рук, аби моїм діткам було добре!"

— „От гетьман! от батько! от коли ми діждались од Господа ласки!" — гукають кругом Іванця міщане, козаки й мужики.

А він, мов би нїчого й не чує — іде собі смирненько, згорбившись.

Юрба провалила тим-часом мимо Петра. Хотьби й рад він був послухати, на які ще хитрощі піднїматиметься ся ся ниця душа, так за народом нїчого було не видно й не чутно.

Тілько тепер пораховав Петро, чого стоїть Бруховецький: тепер тілько постеріг, яку яму копає він городовій старшині! Окаянний пройдисвіт так усїх омамив[1]), так по душі були темному людові тії лукавії ухватки: тії тихі, солодкі речи, те нїбито убожество, що всяк за його поліз би хоть на ніж. А дивно стало мойому козакові, що то чоловік зможе як захоче! Химерний той Іванець морочив голови людськії мов не своєю силою; мов який чарівник-чорнокнижник, ходив він поміж миром, сїючи свої чари.

Загадавсь Петро, зажурився про лиху українську долю; забув, чого й прийшов сюди, у Романовського Кут. Як ось ударили в бубни, а скрізь по віщовому місту почали гукати окличники: *У раду! в раду! в раду!* Усї заметушились і почали тягтись туди, де било в бубни. Боржій за всїх поспішали в раду братчики.

— „Чого се бють у віщові бубни?" —

[1]) Омамив — (з польского) отуманив.

питає один братчик другого, пробираючись проміж людом.

— „Хиба не знаєш?“ — одвітує той. „Судитимуть Кирала Тура!“

Схаменувсь тогді Петро і пійшов боржій за двома Запорожцями, не одрізняючись од їх, до самого суднього міста. Пощастило йому так добре стать, що через козацькі голови усе було видно. Посеред суднього колеса стояв Кирило Тур, потупивши очи, а кругом його усе братчики. Миряне й собі перлись наперед, щоб подивитись на запорозький суд, та не таківські були Низовці, щоб пропустили до суднього колеса, кого не треба. Ставши плечем поуз плече, рядів у три чи що, уперлись у землю ногами, і вже як ні товпились із заду городові козаки з міщанами й поспільством, не з'узили вони ні на пядь порожнього посередині міста. Хто бажав що побачити, або почути, то хиба через голови побачив; а багато людей, повлазивши на дуби, звідти дивились.

У первому ряду видно було Петрові Бруховецького з гетьманською булавою. Над їм військові хоруижі держали бунчук і хрещату корогов. Коло його, по праву руку, стояв військовий суддя з патерицею, а по ліву військовий писар, з каламарем за поясом, з пером за ухом і папером у руках; а далі по боках довгоусії дїди сїчовії. Сї вже хоть за старостю жадного й уряду не держали, а на радах їх річ була попереду. Не один із їх і сам бував кошовим на віку, так тепер їх шановано й поважано, як батьків. Пятеро їх стояло, як пятеро сивих, волохатих голубів,

похиливши тяжкії од думок голови. Курінне отаманнє і всяка старшина докінчали первий обід[1]) віщового колеса. Усї були без шапок: сказано — в судньому містї.

Розпочав суд над Кирилом Туром батько Пугач. Вийшовши з ряду, уклонивсь він на всї чотири сторони низенько, потім іще оддав особо один поклон гетьманові, та дїдам та отаманам по поклону, і почав говорити голосно й поважно:

„Пане гетьмане і ви, батьки. і ви, панове отаманнє, і ви, братчики, хоробрії товариші, і ви, православні християне! На чім держить ся Запорожжє, як не на давнїх, предковічних звичаях? Нїхто не скаже, коли почалось козацьке лицарство. Почалось воно ще за оних славних предків наших Варягів, що морем і полем слави у всього світу добули. Отже нїхто з козацтва не покаляв тії золотої слави — ні козак Байда, що висїв у Царігради на залїзному гаку, ні Самійло Кішка, що мучивсь пятьдесять чотири годи в турецькій каторзї, — покаляв її тількі один ледащиця, один паливода, а той паливода стоїть перед вами!...“

Та взяв Кирила Тура за плечі, та й повернув на всї боки. „Дивись“, — каже, „вражий сину, в вічи добрим людям, щоб була иншим наука!“

— „Щож сей паскудник учинив?“ — став ізнов глаголати батько Пугач до громади. „Учинив він таке, що тількі тьфу! не хочеть ся й вимовити. Знюхавсь поганин з бабами, і наробив сорома товариству на всї роки. Пане

[1]) Обід — округ — колесо.

гетьмане і ви, батьки, і ви, панове отамани, і ви, братчики! подумайте, порадьтесь і скажіте, як нам сього сорома збутись? якуб кару ледачому пакостникові здекретувати?"

Ніхто не вирвався із словом: усі ждали, що гетьман скаже. А діди кажуть! „Говори, батьку гетьмане; твоє слово — закон".

Бруховецький скорчився у три погибелі та й каже: „Батьки мої рідні! щож здолаю видумати путнє своїм нікчемним розумом? У ваших то сивих, шановних головах увесь розум сидить! Ви знаєте всї стародавні звичаї і порядки, — судіть як самі знаєте, а моє діло махнуть булавою, та й нехай потому й буде. Не дармож я вас вивів із Запорожжя на Вкраїну: порядкуйте по стародавньому, як самі знаєте; судіте і карайте, кого самі знаєте, а я свого розуму супроти вашого не покладаю. Усї ми перед вашими сивими чупринами діти і дурні."

— „Ну коли так," — кажуть діди. — „то чогож довго міркувати? До стовба та киями!"

Гетьман махнув булавою. Віщове колесо заворушилось. Раді кінець.

Горопаху Кирила Тура звязали верйовками та й повели до стовпа, що стояв недалеко. Привязали бідаху так щоб можна було повертатись на всі боки, ще й праву руку оставили на волі, щоб можна було бідолазї достать ківш та випити меду або горілки; бо так водилось у тих химерних Низовців, що коло стовпа тутже й горілка з'являтиме у діжечці, і калічь решето — раз для того, щоб, завдавши голові хмелю, не так тяжко було горопасї кінчать

жизнь, а вдруге длятого, щоб охотнійши козаки брались за кий. Тут бо и київ лежав оберемок. Отсеж усякий братчик, ідучи мимо, зупинить ся коло стовпа, випе коряк меду, чи горілки, калачем закусить, візьме кий, ударить раз виноватого по спині, та й пійшов своєю дорогою. „А вже в їх таке було прокляте заведенне", розказують було старосвітські люде, „що як сім раз одважить киякою, то хліба більши не їсти-меш". Рідко, рідко траплялось, що каден братчик до ківша не доторкавсь, а проходив мимо, мов і не бачив нічого. То було простоїть бідний тімаха своє время, одвяжуть, та й прав. Тілько, щоб заслужити таку ласку в товариства, треба було козакові незнать яким бути рицарем. Правда, й Кирило Тур був у Січі непослїдуший, був козак-душа, а не братчик, да й винаж його була дуже тяжка: більшої вини й не було, здаєть ся, в Запорожців над отте скаканнє в гречку. Тим то инший братчик, хоть і жалував дуже козака, та щоб не розплодивсь такий гріх між *молодиками*, ішов і брався за кий, хиба вже, зглянувши на Кирила Тура, перемагав своє жорстоке запорозьке серце. Знаєте, чи раз же то доводилось укупі яку пригоду на диких полях терпіти, або один одного з біди визволяти? так, згадавши старовину, братчик і руку опускав, і мов не він, од стовпа одходив.

Щеж до того беріг Кирила Тура од лихої халепи й побратим його, Богдан Чорногор. Сей, ходячи круг стовпа, одного зупинить покірним проханнєм, другому попрікне про яку небудь Кирилову послугу, а на иншого блазня то й посварить ся; то такий, знаючи чорно-

горське завзятте, і одійде, мов кіт од сала, хотьби й рад горілки покоштовати. Благаючи иншого отамана, аж слїзми обливавсь вірний Турів побратим; а в Сїчі великого стояло таке щире побратимство.

Як ось іде просто до стовпа батько Пугач. Сього похмурного дїдугана не посмів Богдан Чорногор нїчим попрікнути; а де вже на його сваритись? хоть же б його й бажав благати, то й язик не ворочаєть ся. Так як молодий цуцик ховаєть ся під ворота, побачивши старого сусїдського бровка, так бідний Чорногорець оступивсь геть, даючи дорогу жорстокому дїдові. А той прийшов до стовпа, випив коряк горілки, іще й похвалив, що добра горілка, закусив калачем, узяв у руки кий. „Повернись“, каже, „сякий-такий сину!“

Сердега повернувсь, а він йому так одважив києм по плечах, що аж кістки захрумтїли. Однак Кирило Тур показав себе добрим Запорожцем: і не зморщивсь і не застогнав.

— „Знай, ледащо, як шанувати козацьку славу!“ — сказав батько Пугач, положив кий та й пійшов собі геть.

Дивлячись оддалеки на запорозький прочухан, Петро поміркував, що не багато Кирило Тур видержить таких гостинцїв. Жаль йому стало нетяги[1]) підійшов до його, чи не дасть якого заступу сестрі та матері.

А Богдан Чорногор думав, що він хоче попробувати, чи кріпкі в Тура плечі; заслонив свого побратима спиною, схопивсь за шаблюку та й каже: „Море! я не попущу усяко-

[1]) Нетяга — бурлака.

кому захожому знущатись із мого побро! доволі й своїх братчиків".

— „Багацько ж, мабуть, і в тебе в голові мозку!" — каже Кирило Тур. „Пусти його; се добра людина: у багно тебе не втопче, як завязнеш, а хиба з багна витягне. Здоров був, братіку! Бач, як гарно в нас трактують гостей? Се вже не гарячі млинчики, пане брате! Випємож по коряку меду, щоб не так було гірко".

— „Пий, брате, сам, а я не буду", — каже Петро, „щоб іще наші дїди не звелїли оддячити тобі києм".

— „Ну, бувайтеж здорові, братцї!" — каже Кирило Тур: „випю я й сам".

„Що сказати матері та сестрі?" поспитав Петро.

Згадавши про матїр та про сестру, Кирило Тур похилив голову, далї й каже з пісні:

Ой который, козаченьки, буде з вас у містї,
Поклонїть ся старій неньцї, нещасній вевістї;
Нехай плаче, нехай плаче, а вже не виплаче,
Бо над сином, над Кирилом, чорний ворон [кряче!

— „Се такий й станеть ся з тобою, превражий сину!" — каже підходючи один сївовий дїд; а за ним іде ще троє. „Не вповай", каже, „на те, що молоді тебе обходять: ми й самі тебе вкладемо, ось дай лиш випити нам по коряку горілки".

Та й узяв коряк: зачерпнув, випив, покрехтав, та взявшись за кий і каже: „Як вам знать ся, батьки? Я думаю, дать йому раз по голові, та й нехай пропадає ледащо!"

— „Ні, брате", — каже другий дід: „ніхто з нас не зазнає, щоб колинебудь бито винуватого по голові. Голова — образ і подобие Боже; гріх підіймати на неї кия. Голова нічим невинна: *із серця исходять помишлення злая, убийства, прелюбодіяння*[1]), *любодіяння*[2]), *татьби*, а голова, брате, нічим невинна".

— „Так щож, брате", — каже третий дід: „коли того проклятого серця дубиною не достанеш, а по плечах не добити нам сього вола й обухом. А шкода пускати на світ такого гріховода: і так уже чорт-знає на що переводить ся славне Запорожже."

— „Послухайте, батьки моєї ради," — каже четвертий дід, „Коли Кирило Тур видержить сей прочухан, то нехай живе: такий козарлюга на що-небудь здасть ся."

— „Здасть ся? — каже, ідучи мимо, батько Пугач. „На якого біса здасть ся такий гріховодник православному християнству? Бийте його, вразького сина! Шкода, що мені нельзя більш братись за кий, а то я молотив би його покиб увесь цебер горілки випив. Бийте батьки, превражого сина!

Тогді діди випивали, один за одним, по коряку горілки, брали киї і давали Кирилу Турові по плечах. Сили в старих руках було в їх іще доволі, що аж плечі хрумтіли. Инший давноб уже звалився із ніг, а Кирило Тур видержав усї чотири киї, не покривившись: іще як одійшли діди, і шутковав із своїм гостем.

(1 Прелюбодіяніе — чужоложство. 2) любодіяніе — розпуста.

— „Добре", — каже, „парять у нас у січовій лазні, нічого сказати! Після такої припарки не заболять уже ні плечі, ні поясниця".

— „Що сказати твоїй пані-матці?" — питається ще раз Петро.

— „А щож їй сказати?" — одвітує Кирило Тур. „Скажи, що пропав козак ні за цапову душу, от і все. А прикмету над моїм скарбом знає побратим. Одну часть оддасть він старій неньці та сестрі: другу одвезе у Київ на Братство: там мене спокусив гріх, нехай же там молять ся й за мою душу; а третю одвезе у Чорну Гору: нехай добрі юнаки куплять собі оливяного бобу[1]) та чорного пшона[2]) щоб було чим помянути на лицарських грецях Турову душу.

— „Кріпись, побро," — каже Богдан Чорногор: „більш ніхто не зніме на тебе руки. От незабаром ударять у казани до обіду; тогді одпустять тебе, тай будеш вольний козак."

Мусів Петро підождати до обіду, чи не потішить матери та сестри Кирилової доброю звісткою. Ходючи по віщовому місту, постеріг він, що не один тілько Чорногорець обороняв Кирила Тура! багато братчиків, зустріваючись із другими, брались за шаблю, мов вимовляли: „Ось тілько поквап ся на горілку, то виціжу я її з тебе хутко!" Як же вдарили в казани до обіду, тогді ціла купа Запорожців кинулась до Кирила Тура: одвязали од стовпа, обнімали і поздоровляли по бані.

---

[1]) Оливяний біб — куля. [2]) Чорне пшоно — порох.

— „Ну вас ік нечистій матері!“ — каже Кирило Тур. „Колиб самі постояли в стовпа, то одпалаб охота обніматись.“

— „А що, дияволів сину!“—каже, підходючи, батько Пугач: „смачні киї кошовії? Може тепер плечі болять так, як у того чорта, що возив ченця в Єрусалим? На, вражий сину, приложи отсе листє, так завтра мов рукою зніме. Бито й нас де за що замолоду, так знаємо ми ліки од сього лиха“.

Роздягли братчики Кирила Тура, а в Петра аж мороз пійшов поза шкурою, як побачив він білу його сорочку, що сестра-жалібниця шила й мережала, усю в крові; іще й поприкипала до ран. Кирило Тур аж зуби сціпив, щоб не стогнати, як почали оддирать її од тіла. Батько Пугач сам приложив йому до спини широке якесь листє, помазавши чимсь липким.

— „Ну“, — каже, „тепер ходи здоров та не скачи в гречку, а то пропадеш як собака!“

Тогдї братчики з веселим гуком підняли дїжки з медом та з горілкою, узяли стужку[1] з калачами та й повели Кирила Тура до обіду.

Обідали добрі молодцї на траві, під дубами, усякий курінь особе, із своїм курінним отаманом. Дїди обідали в гетьманському курені: тілько батько Пугач прийшов на трапезу до Кирила Тура, і тов же була велика честь усьому куріневі. Кирило Тур уступив йому своє отаманське місто, а сам сїв коло його. Їли кобзарі, сидючи навпроти їх, ірали усяких рицарських пісень, і виспівували про Нечая, про Морозенка, про Перебийноса, що

[1]) Стужка — гілляк обмазаний медом.

здобули на всьому світї несказанної слави: виспівували і про берестецький рік, як козаки бідовали та бідуючи серце собі гартовали, — і про степи, і про Чорне море, і про неволю і каторгу турецьку, і про здобич та славу козацьку; усе поважним словом перед товариством викладували, щоб козацька душа і за трапезою росла у гору.

Поблагословивсь ото батько Пугач до трапези: усї взялись за святий хлїб, усяк виняв з кишенї ложку (бо Сїчовикові без ложки, що без люльки, ходить не годилось): як ось Кирило Тур, озирнувшись кругом, і каже: — „Ех, братчики! менї памороки забито киями, а в вас мабуть із роду в голові клоччя. Колиж се в світї видано, щоб випроводить гостя з коша на тще серцё?

— „Пане отамане!“ — кажуть! „борони нас, Боже, од такої скнарости! Про якого се ти гостя глаголеш?“

Колиж тут саме і йде Богдан Чорноморець із Петром.

— „Ось мій гість!“ — каже Кирило Тур. „Се, коли хочете знати, син паволоцького попа, той самий, що, як стукнувсь із ним за Києвом, то аж поле всміхнулось.“

Раді були усї братчики, побачивши Прамового сина. Давно вже вони чували про його рицарство. Инші, уставши, обіймали його, як брата, другі потїснялись, щоб було йому місто.

— „Сїдай біля, мене синку,“ — каже батько Пугач. „Ти добрий козак. І батько твій добрий козак, тільки здурів на старість. Колиб не й йому тут не склалось лиха, бо на радї без біди не обійдеть ся.“

— „Що буде, те й буде," — каже Петро: „а буде те, що Бог дасть."

— „Що ? може, думаєш, ваша візме ? — „крикнув грізно супротив його батько Пугач. „Чортового батька візме! Не дурно ми вчора з Іваном Мартиновичем стрічали царських бояр, а вже стрічали ми їх не з порожніми руками. Перевернемо ми до-гори усю вашу старшину !"

— „Знаєш, що, батьку ?" — каже йому Петро: „шкода, що молодому старого не до ладу вчити, а я сказав би тобі гарну гуторку: Не хвались, та Богу молись."

— „Молились, козаче, ми вже Йому добре" — „одвітує батько Пугач: „уже Господь усї душі привернув до нашої сторони. Підвернемо тепер ми під корито ваших полковників та гетьманів: заведемо на Вкраїні инший порядок; не буде в нас ні пана, ні мужика, ні багатого, ні вбогого; усе буде в нас обще[1])... Е, козаче;" каже знов ласкавим голосом: „та в тебе, бачу, нема ложки! Що то не, нашого поля ягода! У вас, городових, усе не по людськи робить ся: їдять із срібних мисок, а ложки при душі кат-ма. Зробіте йому, хлопці, хоч із бересту або з скоринки[2]) ложку, а то скаже батькові: „Там вражі Запорожці голодом мене заморили." І так уже старий пеклом на нас дише."

На обід у Запорожців мало подавали мясива, а все тілько рибу. Добрі молодці, як ченці, мяса не любили. Посуда була вся дере-

---

[1]) Обще — спільне. — [2]) Скоринка — скіра з хліба.

вяна і чарки й коряки — усе було з дерева Трапезуючи, добре тягнули братчики горілку, мед, пиво, однак нїхто не впився, так то вже повтягувались.

Більш од усїх пив на сей раз Кирило Тур: хотїв мабуть бідаха завдати собі хмелю, щоб не так болїли плечі, та й хміль не подолїв його. Зробився тілько дуже веселий, і як устали зза обід, та як почали братчики танцьовати під бандуру, він і собі пішов навприсядки; качався колесом і вироблав такі викрутаси, що нїхтоб і не подумав, що сього козака било недавно киями. Запорожці не навтїшались із такої терпеливости.

Петро мій послї обід хотїв їти до дому, так Кирило Тур придержав його й каже: „Постривай, брате, і я поїду. Після такої бані не довго й окріпнеся. Перед товариством сором кволитись, а дома заляжу до завтрього."

От, погаявшись іще трохи, звелїв Кирило Тур осїдлати двох коней тай поїхав з кона, шепнувши щось побратимові. Догорою Кирило Тур точив усякі баляндраси, далї й каже: „Приставай, брате, в Запорожцї. Якого тобі чорта тратить лїта між тим нависноголовим городовим козацтвом?"

— „А що ти думеш?" — каже Петро: „я вже й сам нераз про се мізковав."

— „От люблю козака!" — мовив Запорожець. „Якого біса доживеш ся ти в городах? Городи твої швидко вже до-гори ногами стануть."

— „Що вже й споминати про се, Кирило?„ — каже Петро. „Сам я бачу, що біда надходить звід-усюди. Однак скажи менї щиро, не-

хай би хто, а ти вже чого йдеш против Сомка?"

— „Ех, і тиж голова!" — одвітує Кирило Тур. „Хтож против його йде? Що я вкрав у його молоду, се ще лихо невелике. Молодої йому зовсім не треба: инше готуєть ся йому весілле! тай не одному йому. Заграють вашій городовій старшині у запорозьку сопілку так, що затанцюють нехотя. Уже що наші братчики задумають, чи добре, чи лихе, так швидче воду в Дніпрі зупиниш, ніж їх. Хоч греблі гати, хоч мости мости, вода прорветь ся: ні порадою ні силою не переможеш нашого товариства. Лучче пливи, куди вода несе... Побачимо, що то станеть ся з вашою Україною, як приймуть ся няньчити її такі няньки!"

— „Не доберу я толку в твоїх річах," — каже Петро. „Що за охота тобі мене морочити? То заговориш буцім щиро, то знов туман у вічи пустиш. Покинь хоть на часинку своє січове юродство. Я чоловік без хитрощів: чомуж би й тобі не говорити просто?"

Запорожець зареготав. — „Ой, козаче," — каже, „козаче! та хибаж на світі єсть хоч одна проста дорога? Думаєш іти просто, а зайдеш чорт знає куди! Хотілось би чоловікові чесно положити живот за віру християнську, а лукавий підлізе та й уплутає не знать у які тенети. Хотілось би чоловікові *не стояти на путі грішників, не ходити на совіт нечестивих, не сидіти на сїдалищі губителей*: так щож? не всякому рівнятись із Божим Чоловіком. У того й думка й серце *у законі Господньому, поучаєть ся він закону Божому день і*

ніч; а в такого ледачого, як я, хочби думка і так і сяк, так серце не туди тягне...“

— „Кудиж тебе тягне серце?“ — спитав Петро. „Не вже котюга знов думає про сало, дармо що натовкли вже пикою об лаву?“

— „Пфу!“ — аж плюнув з досади Запорожець. „Ти йому образи, а він тобі лубе! Голодній кумі хліб на умі. Згинь ти з своїми бабами! доволї чоловікові і без них смутку.“

— „Ну, а кудиж би тебе ще тягнуло серце?“ — каже Петро.

— „Кудиб воно мене тягнуло!“ — каже Запорожець, тай здихнув так важко, що Петро аж усміхнувся: думав — яка вже нова вигадка.

А Кирило Тур мов і не чує його сміху; смутно похилив голову, ніби й забув на товариша тай почав собі читати на память із Єремії (Петро слухаючи аж здивувався)! *Чрево моє, чрево моє болить мені, смущаєть ся душа моя, терзаєть ся серце моє. Не умолчу, яко глас труби услишала душа моя, вопль рати і біди. Доколї зріти імам біжащих, слишащ глас трубний? Понеже вождї людей моїх синове буйниї суть і безумниї; мудрі суть еже творити злая; благо же творити не познаша...* — „Ух!“ — каже здрігнувшись „братїку, менї не знать що показалось... Проклятий прочухан зачинає кидать мене в трясцю. Та ось і моя хата. Засну, так усе минеть ся“.

Приїзджають до хати, а назустріч їм вибігають мати і сестра Кирилова. Як же то радїли сердечнїї, то й росказати не можна! Одна бере за поводи коня, друга тягне Запорожця з сїдла, а він тілько всміхаєть ся.

— „Бачте?" — каже: „я вам казав, що нїчого журитись! Та вже мабуть вас так Бог создав, щоб усе киснути".

Хочуть його обнять, а він руками їх одпихає: „Нї вже", каже,— „сього не буде. І так братчики трохи не прогнали з куріня, що провонявсь, кажуть, бабою". А Петру шепче: „Тепер менї так до обнїмання, як грішнику до гарячої сковороди".

Хотїв Петро зараз іти до дому, так Кирило запросив на чарку горілки; тай старе ненї і сестра Кирилова, кланяючись, просили, щоб хоть заглянув у хату.

— „Ну, пані-матко!" — каже Кирило Тур! „давай же нам тепер такої горілки, щоб і сам дияволзайшов у голову! та давай цілу боклагу: таким лицарям, як ми, пляшки й на одного мало".

Як же внесли з комори горілки, Кирило Тур, замість щоб шанувати гостя, узяв боклагу та й почав цмулити з неї, як воду. Мати, боячись, щоб він не перепився, хотїла одняти боклагу, а він: „Геть, мамо, геть! чоловік не скотина, більш ведра не випє".

І почав знов цмулити, поки знемігшись, упав без памяти на землю. Усї стрівожились, а один Петро тілько знав, що сьому за причина. Він поміг жінкам піднять Кирила Тура з землї і положити на перину; далї попрощався і пійшов до Гвинтовчиного хутора, міркуючи про все, що чув і бачив.

ГЛАВА ТРИНАДЦЯТА.

Тимчасом Шрам паволоцький, занедбавши свою старість, поспішав мов простий гонець, до Батурина[1]). Сонце ще не вирізалось ізза левад, як переїхав він Ніжень[2]); іще тільки деколи просвічувало скрізь берези. Іще народ і до череди не вигонив. Шрам і рад, що ніхто його не бачив, бо в ту смугну годину инший опияка не побоявсь би вхопить і попового коня за поводи, питаючи, чия сторона. Як ось чує над шляхом у гаю гомін.

Одні кричать: „На шаблях!“

А другі: „На пістолях!“

— „Куля лукава: кладе правого й винуватого, а з шаблею кому Бог погодить.“

— „Ні, шабля — чоловіча сила, а куля — суд Божий.“

— „Та ось пан-отець їде.“ — крикнули инші: „нехай він нас розсудить.“

Дивить ся Шрам, аж у гаю зійшлась купа люду чимала. Одніж у кармазинах і при шаблях, а другі в синіх каптанах та сіряках, без шабель, тільки деякорі держать рушниці та коси на плечах.

— „Чого отце,“ — питає Шрам. „попередили ви сонце, щоб счинити гвалт? Хиба ще мало буч по Вкраїні?“

От деякі поштановали його та й кажуть: —„Зібрались ми, пан-отче, на Божий суд; нехай Господь розсудить людську кривду.“

---

1) Батурин над Сеймом, в Чернигівщині, від 1669 столиця гетьманська; 2) Ніжень, місточко в Чернигівщині.

— „Якаж," — питає, „сталась кривда і од кого?"

Кажуть! — „Та от бач, полюбив молодець дівчину, ну, і дівчина не од того. Молодець же нашого міщанського роду — син нашого війта, а дівчина, бач, роду шляхетського — дочка пана Домонтовича. От і заславсь молодець до дівчини; а в сватах пішли не абиякі люде, — буймистрове та райці магістратськії. Так щож би ти думав, пан-отче? як привітав їх пан Домонтович? Розлютовавсь, мов на свою челядь; назвав хамами. личаками. „Не діждете," — каже, „і рід ваш не діжде, щоб Домонтович оддав дочку за гевала!"

— „От як розвеличалась ледача шляхта!" — перехопили тут инші з синьокаптанників. „Се тії, що впрохались у батька Хмельницького на Вкраїну! а якби не пустив, то попропадалаб з голоду в Польщі!"

— „Цитьте, цитьте, горлатії ворони!" — озвались тут деякі з кармазинів: „дайте й нам щонебудь вимовити. Невже ви хочете, щоб за вашого війтенка[1]) отець силовав одним одну дочку?"

— „Який". кажуть, — „враг просить його силовати? вона з дорогою душею пійде!"

— „Чогож се так?" — одвітують кармазини. „А може й гарбуза втелющить.

— „Гарбуза? — ні, не гарбузом тут пахне, коли сама дала війтенкові каблучку[2]).

— „Годі, годі квакати!" — кажуть кармазини. „Побачимо ось, чия візьме".

[1]) Війтенко — син війта; [2]) Каблучку — обручку.

— „Розводьте бойців!“ — кричать инші.

— „Якже їх розводить, коли не згодились, чи на пістолях, чи на шаблях? Нехай розсудить пан-отець. Скажи нам, будь ласка, пан-отче“, — обернулись до Шрама; „як лучче дознати суда Божого, чи пістолями, чи шаблями? От брат стає за сестру, а жених за себе і за все міщанство. Коли жених поляже, нехай потішать ся кармазини: як же поляже кармазин, тогді дочку нам подавай хоч лусни! не сховаєш ся од нас ні за високими воріт-ми, ні за привелеями!“

— „О, щоб вас Господь побив праведним громом!“ — каже тогді Шрам.

— „За-що се ти нас так проклинаєш?“ — каже, зумившись, громада.

— „О голови слїпії і жорстокі!“ — глаголе знову Шрам. „Як збіраєть ся на небі хуртовина, то й звірюка забуде свою ярость: а ви перед самою бурею заводите кріваві чвари!“

І помчавсь од їх не-обзир.

У Борзні[1]) заїхав Шрам одпочити до сотнпка Білозорця. Білозерець був старосвітський сотник іщето з тих, що перші озвались потиху до батька Богдана: „Єднай, батьку, Україну, а ми тебе виручимо“. Так знав його Шрам добре, і були вони приятелї.

Тілько що доїзджає до воріт, аж сотник виїзджає з двора. Пізнав Шрама, і сам не знав, що робить од радости.

— „Ну, батьку“, — каже: „у саму годину завітав ти до нас у гості!“

[1]) Борзна, повітовий город в Чернигівщині.

— „Бачу я й сам. Бодай лучче нїчого не бачити!“

— „Кудиж отсе?“

— „Та в Батурин же, до навісного дїда Васюти“.

— „Е, уже раду рушили!“

— „Як?“

— „А так. Ось заїдьмо лиш до господи“.

Заїхали, ввійшли до світлиці, сіли кінець стола. Тогдї Білозерець і почав росказовати. „Так і так,“ каже, „Навісноголовий Васюта коверзував, коверзував, далї таке вигадав, що ледві й сам не пропав. „Присягайте менї.“ — каже, „на послушенство гетьманське, а не присягнете, то тут вам і капут.“ Наустив вражий дїд нїхоту, та хотїв так придавить у Батурині старшину, щоб і не писнула. От як у нас тепер завелось!“

— „Та чого доброго й ждать од такого, що полизав лядських пулумпсків?“ — каже Шрам. „Уже коли ти був раз *Золотаренським* то *Золотаренком* ізнов не будеш! Ну, щож старшина?“

— „А старшина,“ — говорить Білозерець, „почала його усовіщовати! Побій ся Бога! чи тобіж довго жити на свїтї? Нехай би молодшій гетьмановали. Ей, пане полковнику! не удавай Сомка на Москву зрадником! держись за його: то ще й сам, і всї ми поживемо з упокоєм. Куди! розходивсь наш дїдуган: Скорійш у мене волосся на долонї виросте, нїж переяславський крамар буде гетьманом! „За мене бояре на Москві тягнуть, за мене Бруховецький з Запорожцями стоятиме. Ось я послав уже посланцї до Зїнькова.“

— Не йми, кажуть йому, віри Запорожцям: вони тебе уочевидьки ошукають. Приїзджають до тебе з Січи задля узяття тільки подарунків. Ми тебе гетьманом, ми тебе гетьманом оберемо! а там своє на умі. Хиба не знаєш, яким вони духом на городову старшину дишуть? се в їх обичай давній! Де тобі! і слухати не хоче! Як ось і гонці з Зїнькова[1]). А що? — Еге! кажуть: прощайсь, пане полковнику, з гетьманством. Там Запорожцї таке провадять, що аж слухати сумно. — А князь же що? — А що князь? князь із Запорожцями за панї-брата, а твої подарунки приняв у сміх, бо в його свого доволї. Васюта руки попустив. Тогдї старшина за його, а піхота й собі потягла за старшину; та до того прийшлось що трохи сам Васюта не наложив головою. Як ось од Сомка лист до Вясюти."

— „Од Сомка?" — питає Шрам здивовавшись.

— „Од його самого, од Якима Сомка."

— „Із Переяслава?"

— „Нї, із Ічнї. Сомко вже в Ічнї."

— „Не сподївавсь я," — каже Шрам „щоб Сомко так скоро переміг себе."

— „Еге!" одвітує Білозерець: „крута година наступила. Пише до Васюти: Во імя Боже, ти пане полковнилу нїженський, і всї під його рукою будучії, послухайте мого голосу, не погубляйте отчизни. Чи вам, каже, лучче оставитись під рукою свинопаса Іванця, чи під рицарською рукою переяславского Сомка?

[1]) Зїньків — місто на Поділлю. Миргород в Полтавщині.

Забудьмо всякі чвари. Не час нам тепер враждовати, час за козацьку честь постояти. Я, каже, жду в Ічні. Хто єсть вірний син своєї отчизни, збирайтесь до мого боку. Не попустімо гетьманської булави в ледачі руки... Бачить тогді Васюта, що нікуди дітись, давай старшину до Ічні прохати, та й рушили всі з Батурина. І я отсе, дещо впорядковавши, тудиж їду. Так намовились між себе, щоб уже всіма голосами Сомка обрати і присягу йому виконати і при йому всім стояти!

— „Так чогож гаятись?“ — каже Шрам. „На коней та до Ічні!“

— Господи!“ — сказав дивуючись Білозерець: „чи тебе Господь сотворив із самого заліза, чи що? Ні рани, ні літа тебе не одолівають“.

А Шрам йому: „Як треба рятовати Україну, байдуже мені і літа й рани. *Обновить ся яко орля юность моя.* На коня, на коня! нічого гаятись!“

— Та вгамуйсь. Бога ради! Хоть дух переведи, хоть чарку горілки випий, та закуси“.

— Сяктак осадив Білозерець Шрама. Шрам уже й сам тогді почувсь, що треба дать собі пільгу.

Виїхали з Борзни. Чи проїхали з десяток верст, чи ні, як назустріч гонець до Білозерця, щоб простовав уже під Ніжень. „Військо гетьманське пійшло“ — , каже, „туди ще зрання, а Сомко гетьман з Васютою і з иншою старшиною тож із Ічні рушили. Уся старшина присягу виконала Сомкові на послушенство в ричковій церкві ічанській, та, почувши, що вже

бояре під Ніженем, просто з церкви на конї, тай рушили до Ніженя".

— „Заворушились наші!" — каже Шрам. „Слава Тобі, Боже! Ну, не тратьмож часу й ми".

Повернули коней на ніженську дорогу; їдуть спішно. Виїзджають на ічанський шлях, недалеко од Ніженя, аж глянуть — і Сомко з Васютою їде. Старшина за ним купою. Повітавшись, Шрам зараз і питає: — „А що, пане гетьмане, яково?"

— „Не журись, батьку", — каже Сомко: „усе буде гаразд. Уже як ми з паном Золотаренком узялись за руки, то нехай устоїть против нас хто хоче. Лубенський, прилуцький і переяславський полки я виправив з Вуяхевичем під Ніжень, а чернігівський буде туди сьогодні на ніч. Чогож ти іще супиш ся?"

— „Ти кажеш, пане гетьмане, що з Вуяхевичем полки виправив?" — питає Шрам.

— „З моїм генеральним писарем", — одвітує Сомко.

— „Та тотож! Не дав би я йому гетьманського бунчука під таку годину".

— Е, батьку!" — каже Сомко: „тобі бо вже дуже зневірились люде".

— „А ти, синку, дуже багато йменні їм віри. Я чував про Вуяхевича дещо негарне."

— „Е, годі, ти мого Вуяхевича не знаєш. Ніхто лучче його не вміє гамовата козаків: тим я й дав на сей день бунчук, а не иншому".

— „Похмурна, похмурна година!" — каже сам собі Шрам.

— „Не така ще, як тобі здається“, — сказав Сомко.

— „Най Боже! А що ти скажеш про поспільство, що купить ся коло Ніженя, нехай Бог криє, наче як було на початку Хмельниччини? Се все Бруховці!“

— „Нічого не скажу. Менї більш їх жаль, нїж досадно; більш досадно, нїж страшно. Поки в мене в таборі козаки та гармати, я нї про що й гадки не маю. Ти думаєш, може, мене дуже засмутили Миргородцї та Полтавцї з Зіньківцями? Не засмутили вони мене, а преогорчили. Не те менї шкода, що три полки одпало, а те, що честь, правда поламана“.

— „О голово ти моя золота!“ — подумав Шрам. „Колиб то так усї, як ти, держались чести та правди! а то на кого нї глянеш — усяке, мов звірюка, про свою тілько шкуру, та про свій берліг дбає!“

Уїхали в місто. Тілько що переїхали Галатовку урочище, аж ось перегородила їм дорогу процесія: несли мертвого.

Питаєть ся Шрам: — „Кого ховають?“

Кажуть: Війтеика“.

— „Що сьогодні з Домонтовичем на Божий суд ставав?“

— „Того самого. Не послужила фортуна горопасї. Тілько стялись на шаблях, зараз так і положив його вражий кармазин.“

— „Е, нї бо!“ — перебив тут хтось із боку. „Перше Домонтовиченко влучив війтенка по лївій руцї, — кров так і задзюркотала. Мій батько сам там був, так розказував. Шарпонув тай каже: „Годї, буде з тебе!“ А війтенко: „Нї, або менї, або тобі не жити на

світї!“ — „Так нехай же, каже, Господь упокоїть твою душу!“ тай почав налягати ще більш на війтенка. Поплямував його скрізь ранами. „Ей, каже, годї! пожалуй сам себе!“ А той маха тай маха на-ослїп, аж поки дано йому так, що й покотився, як сніп.“

— „Нехай, нехай!“ — каже ще один, ідучи мимо. „Візьме колись і наша!“

Дивить ся Шрам, аж за труною того війтенка трохи не ввесь Нїжень підняв ся; і все самі міщане: жадного в кармазинах. Дивить ся Васюта, аж за міщанами сунуть і козаки нїженські; і все тілько товариство: жадного сотника ні отамана. Ідуть, утупивши очи в землю, і мов не бачать ні гетьмана, ні Васюти з старшиною. Шрам тілько похитав головою. Нїчого не сказав і Сомко, дивлячись, що козаки, замість табора під містом, опинились на війтенкових похоронах, наче в свого полковника, та ще під такий великий час. А старшина тілько між собою зглядувалась. Зрозумів мабуть щось і Васюта; бо скоро перейшли похорони, зараз, одклонившись гетьманові, повернув до свого двору. Старшина нїженського полку теж розїхалась по дворах, а з других полків поїхали за Сомком до табора. А табор Сомків стояв під Нїженем, за Біляківськими левадами.

Доїзджають до табора, аж у таборі ще оддалеки чути гомін, галас. Приїзджають ближче, аж округи табора жадних бекетів[1]). Козаки змішались, як у бразї гуща: той туди, той туди йде, і жадного порядку між ними немає.

[1]) Бекет — пікета.

А тут ще почáло темніти, так Сомкове військо — наче те море, що з-переду ще хоч видно, як хвилі ходять, а дальш, у темноті, так уже тілько реве, та бурхає.

Добравшись до свого намету, Сомко зараз звелів позвать перед себе Вуяхевича. Кинулись шукати його по табору, та не так то його й знайти у такій мішанині. Сомко напався на підручників генерального писаря, сердивсь, кричав і далі бачить, що тим сердцем мішанині таборовій не запобігне, розіслав старшину по всьому обозові козаків гамовати, а сам сів на коня і поїхав помиж наметами. Шрам їхав за ним, похмурний як ніч, що надіходила.

Аж ось і генерального писаря узріли. Той давно вже їздив по табору, гамуючи козацтво, тілько од його гамування іще гірш підіймавсь гомін.

— „Вражі дїти!“ — кричить, „печкури[1])! Навчимо ми вас старшину шановать! не будете ви в нас копилить губу, як тії Запорожці, що всї в їх рівні. Порівняємо ми вас так, що й не захочете. Мало чого не буває, що Запорожцям усюди своя воля, що з ними старшина й гетьман за панї-брата. Пожалуй! у їх нема нї вбогих, нї багатих; так на теж вони Запорожці, козаки над козаками. А ви що? мужики! таяж мужва! Та ми вас, вражих дїтей, батогами! Ось нехай лиш рушать раду, — ми повернемо в земляну роботу! дамо ми вам знати козацькую вольность!“

Так вигукував військовий писар, і байдуже йому, що круг його наче море йграє.

---

[1]) Печкур — той що палить в печі

І так, як от хвилі розходять ся перед байдаком, а ззаду знов буркочучи зливають ся, так тії козаки спершу розступлять ся, щоб дать дорогу писарському поїзду, як же проїде, то й зачнуть із заду вигуковати: —„Чи чуєте, що пан писар глаголе? ми мужва! нас батогами сипать вали по городах нас приставлять! — Так ми будемо працювати, а старшина одпасувати боки, орудуючи нами? — Не діждуть же вони сього! — Не діждуть, не діждуть!“ — кукали ще голоснійше тії, що були дальш од писарського поїзду.

А військовий писар, хоть і чув, та не озирався. Він своє козакам провадив.

— „Пане писарю“, — каже Сомко, перестрівши його: „що отсе в тебе за порядок? Хиба на те я дав тобі бувчука?“

А той уклонивсь, правда низенько, тай каже: „Та от, пане ясновельможний, яке тут лихо. Недалеко звідсї табор запорозького гетьмана...“

— „Гетьмана!“ — крикне Сомко, що аж покрив увесь галас. „Хиба в тебе й опрічь мене єсть гетьман? Так убірай сяж до його їздить на свинях!“ — і вирвав у його з рук бувчук гетьманський.

Почувши Сомків голос, зараз круг його всї замовкли. „Гетьман, гетьман прибув!“ пійшло скрізь по таборові: і скоро рознеслась така чутка, зараз деякі бурлії схаменулись, подумали про свою голову. Сомко бо жартів не любив. Щирий і незлобивий був рицар, та вжеж як і допечуть йому, то стережись тогдї

кожен. У таборі в його, або в поході знай свою лаву — не так, як у инших. Тимто й били Сомківці неприятеля всюди, де тілько стиналисъ. Знали, чого стоїть Сомко, усї старії, значні козаки; а військова чернь про се байдуже: їй аби воля. От під сю то волю й підїхав Іванець із своїми Запорожцями, і пійшло усе як у казанї кипіти.

— „А що, пане гетьмане?“ — каже Шрам: „може ще й тепер за свого писаря заступиш ся?“

Сомко тільки махнув рукою, і поїхав до свого намету.

— „Дай лиш, сину, менї свого бунчука,“ — каже Шрам: „я лїпше од якого небудь недоляшка в тебе порядкую.“

Сомко оддав йому мовчки.

— „Бідна козацька голово!“ — подумав сам собі Шрам. „Оттак то завсегда доводить ся нам та честь та слава! З боку дивлять ся люде, дивують ся, що блищить, сяє, а в серце нїхто не загляне, Тут день і нїч мізкуєш розумом, не знаючи спочинку, а тут під боком гадюки сичать і на твою душу чигають“.

Так собі мізкуючи, обійшов він з бунчуком увесь табор і всюди постановив варту, щоб нїхто в ночи з табора не вештавсь, і до табору нїкого без оклику не звелїв пускати. Тай нї часиночку не дав собі одпочинку. Де козаки чи кашу варили, чи круг огнища за салом на спичках сидїли, тихії речи не про що вже, як про чорну раду ведучи, він до їх і пристане; і як спомяне старого Хмельницького, як тогдї в козаків була воля й дума

єдина, то козацтво наче й протверезить ся. А иншій громаді Христову причту розкаже, схиляючи буїї душі до кротости, та до любови: то козаки, так як тії бжоли од кропила, погудуть тай осядуть.

І добреб воно було; можеб Шрам і до кінця козаків утихомирив, так отже — як за тим сіятелем по ниві, так і за Шрамом паволоцьким слїдом ходив диявол і всївав плевели в пшеницю. А той диявол не хто був, як полигач Бруховецького, Вуяхевич. Надувшись, мов той сич, проходив він із своїми підручниками мимо козацькі купи, і бач ся, нїчого злого й не діє, тілько то там то сям щонебудь блявкне, та так же то козаків гірким словом зневажа, так їм те нещасне панство та гетьманство в вічи тиче, що козаки, прислухаючись, тілько уси кусають. І як от рибалка їздячи човном, кукольван[1]) розсипає, так той потайний зрадця Вуяхевич розсипав гіркі слова в козацькії душі.

Аж ось наступила темна, глуха ніч: і добре й зле опочило. Чи спав же то Сомко гетьман, чи нї, а Шрам не змигнув оком і на годину. Нїхтоб не росказав, нїхто й не списав би всїх його думок. З тяжкою од клопоту головою, ходив він од варти до варти, частенько поглядаючи против Романовського Кута. А в Романовського Кутї широкі дуби од огнищ світять ся; через поле чути глухий гомін; ячать здалеку людськії голоси, наче та хвиля на морї перед лихою бурею.

---

[1]) Кукольван — трійка на риби.

ГЛАВА ЧОТИРНАДЦЯТА.

Роскажемож телер, що дїялось у дому в Гвинтовки, як оттак працьовав наш паволоцький Шрам. Мабуть тогдї вже така година була, що й тут якось не було ладу ні між жінками, ні між чоловіками. У жіночій громадї не йшла в лад ота княгиня, жона Гвинтовчина. Одно, що вона пані великого коліна, а друге, що з дїда, з прадїда вона Ляшка й католичка, так уже тут як ні підходь, а не потоваришиш щиро.

А в чоловіків вийшо своє безладде. Череваневі було якось дивно, що Гвинтовка наче иншим чоловіком зробив ся. Знав він його за молоду добре. Жвавий був козак. Як було пустить Хмельницкий по Польщі загони, то вже ніхто дальш його не пробереть ся; і говорять було козаки: „О, далеко наша Гвинтовка досягае!“ І вже чи в компанії чи що, так Гвинтовка друзяка та й годї. Тимто й полюбив його Черевань і сестру в його засватав. Отже й тепер він, бач ся, тойже, та ні: усе в його стало якось хистко, і слово його, хоть і бойке, та не таке тверде й шире, як правдиво-козацьке слово. Простий був чоловічина Черевань, а й йому стало розумно, що тут щось та не так.

— „Як отсе, Михайло, в вас учинилось“, — питаєть ся Гвинтовка в Череваня, „що ти свою Лесю заручив за гетьмана?“

— „А чом же, бгате“, — каже Черевань, — „чом нам не заручити дочки хочби й за гетьмана? Хибаж ми зроду з гетьманами хліба-соли не їли?“

— „Хтож се говорить?“ — сказав Гвинтовка. „Дочка моєї сестри з'уміє показати себе на всякому місті; тілько що зробили ви діло спішно, та колиб воно не вийшло смішно!“

— „Проти чого се ти закидаєш?“ — питає Черевань.

— „Против того, що тепер, під сю заверуху, того й гляди, що спіткнеш ся...“

— „Нехай, бгатїку, — каже Черевань, „спотикають ся наші вороги! а не пан Сомко!“

— „Ге-ге!“ Гвинтовка йому: „спотикались і луччі од твого Сомка. Виговський, здається, добре сидів на гетьманському столї, — отже *Гадятські пункти* і того зіпхнули. А кажуть, що Сомко хоче теж із Москалем по Гадяцьких пунктах торговатись. Колиб свого не проторгував! От Іван Мартинович ліпше видумав, що без торгу береть ся до гетьманства. Тим то й цар його, кажуть, у великому пошанованню має“.

— „Іванцеві, бгате“, — Черевань Гвинтовцї, „нїчого торговатись: він давно вже чортяцї душу запродав, так йому тепер чи Турок, чи православний — усе однаково. Ось побачиш, коли він од царя не перейде до Турка!“

Не ждав Гвинтовка од свого зятя такого одвіту. Нїчого однакже не промовив. Буцїм і не він, повів свого гостя оглядувать господарство. Там токи, повні збожжя, там овечі кошари, там млини з ставами, там по лугу ходить табун коней: усього надбав собі Гвинтовка, на всю губу був пан. Дивовавсь, розглядуючи все те, Черевань, який то його шуряк учинивсь дука! а сам собі подумав: „У мене

нема ні таких гаїв, ні таких широченних лугів, ні таких вешняків[1]); та за те жаден міщанин київський не подивить ся скоса на Хмарище, і поки стоятиме на магістратї башта з дзигарами, поти ніхто не скаже, що Черевань не по праву заняв Хмарище. За готові лядські дукати купив я його в магістрата, і всяке знає, що за ті дукати збудовано магістратську башту".

Огледїли; вернулись. Аж ось приїхав із Ніженя сотник, Гордій Костомара.

— „Що ти", — каже, „тут, пане осауле, сидюче дома робиш? Там у містї коїть ся лихо!"

— „Якеж там у вас лихо?" — питає поважом Гвинтовка.

— „Міщане", — каже, „гуляють з козаками".

— „Ну, братїку", — озвавсь Черевань: „дай Боже і по вік такого лиха!"

— „Та підожди, добродію, — каже Костомара: „через що й як гуляють? Бився на шаблях молодий Домонтовиченко з війтенком, та Домонтовиченко й одолїв.

— „Ну, так і амінь йому дурню!" — каже Гвинтовка.

— „Амінь? ні, ще сьому дїлу не скоро скажуть амінь. Ось слухайте лиш. Міщане повикочували на улицю бочки з пивами, з медом, з горілкою, роблять війтенкові поминки на ввесь хрещений мир! так козацтво поскуплювалось, як бжоли до патоки, та загуло так, що

[1]) Вешняк — водяний млин.

аж слухати сумно. Пють, та лають усю городову старшину".

— „Ну, так щож? нехай собі лають", — каже Ґвинтовка.

— „Оттак:... а се як тобі здаст ся, що всї значні люде, що понаїзджали на раду в Ніжень, боять ся носа за ворота виткнути? Козаки блукають купами по місту, та буяють, як тії бугаї в черед'ї, — хочуть двори ламати та грабовати старшину".

— „А щож ваш полковий суддя робить?" — спитав Ґвинтовка.

„А суддя й собі звонтпив пане асауле. Страх хоть кого візьме. Колиб ще під сю заверуху, під сю чорну раду, якого лиха не счинилось".

— „Що буде, те й буде," — каже понуро Ґвинтовка.

— „І тобі отсе байдуже, добродію?"

— „А щож би менї робити?"

— „На коня та гамовати козаків!"

— „Оттака! гамуй йому козаків, коли полковницький пірнач у судді!"

— „Та що по тому перначеві!" — каже Костомара. „Козаки судді і ухом не ведуть, а тебе і без пернача послухають. Поїдьмо, Бога ради, поїдьмо!

— „Послухають, та не тепер" — каже Ґвинтовка, моргнувши якось чудно бровами. „Буде час, коли вони мене послухають, а тепер, коли пірнач не в мене, так я й не полковий старшина, Нехай там хоть до-гори ногами Ніжень перевернуть. Моя хата з краю, я нїчого не знаю."

— „Еге-ге! — каже по-тиху сотник Костомара: „так мабуть не брехня тому, що люде пронесли... Пане осауле полковий! побійся Бога. Менї здається, що ти щось недобре на нашого пана полковника компонуєш".

— Пане Гордію сотнику!" — каже засміявшись Гвинтовка: „побійся Бога. Менї здаєть ся, що ти щось недобре на нас із зятем компонуєш. Ось обід на столї, а ти розвів не знать яку розмову. Сїдаймо лиш та підкріпімось, то чи не повеселїйшаємо".

Сїв сотнтк Костомара обідати, та й страва йому в душу не йде. Пробував то так, то сяк закидать оддалеки кручка, щоб вивідать, що в того Гвинтовки на думцї, так тойже не таківський; зараз і переверне його речи на жарти. Од'їхав назад до Нїженя нї з чим.

— „Послухай, братїку мій любий!" — озвалась тогдї Череваниха: як говорив ти з Костомарою, то в мене чогось наче мороз поза шкурою пійшов".

— „Ось лихо!" — каже, обертаючи тее в жарт, Гвинтовка: „чи не пристрів тебе, сестро, Костомара? У його, кажуть, ледачі очи: гляне на коня завидуючи, то й коневі не минеть ся".

—„Од пристріту, братїку, я далаб собі раду: а од твоїх річей голова в мене завернулась".

— „Бо не жіноче дїло до них дослухатись!" — сказав понуро Гвинтовка.

— „У такому, братїку, великому случаю, як отся рада, що громада, те й баба. Не перебивала я ваших річей козацьких за обідом: а зоставшись на самотї, не во гнів тоби скажу,

що менї чогось страшно зробилось. Миж із малечку, брате, навчені закону Божого... Душа в чоловіка одна, що в козака, що в жінки: занапастивши її, другої не добудеш"...

— „Що то значить жить під самим Киевом!" — перебив її Гвинтовка: „зараз і видно чернечу науку. У нас в Нїженї так жінок розумні люде учать: *Жіноча річ коло припічка!*"

Та й вийшов із світлиці.

Стало вечоріти. Вернувсь ото Петро Шраменко. Росказуе й сей, що бачив у Романовського Кутї. Чореванихаж із Лесею вжахнулись і поблїдли на виду, та й Черевань понурив голову. а Гвинтовка слухаючи тілько всміхаєть ся. Дивить ся Череваниха на брата і не йме очам своїм віри: що звід-усюди надіходять непотїшнії вісти, усяке трівожить ся, сумуе, а йому про все байдуже, йому мов у казцї кажуть про тих зрадливих Запорожців, та про тії чвари.

Чом же отсе — тепер спитаюсь я — чом отсе Петро і Леся не зійдуть ся і поговорять? То було таки хоть і стереглись одно одного, та все таки й повітають ся й погуторять де про що, як брат із сестрою, а тепер боять ся й очей звести одно на одного. Е, шкода й питати! Єсть у їх обох якась думка, тайна, невимовна. Радіб вони ту думку задавить, як гадюку-спокусницю, а тим часом против волї голублять її в серцї. Тимто вони й не сходять ся до купи, тим боять ся й очей звести одного на одного..,

Засумовала уже Череваниха, а Черевань, дивлячись на неї, і собі мабуть щось порахував: смутний сидїв за вечерою, смутний устав

їзза столу. Тілько княгиня не змінила своє постави; як та плакуча береза, що клонить і в дощ і в погоду зелені віти до долу, так і вона — чи хто сміється ся, чи хто плаче, у неї з серця не сходить туга.

На другий день, скоро повставали та повмивались Петро з Череванем, як ось іде козак од Гвинтовки: „Казав пан — надівайте білі сорочки та жупани лудани, бо сьогодні буде рада; а пані прислала вам по новій стьонжці до ковнїра. Уже тут і бояре царські і Сомко, і наш полковник з старшиною."

Здивувавсь Петро і звелїв зараз собі коня сїдлати.

А Черевань мірковав про стьонжку, що княгиня прислала: „Блакитна; чом же не червона? Козак звик червону стрічку в ковнірі носити, а се вже, мабуть, польська мода. Дармо, надінемо й польську: однаково вже тепер на Вкраїні усе почалось вестись по лядськи".

Коні були вже посїдлані. Сїли козаки і поїхали спішно. Василь Невольник за своїм паном.

Гвинтовка, обернувшись, тілько сказав: — „Гледиж, сестро, — ти в мене тепер господиня — щоб доволї було всячини на вечеру: бо я вернусь із ради не без гостей".

Виїхали на узлїссє аж людська юрма усе поле вкрила, а найбільш чернь-мужики. Мужикиж і міщане валять купами, а козацтво йде лавою під місто. А під містом розіпято царський намет, і московське військо з боярами стало. З правого боку суне з своєю стороною Бруховецький, а з лївого Сомкове військо виступає. Тількож, за тими купами люду, мало

що можна було розпізнати, де Запорожці, а де городові. У Запорожців на білих корогвах тільки червоні хрести, а в городових орли і всяке мальованнє з золотом. Гомін чинився по полю скрізь такий, мов підступає орда. Одно конєм їде, друге піхом; той у кармазинах, а тії в личаках та в семрягах. Поперед себе звелїв Гвинтовка їхати чотиром козакам, а тоб і не протовпився до намету.

— „Дорогу, дорогу пану осаулу ніженському!“ — кричать козаки.

— „Е, се князь наш!“ — гукне один у личаковому кунтуші.. „Тривай лиш, не довго верховодитимеш!“

А другий зупинив його: „Не дуже“, — каже, „гукай супроти сього пана: я дещо чув про його од Запорожців“.

— „Щож ти чув?“

— „Чув таке, що не дуже гукай на його, отщо!“

Сеж з одного боку. А з другого, поки пробрались трохи проміж людом, чує Петро таку розмову:

— „Як ти думаєш? чия візьме?“

— „А чияж, як не Йвана Мартиновича?“

— „Е, пострівай лиш! он у Сомка, кажуть, ув обозї доволї гармат і чорного проса, є чим у вічи заглянути; а він то не таківський, щоб оддав доброхіть булаву з бунчуком“.

— „Будуть наші й гармати, як Біг поможе. Вже козакам давно обридло стояти в старшини в порога. Хто не в кармазинах, то й за стіл не посадять“.

Проїхали ще трохи.

— „Чи правда бак,“ — питає оден бур-

лака в другого. „що вчора ховали вийтенка?“

А той йому: „А як же? похорони простяглись через увесь Ніжень, од Біляківки до Козирівки. Зроду нїхто таких похорон не зазнає“.

Знов зупинивсь поїзд: зустрів Ґвинтовка знакомого якогось пана. Той почав правити про Сомка й Іванця, як вони зустрілись у князя Гагина. Князь іще раннїм ранком зазвав козацьку старшину на пораду, і тамто було послухати, як привітав Іванець Сомка!

— „О, Іванець — собака!“ — каже, знизивши голос, Ґвинтовка: „як уїсть ся в кого, то вже свого докаже. Як же зложили бути радї? по нашому?“

— „А вжеж!“

— „І Сомко згодивсь?“

— „Згодивсь по неволї. Тілько бач: Бруховецький, по уговору, пішо і без оружжя веде свою сторону, а Сомко на конях, шатно і при оружжю. Хоче, кажуть з гармат бити, як не по його рада станеть ся“.

Ґвинтовка тілько засміявсь. „Нехай“, — каже, „бє на здоровє!“

Роз'їхались. Гляне Петро, аж і коваль якийсь тут вештаєть ся, з молотом на плечах.

— „Ти запорозька сторона, Остапе?“ — питає в його вівчар з ціпком.

— „Щоб вони“ — каже, „виздихали тобі всї до одного, тії Запорожцї!“

— „Як! за що се?“

— „За що? є за що!.., Гм! сказано — не вір жінцї, як чужому собацї!“

— „Но? щобто отсе Запорожець та почав до жінок липнути?“

— „Еге! ти ще не знаєш сїх пройдисвітів! Се, коли хочеш знати, самі паливоди!"

— „Но?"

— „І не йо! Учора зазвали мене до кош, буцїм і добрі.. „Ось там се та те треба нам перековати, а в нас такого дотепного коваля й зроду не було", тай давай мене пошитувати. Яж там пю та бенкетую, а вони в мене в господї лихо коять. Вертаюсь ранком проспавшись, аж дома вже походжено".

— „Та то тобі на похмілле так іздалось, брате".

— „Іздалось!" — аж крикнув коваль. „А сеж як тобі здаєть ся? Питаю ув Івася: „З ким же ви, синку, без мене вечеряли?" А вона, сука, вже й перехоплює: „З Богом, скажи Івасю, з Богом!" А дигина — звісно, мале, лукавства не знає — поглянуло на неї тай питає: „Хибаж, мамо, то Біг, що в червонім жупанї?"

Проїхали й мимо сїх. Що близче к царському намету, то все труднїйш було пробіратись. Коло намету бють у бубни, а тут проміж народом ходять окличники та все кричать: *У раду! в раду! в раду!* хоть народ і без окличників звідусюди мов плав пливе. А найбільш преть ся того мужицтва.

— „Ну вже, брате", — каже инший, „з порожнїми кишенями до жінок не вернемось!"

А другий, сміючись: „Заробимо лучче, нїж на косовиці! Бач, у яких пани кармазинах, які тиляги[1]) під золотом та під сріблом понадївали! Аж хрястить! Усе наше буде!"

---

[1]) Тиляги — лелїгками нашивані кафтани.

— „Тай коло крамних комір руки погріємо! Казали Запорожці, що все по рівну між миром поділять".

Гляне Петро, аж тут між мужиками тиснеть ся й Тарас Сурмач.

— „І ти," — каже, „отсе супротив Сомка й пан-отця?"

А той: „Спасибі вельможному пану Сомкові! спасибі й твойому пан-отцеві! ви звикли обірати гетьмана тілько козацькими голосами, а тепер і наш міщанський речник чогось на раді стоїть!" тай потяг далі.

Ось уїзджають наші у саме колесо віщове. Узяли козаки од їх конї. Тут уже були самі козаки, так зараз і дали Ґвинтовцї дорогу, а за Ґвинтовкою й Петро з Череванем пробрався. Инші зустрівшись тисли Ґвинтовку за руку. Він тілько всміхаючись кланявсь.

Гляне Петро, аж поміж старшиною козацькою тілько денеде видно у комірі червону стрічку: усі повипускали голубії. Ошибло його страхом: тут щось недобро скомпоновано!

І Черевань щось помірковав. Обернувсь до Василя Невольника: „От, брате Василю, яка тут чудна мода завелась на стьонжки! У нас червоні, а тут — дивись — усе блакитні!"

А той похитав головою та тілько: — „Ох, Боже правий, Боже правий!"

Пробрався Ґвинтовка у саму перву лаву, між полковники, сотники та осаули, суддї полкові та обознії з хорунжими; тут і писарі стояли з каламарями й білим папером. Посеред колеса — а колесо одзначили таке, що з одного краю до другого ледві можна було що почути, якби перекликнуть ся, — так посеред

колеса стояв стіл під турецьким килимом. На столі лежала булава Бруховецького, з бунчуком і корогвою. Сам Бруховецький стояв у голубому жупані перед своїх Запорожців. Тут уже він був не той, що в Романовського Куті: позирав гордо, по гетьманськи, і тільки всміхався, узявшись у боки.

Аж ось скрізь царський намет увійшов і Сомко з своєю старшиною — усі в панцерах і місюрках, з шаблями й келепами, як до бою. У руках Сомко держить золоту булаву Богданову; над ним розпустили хоружі і бунчукові військову корогов і бунчук. Два тимпанники[1]) стали перед його, з срібними бубнами.

— „Гордий, пишний і розумом високий гетьман!“ — подумав Петро: „та на кого ти опираєш ся, колиб ти тільки відав! Диявол давно вже одлучив од тебе вірної душі... По такій кризі ступаєш ти на свого ворога... Жаль мені тебе, золота голово, хоть ти і перепинив мені дорогу!“

Так думав Шраменко, стоючи позад Гвинтовки. А кругом радного колеса крик і гомін такий, мов Чорне море ігрє. Однак почув Сомко, як закричали йому Бруховці: — „Положи й ти булаву! положи бунчук і корогов, переяславський крамарю!

Сомко звелів ударить своїм тимпанникам у срібні бубни. Ущухнув трохи галас. Він тоді, голосом чистим і поважним, мов у золоту трубу протрубив: „Не положу! нехай скажуть

[1]) Тимпанник — довбуш.

мені мої підручники (і поглянув гордо на обидва боки). А вас голодранців, я не знаю, звідки ви втерлись між козацьке рицарство!"

Боже! як схопить ся гвалт! Инші вже совались із колеса наперед, щоб счинити бій; бо Січовики, хоть прийшли й без оружжя, як сказав їм князь, то припасли по кийку під полою. Можеб без бучі й не обійшлось, та сивії дїди, батьки сїчовії, стоючи перед братчиків, зупинили. „Стійте", кажуть, „дїти, стійте, ладу ждїте!"

А з боку Сомкового старий Шрам, стоючи у першій лаві, поглянув на обидва боки на своєї сторони старшину, тай каже: „Бачте, дїти, з ким нам довелось важитись за гетьманство! Чи достойніж сї буії вепри Днїпровії, щоб трактовать з ними по людськи? Шаблею ми з ними розправимось! шаблею та гарматами протверезимо сїх пяниць нїкчемних!"

Петро хотїв би пробратись до пан-отця. Знав добре, що тут без лиха не минеться, так хотїв заздалегідь пристать до невеличкої купки вірних, що стояли круг старого Шрама, з червоними стрічками. Та вже не можна було тепер жадним побитом протиснутись. А круг його стоять усе тії окаяннї зрадцї, у блакитних стьонжках, та в голубих жупанах, і вже не боючись голосно розмовляють.

— „Ну, брате," — каже один: „дождали ми свого празника; будемо панами на Вкраїнї! нехай усяке козака знає!"

— „Над ким же ми пануватимем", — питає другий, „коли всяка душа буде рівна?"

— „Хто тобі сказав?"

— „А як же? он, бач, тепер між козацькою старшиною бованіють, наче гриби в траві, товстопикії бургомистри од міщан? а он пороззявляли роти на раду і мужицькі виборці".

— „Ге ге-ге! не знаеш же ти Івана Мартиновича. Я не таке чув, гуляючи вчора з його джурою. „Один", каже, „тому час, що батько в плахті. Нехай повеличають ся, як порося на орчику, а там доволі з їх буде й грєблі гатити. Буде кому панувати на Вкраїні і без мугирів. Івану Мартиновичу аби козацтво пригорнути до свого боку".

Як ось — ударили голосно в бубни, засурмили в сурми. Виходить із царського намету боярин, князь Гагин, з думними дяками[1]). У руках царська грамота. Його підручники несуть царську корогоз козацькому війську, кармазин, оксамит, соболї од царя у подарунок старшині з гетьманом. Усї посли, по московському звичаю, з бородами, у парчевих соболевих турських шубах; на ногах у князя гаптовані золотом, виложені жемчугом, сапянцї. Поклонились обом гетьманам і козацтву на всї чотири сторони. Усї втихли, що чутно було, як бряжчали в бояр шаблюки на золотих ланцюгах коло пояса. Перехрестивсь князь великим хрестом, од лисини аж за пояс, потряс головою, щоб порівнялись сивії патли, підняв грамоту високо — два дяки йому руки піддержували — і почав вичитовати царське імя.

Як ось позад Бруховців, сїльска голота, не чуючи нїчого, що читають, почала гукати: — „Івана Мартиновича волимо! Бруховецького,

---

[1]) Думні дяки — писарі царської думи (ради).

Бруховецького волимо! А Сомкове козацтво задніє собі, чуючи, що оглашають гетьманом Бруховецького, почало гукати: „Сомка, Сомка гетьманом!“ І по всьому полю счинивсь галас несказанний. Тогдї й передні, бачать, що всї байдуже про царську грамоту, почали оглашати гетьманів — усе близче, все близче, аж поки дойшло до первої лави

— „Бруховецького!“

— „Сомка!“

— „Не діжде свиноїзд над нами гетьманувати!“

— „Не діжде крамар козацтвом орудовати!“

— „Так отже тобі!“

— „Візьмиж і ти од мене!“

„І зачепились. Хто шаблею, хто києм, хто ножакою.

— „Стійте, стійте лавою!“ — крикне Сомко на своїх. „Даймо шаблями їм одвіт!“

Хтож виймає шаблю та горнеть ся до гетьманського боку, а хто, ніби з ляку, тисне ть ся назад, кричучи: „Не наша сила! не наша сила! До табору! втїкаймо до табору!“

А Запорожцї схопили Іванця на руки, та вже й на стіл сажають, і булаву й бунчук до рук дають. Зопхнули й князя з думними дяками, як поперлись. „Гетьман, гетьман Іван Мартинович!“ — кричать на все горло.

— „Дїти!“ — крикне на своїх старий Шрам: „так отсе ми потерпимо таку наругу? Спихайте Іванця к нечистій матері!“

І кинулись купою до стола. Січуть, рубають Низовців, сажають на столець Сомка. А Запорожцї, як злії оси, не боячись нїчого,

з одними киями та ножаками, лїзуть і бють Сомкону сторону. Вирвали в Сомка бунчук і переломили на двоє, одняли й булаву.

Оглянеть ся Сомко, аж при йому тілько зо жменю старшини. — „Ей“, — каже, „годї! нема тут наших!“

Старшина гляне, аж кругом самі Запорожцї. Іванець, махаючи булавою кричить! — „Бийте, небожата крамаря! шапку червонцїв за добру руку!“

Тогдї Сомкова старшина бачить, що лихо, скупилась тїсно, плечем поуз плече, та назад до намету. А инші тамже поклали голови. За наметом стояли їх конї. Можеб і тут не влизнули, та московське військо, що прийшло з Гаґином, пропустивши до намету Сомка з старшиною, заступило їх од Запорожцїв.

Тимчасом Черевань усе окрикував Сомка гетьманом.

— „Що се ти, вражий сину, репетуєш, стоючи між нашими?“ — крикнуть на його Запорожцї

— „А щож“, — каже, „бгатцї? я свого зятя на всякому містї оберу гетьманом“.

— „Еге!“ — закричав отаман: „се крамарів тесть! Бийте його, кабанячу тушу!“

Тут деякі поточились до Череваня, і можеб там йому й капут був, та Василь Невольник пізнав ватажка.

— „Пугу, пугу!“ — закричав: „пугу, Головешка! Гаврило! хиба не пізнав Василя Невольника? Не чіпай сього пана: він на моїх руках!“

— „Еге? ось де зійшлись!“ — каже той

пізнавши Василя: „Угамуйтесь, братчики,“ — каже до своїх: „багацько нам тепер роботи й без його.“

Тай поперлись до столу. бючи всякого, хто не з блакитною стрічкою.

А Ґвинтовка тимчасом, сївшк на коня, проїхав сюди-туди, піднявши в гору срібний пірнач (де він його всяв, нїхто не знає); на перначі повязана широка блакитна стьонжка. — „Гей,“ каже, „козаки, не порожні голови! хто не забув даржатись за Ґвинтовку, до мене! за мною!„ — тай поїхав з ради до табору, держучи високо над голово пірнач з блакитною стьонжкою. А за ним повалило козацтво, як за маткою бжоли.

Козацтвож просте рейстрове собі, а старшина, значні козаки, собі. Хто оддалеки забачить срібний пірнач, так і прилучаєть ся до боку нїженського осаула. Поки переїхав поле до Сомкового табору, назбиравсь за ним такий поїзд, як і за гетьманом. Сомкож із своєю купою на конях прибуває у табор до полку переяславського, а Ґвинтовка до полку нїженського.

Покликує Сомко на своїх козаків: „До шику! до лави! Пушкарі, ріштуйте гармати! піхота з пищаллю поміж гарматами, а комонник по крилах!“

Поїхали Ґенеральнії старшини з полковою старшиною по всіх полках, по всїх сотнях шиковати до бою військо. Сомко, увесь палаючи, поблискує поміж лавами ввоїм срібним панцером. Одна в його думка — ударить на Іванців табор, розметать, як полову, тії гайдамацькії купи, силою вирвать бунчук і булаву

в харцизяки, коли не стало ні розуму ні правди на Вкраїні!

Іщеж не поширкувала старшина полків, іще не крикнув він *рушай*, а вже полк ніженський з табору й рушив.

— „Е, Васюта незвик слухати старших!“ — каже Сомко. „Ну, дармо, нехай бє первий, а ми підопремо його“.

Колиж прибігає сам Васюта конем: „Біда, пане гетьмане! оттепер ми посіли!“

— „Що? як?“

— „Оттеперто в нас кобила порох поїла! Не я вже полковник ніженський, а Гвинтовка! Дивись як перначем над козаками посвічує!“

За Васютою біжать деякі й з старшини ніженської. Сотник Костомара кричить: „Пропала справа! без ніженського полку, як без руки правиці!“

Іще Сомко не наважився, що в таку трудну мінуту чинити, як ось козаки, підсоливши до війська сторони Бруховецького, наклонили сотня за сотнею корогви, та сдвернули, та зараз і почали вози своїх старшин жаб'ювати[1]) — тих, що до Сомка прихилились. „Якого“ —, кажуть, „чорта чекатимем, поки нас візьмуть шаблею з безбулавним нашим гетьманом?“ та, похапавши кожна сотня корогви, і собі рушили на поклон Бруховецькому.

Бачить тогді Сомко, що зовсім лихо, побіг з старшиною на конях до царського намету, до князя. Уходять у намет, а Іванець там од князя царські дари приймає. Круг Іванця

[1]) Жаковати — ротозіяти.

Вуяхевич і инші значні Сомківцї з Запорожцями.

— „Га-га! — крикнув клятий на радощах: „от яка рибка в сак ускочила!“

А Сомко, нїчого не слухаючи, до князя: — „Що се ти, князю, дїєш? хиба на те послав тебе цар на Вкраїну, щоб ти потакав запорозьким бунтам?“

А князь стоїть мов тороплений, бо ще й до себе не прийшов за великим ґвалтом поміж військом. У Московщинї він зроду такої фуґи не бачив.

А Сомко: „На щож ти й військо з Москви на наш хлїб привів, коли воно стоїть, не ворухнеть ся? Не доведе вас до добра така полїтика, щоб меншого на старшого підпирати! Давай менї свою воєводську палицю — я одібю твоїми стрільцями голоту од табору!“

Князь тілько переступав з ноги на ногу.

Як тут гукне Бруховецький: „Властю моєю гетьманською бороню тобі, князю, втручатись у наші справи! Козаки сами собі судді: дня з трейтїм, що хотя роблять. А возьміть, небожата, та вкиньте в глибку сього бунтовника!“

— „Так нема нїгде правди?“ — каже Сомко: „нї в своїх, нї в чужих?“

А Іванець: „Єсть правда, пане Сомко і вона тебе покарала за твою гордість! Возьміть його, братчики, та залийте в кайдани!“

— „Пане гетьмане!“ — каже вірна старшина, обступивши Сомка: „лучче нам положить усім оттут голови, нїж оддать тебе ворогу на наругу!“

Заплакав тогдї Сомко, поглянувши на свої

товариство. „Братці мої,“— каже, „милії! що вам битись за мою голосу, коли погибає Україна? Що вам думати про мою наругу, коли наругавсь лихий мій ворог над честю й славою козацькою? Пропадай шабля, пропадай і голова! Прощай, безщасна Україно!“ і кинув об землю свою шаблю.

Усі круг його теж покидали свої шаблі. Щиро заплакали вірні козаки. „Боже правосудний!“— кажуть: „нехай же наші сльози упадуть на голову нашому ворогу!“

Дуже звеселився тогді Бруховецький. Зараз ізвелів Сомка, Васюту і всю їх вірну старшину взяти за сторожу, а Вуяхевичу — на Москву листи писати, що ось ніби то Сомко з своїми підручниками на царя козацтво бунтує, *Гадяцькії пункти* ознаймує людям, радячи царського величества одступати.

А князь Гагин собі компонує, як би тих нещасних іще більш притушковати, щоб не сплила на верх неправда, що, взявши од Іваниа великі подарунки, його неситій злоби потурає. Тимчасом повів нового гетьмана з старшиною в соборну пїженську церкву до царської присяги. А вийшовши з церкви, гетьман запросив князя з послами до себе на обід, у двір до бурмистра Колодія. Там міщане наготовили бучний бенкет Бруховецькому з старшиною.

ГЛАВА ПЯТОАДЦЯТА.

Одчепившись ото Черевань од Запорожців на-силу оддихався, щоб промовити слово. — „Брате Василю!“— каже: „давай мені боржій

коня! Нехай їй біс, сій раді! От не в добру годину знесло мене з тим божевільним Шрамом!"

Пійшов Василь Невольник за кіньми, так куди! заверуха кругом така, що не второпає, куди і йти. Так як скіпка на воді крутить ся, попавши на чортовий, так він ворочавсь між тим ярмарком. А тут іще добре й не знає, де поставили коней Івинтовчині козаки; так наждавсь Черевань у волю. Скрізь народ товпить ся; під боки його штовхають; неборак тілько сопе.

— „Де отсе в нечистого мій Василь занапастивсь?... Братіку," каже до Петра, „не кидай же хоч ти мене!... Ой колиб менї добратись живому, та здоровому до Хмарища! нехай тогдї радує собі, хто хоче!"

Як же ото огласили Запорожцї Брухо-вецького гетьманом, то зараз і поріднало трохи на радї. Перш ото Івинтовка одвів своїх підручників; потім і другі Сомківцї рушили до табору. Тілько Запорожцї йграли круг гетьманського столу, як злії оси круг свого гнїзда, та простий люд-селюки гули по всьому полю, що тії трутнї.

З пів-години ще не знали селяне, що між козацтвом робить ся. Як же вже рушив Брухо-вецький з князем до присяги у місто, тогдї по всьому полю черень загукала: „Хвала Богу! хвала Богу! наша взяла! Нема тепер ні пана ні мужика, нема ні вбогих ні багатих! усї поживемо в достатках!

— „Що ж братиця?" — кажуть инші: „рушаймо панським добром дїлитись! Повне місто тепер панства".

— „Е, ще буде час у місті погуляти! одвітують другі: „а он козацтво Сомків табор рабує. Дурна Сомкова старшина понабирала з собою самих кармазинів повні вози".

— „Ну, хто куди любля! усюди, є об віщо погріти руки!"

— І от — одна купа сюди, а друга туди, одна сюди, а друга туди: половина люду до міста повалила, а половина чкурнула до Сомкового табору. По полю поостава́лись тільки гуляки, що на радощах понаймали музики, та й водять ся з ними купами, танцюючи.

Чудно було Петрові, та й Череваневі дивитись на тії музики, та гопаки у такий смутний час, що плакатиб усім треба, а не веселитись. Колиж валить, мов тії филї, люд од табору, а на зустріч йому купа селян од міста.

— „Куди ви?" — питають ся.

— „ А ви куди?"

— „Ми до Сомкового табору."

— „А ти до міста. Там кажуть є пожива:"

— „Е, чорта з два!"

— „Як?"

— „Так, що не пускають! Московська сторожа не пускає нашого брата в місто!"

— „Шкодаж і до табору! Козаки самі там порають ся, а нашому брату дають оглоблею по гамалику!"

— „Щож отсе? так се нас козаки, мабуть, убрали в шори?"

— „Троха чи не так, як Виговськай Москву!"

Як ось надбігають інше нові купи. „Біда!"

кричать: „пропала справа! Чи чули, що кажуть запорозькі братчики?“

— „А щож вони там кажуть?“

— „Отщо! Посунулись деякі з наших через городи, стали поратись коло панських дворів, так братчики їх киями. „Убірайтесь“, кажуть, „як нечистій матері, мужва невмивана!“ тай вилерли за місто. Наші почали були пручатись: „Миж тепер усі рівні!“ — „Ось ми вас“, кажуть, „порівняємо батогами! Ховайтесь, бражі діти, зазделегідь по запічках, поки не здобулись лихої години!“

— „Еге! так оттака нам дяка! — закричали тоді приводці (у кожної купи був свій ватажок). „Стійтеж, братці! коли ми помогли кому злізти на гетьманський стіл, так зуміємо і з стола зопхнути! Купмось у почки кричіть у *раду*! визвольмо Сомка, та Васюту з неволі: тії за нас уступлять ся!“

Заворушив ся люд, загомонів: піднявсь по всьому полю галас. Тільки нічого з того не вийшло. Нині, поміркувавши, кажуть: „Ні, вже мабуть шкода переміпувати тісто, вийнявши з печи! Яке посадили, таке і спечеть ся. Буде в нас і того, що потанцьовали днів зо два з Запорожцями“.

А другі: „Шкода, шкода! козацтво тепер стоятиме усі водно: полатають нам боки, та з тим і до тому вернемось. Втікаймо лучче зазделегідь!“

Тимчасом деякі ведуть таку розмову:

— „Я собі таки піймав із воза в таборі сало! буде жінці та дітям до Пилипівки!“

— „А я пшона мішок! Колиб хто помігдоперти до хутора“.

— „Ге! що ваше сало та пшоно!“ — каже третій волоцюга. „Я он попав був жупан такий, що пари волів стоїть, та гаспедський козак дав келепом[1]) по руці так, що не рад би й шестерику[2])! Тепер саме в косовицю доведеть ся попоноситись із рукою! і чарки горілки не заробиш. От тобі й рада!“

— „Рушаймо, рушаймо до дому, поки ще й ніг не поперебивали, мов кабанам у городі!“ — кажуть мужики. „Нігде правди дїти, не на добре дїло ми пустились! Лїпше зробили паші сусїди, що не послухали Запорожців. Тепер стидно в село й очи появити: довіку будуть дражнить чорною радою!“

І почав чорний люд розходитись. Замовкли й музики, затихли і скоки і веселі гопаки по полю. Незабаром стало кожному розумно, що нїчого гаразд веселитись.

Як ось почали роз'їзджатись із Нїженя й шляхта, державцї, що були понаїзджали підчас тієї ради. Инший привіз і жінку й дочку. Така то була думка, що тепер з'їхалось з усієї гетьманщини рицарство, так чи не пошле Бог пари. Аж тут не весілє вийшло. Як почала по дворах поратись військова голота з Запорожцями, то рад був инший, що з душею з міста вихопивсь. Инший же вихопивсь, а другий там і голову положив, оборонюючи свою худобу й землю: а дочок шляхетських і старшинських козаки собі за жінок силою инших похапали.

Кому ж пощастило улизнути за царину, тії, як од собак, мусїли од запорозької голоти од-

[1]) Келеп — топорець. [2]) Шестерик — мотуз в шестеро плетений.

биватись. Отсе їде значний чоловік у кованому возї, тай шаблю держить голу, або рушницю при плечі. Слуги їдуть кінно округ воза. А за ним Низовці, охляп на міщанських конях, женуть ся як шуляки. Хоть стреляй, хоть рубай, лізуть наче скажені. Боронить, боронить пана з семею челядь, та як звалять одного, другого Запорожці з коня, так хто оставсь — у-розтїч! А вони, окаяннї, коней зупиняють, у колесах спицї рубають, вози перевертають, панів із кармазину і з саєти обдирають. По полю не один віз з покаліченими кіньми валяєть ся, не одна вдова плаче по мужові, не один бідаха, конаючи в крові, тужить, що не поліг під Берестечком. А там скрізь порозламувані скринї; одежа лежить розкидана, крівава, пороздирана; пух із перин наче снїг летить по вітру: усюди розбишаки шукали грошей, усе пороли, розбивали, розкидали. Черевань, дивлячись, аж іздригаєть ся. Довелось би й йому таке лихо, якби не блакитна стрічка в ковнірі.

Сеж однї так бідовали, а другі давали таки добру одсїч харцизякам. Инші догадались викидать із возів одежу: знімали з себе жупани-лудани, блаватаси й адамашки, та кидали під ноги запорожцям, аби їх неситу заздрість зупинити. А Запорожець підхопить, ткне під себе та знов навздогін.

— „Ей, люде добрі!“ — кричать инші селянам, що, мов тороплені овечки, блукають по полю: „рятуйте нас, а то й вам те буде!“

То люде й оступлять, і оступлять кругом віз; бо вже взнали, що за хижеє птаство тії братчики. А як который увяжеть ся за возом, то й самого косою, або засмаленим колякою

огріють, що тут і зоветь ся леданцо. Инші значнії люде, старшина й шляхта, поскидавши кармазини, повдягались у семряги і між простим людом до дому піхом пробірались. Тогдї то мужики до панів, кого знали, що добрий пан, почали знов горнутись і до господи його зпід Нїжена провожати; а пани почали раховати, як би не зовсїм попустить Украйну Низовцям на поталу.

Дивить ся Черевань, аж і Тарас Сурмач їде возом із Нїженя, Запорожцї його у личаковім кунтуші, не займають. На возї з ним іще з півдесятка міщан.

Побачивши Сурмач Череваня: — „Геге!“ крикне: „оттак наші поживились!“

— „А що там, бгате?“

— „Та що! під'їхали нас братчики так, що тілько ушима стрепенули!“

— „Щож вони вам, бгате?“

— „Та що! Зараз у бумистра Колодія кубки, коновки срібні ковші, що позносили з усього міста міщане, із стола порозхвитували. Став бурмистер їх докоряти, злодіями, розбишаками взивати, так і самого трохи не вбили: „Не взивай козака злодієм! Тепер“, — кажуть, „минулось *се мое, а се твое;* усе тепер обще! Своє добро, а не чуже розобрали братчики по кишенях!“ Оттакії! Щеж се не все. Тут одні в бурмистра бенкетують, а там голота розповзлась по місту, та давай коло крамних комір поратись. Усе з комір порозволїкали. Кинулись міщане жалїтись до гетьмана, так той сміеть ся: „Виж хиба“, — каже, „вражі сини, не знаете, що ми тепер усї, як рідні брати? усе в нас тепер у-купі!“... Так

то підійшли нас оманою Січові братчики! Я отсе з своїми бурмистрами зібравсь, та швидш до дому, щоб і в Києві в нас не похазяйствовали Низові добродії".

— „Братці!" — каже Черевань: „у прокляту годину виїхали ми з дому! Колиб у мене тут не дочка та не жінка, то й я сів би з вами тай убравсь із сього пекла".

— „Ратуй же їх боржій, добродію!" — каже Сурмач: „бо вже я чув, що гетьман просватав твою дочку в дядька Гвинтовки за свого писаря".

— „Чорта з два просватає!" — гукнув тут як із бочки чийсь товстий голос.

Гляне Черевань, аж їде Кирило Тур, а за ним з десяток товариства верхи.

— „Чорта з два" — каже, „просватає! Уже кому що, а Череваївна моя буде. Нехай же не дурно буде мене за неї бито киями!"

— „Кирило!" — гукнув на його Шраменко. „Кирило Тур! чи чуєш?"

А той йому їдучи: „Ні, не чую. Який я Тур? Хиба не бачиш, як тепер усе на світі попереверталось? Кого недавно ще звали приятелем, тепер величають ворогом; багатий став убогим, убогий багатим; жупани перевернулись на семряги, а семряги на кармазини. Увесь світ перелицьовано: як же ти хочеш, щоб тільки Тур зостав ся Туром? Зови мене або бугаєм, або-що, тільки не Туром".

— „Та годі, Бога ради!" — каже Петро. „Чи тепер же до витадок? Скажи на милість Богу, не вже ти знов вернувсь до своєї думки?"

. — „Себ то про Череванівну закидаєш?“ — у одвіт йому Кирило Тур. „А чомуж не вернутись? Сомка твого вже біс ізлизав — не бійсь, не викрутить ся з запорозьких лап! так комуж більш, як не Кирилу Турові, достанеться Череванівна? Може, думаєш, тобі зоставлю? Найшов дурня!“

І помчавсь із своєю ватагою к Гвинтовчиному хутору.

Остався Петро як остуженний. А Черевань собі стоїть, мов сон йому снить ся. Тарас Сурмач давно вже од'їхав. Як ось Василь Невольник з кіньми. Упав Петро на коня і полинув за Запорожцями; як тут йому назустріч старий Шрам.

— „Куди се ти мчиш ся, синку?“

— „Тату! знов Запорожці хочуть ухопить Череванівну!“

— „Покинь тепер усіх Череванівень, синку!“ — каже понуро Шрам. „Нехай хапають кого хотя. Рушай за мною; нам тут нема більш діла: заклювала ворона нашого сокола!“

Нїчого й казати Петрові. Поїхав за пан-отцем, похиливши голову, а серце, тиб сказав, на двоє розрізано!

Аж ось гукнє Черевань: „Бгатїку! постривай, дай хоч подивитись на тебе“.

Зупинив ся Шрам.

— „Де се ти бгате, був у сю заверуху?“

— „Що про те питати, чого не вернеш?“ — каже Шрам. „Прощай! нам нїколи“.

„Та постривай бо! Кудиж ви отсе? Ну, бгате, от я й на радї з тобою був, — бодай нїхто вже не дождав так радувати! щож із того вийшло? тільки боки потрутили, та один

розбишака трохи не вколошкав. Щож мені ще звелиш чинити?"

— „Шкода вже тепер нашої праці, брате Михайло!" — каже Шрам. „Їдь собі з Богом до Хмарища. Скажуть мабуть швидко й усі амінь".

— „А не будеш же мене більш узивати Барабашем? — питає Черевань.

— „Ні," — каже Шрам: „Барабашів тепер повна Україна".

— „Ій-Богу, брате, я кричав *Сомка* так, що трохи не луснув! Ох, у нещасливу годину, брате, ми виїхали з Хмарища! Як то моя Леся почує про сю раду! Підождіть же! куди ж отсе ви, бгатці?"

— „Куди ми їдемо", — одвітує Шрам, „там тобі не бувати".

— „Та по правді сказавши, брате, я й не хочу. Добре й під Ніженем огрілись. Ось до якого часу блукаю не обідавши. А бідолаха Сомко! що то він тепер?"

— „Ну, їдь же собі обідати," — каже Шрам: „нам ніколи. Прощай!"

— „Прощайте й ви, бгатці! та заїздіть упоравшись у Хмарище: вдаримо, може, ще раз лихом об земю."

— „Ні вже!" — одвітує Шрам: „тепер про нас хиба тілько почуєш. Прощай на віки!"

Тай обнялись обоє перш із Череванем, а потім і з Василем Невольником. Петро щиро стиснув Череваня прощаючись; а той — мов догадавсь, тай каже: „Ой бгатіку! чи не луччеб було, якби не ганялись за гетьманами?"

З тим і роз'їхались. Шрам повернув на козелецький шлях; Черевань із Василем Неволь-

ником вернувсь до своякового хутора. Василь Невольник утирав рукавом сльози.

ГЛАВА ШІСНАДЦЯТА.

А Бруховецький тимчасом бенкетував у Ніжені. У ту бо нещасливу годину справді так лучилось, як мовив Галка: „Де кричать, а де співають, де кров ллють, а де горілку пють.“ Коло Бруховецького сидить за столом князь Гаґин із думними дяками, — люде поважні, що не з гайдамаками їм бенкетовати: так отже золото того наробило, що безбожний харцизяка став їм у повазі, а щира душа мусить погибати! За золото не звонтпили ошукати свого царя, що дав їм у всьому віру: не звонтпили через того Іванця наготовити кривавих буч своїм землякам із нашим безталанним людом. Хтож бо того не знає, скілько опісля розлито на Вкраїні крови через Іванцеве лукавство та через неситу хтивость[1]) московських воєвод?

Гуляє князь Гаґин із Бруховецьким, ісповняють червоним вином кубки, бенкетують на людське безголовє. Скрізь, і в світлицях у Колодія і на подвірї, сидить поза столами городова козацька старшина з Запорожцями: усе то тії, що нишком поякшались із Низовцями та, ради свого панства, запродали Сомка Іванцеві. Невірні душі! тепер уже иншому й трунок не лїзе в пельку, иншому так тяжко, як тому Іуді; та вже нема вороття — треба братать ся з розбишаками! А тії окаянні сидять

[1]) Хтивость — жадоба. хапчивість,

за столами в чужих кармазинах, що де на яких і не сходять ся, пють горілку як воду, хвалять ся такими добрими вчинками, що аж мороз їде поза спиною: крик, галас счинили несказанний. Дивуєть ся князь, поглядаючи на таку компанію, і питається в гетьмана: „Чи в вас у Сїчі знай так бушують на бенкетах?“

А один бурлака перебив гетьмана тай каже:

– „В нас, князю, у Сїчі то і норов, хто [Отченаш знає;

Як, у ранцї вставши, вмиєть ся, то чарки шукає.

Як чарка то, чи ківш буде, не глядить переміни, —

Гладко пють, як з лука бють, до ночної тїни“.

Як же почали розхапувати по кишенях міщанське добро, то князь і собі звонтпив, щоб його ще гірш, ніж на радї, не потрутили; та, скончивши обід, зараз і попрощавсь із новим гетьманом. Бруховецкий провів його аж за ворота.

Провів князя за ворота, аж тут йому назустріч двоє дїдів сїчових, — ведуть за шияку якогось сїромаху братчика. Та як от часом двоє вовків попадуть під селом необачну свиню та, взявши з обох боків за уши, ведуть у пущу на розправу: так тії дїди вели бідаху Запорожця через базар, позираючи грізно зпід сивої щотини.

— „Де се ви, батьки, блукали, що й не обідали вкупі?“ — питає Іванець.

— „Та от бач!“ — кажуть: „за сїм ледащом і обід утеряли“.

— „Щож він таке?"

— „Еге, що! тут наробив такого сорому товариству, що й казати язик не ворочаеться. Уплутавсь дияволів син до ковалихи. У Гайнтовки коло хутора коваль живе, так він туди і внадивсь".

— „Так отсе ви його й піймали на гарячому вчинку?"

— „Спіймали", — кажуть, „пане гетьмане, як кота над салом. Уже нам давно до ушей донесено, що притьмом Олекса Сечевик скаче в гречку. „Е, постривай же", думаємо, „гаспедський сину! мижи присочимо¹) тебе!" Та вже ото й пильнували його, не спускали з очей. Щож? тут добрі люде на раді гетьмана обірають, а він ледачий до ковалихи. А ми з братчиком назирцем. „Одчини!" Не одчиняє. „Одчини!" Не одчиняє. Ми двері виважили, аж він, поганець, там, як той кнур у барлозі!"

— „Щож ви отсе думаєте з ним чинить?"

— „А щож більш, як не киями? Та вже його не так, як Кирила Тура! йому вже треба так боки нагріти, щоб не дождав більш рясту топтати!"

Кругом Запорожці, як тії гусаки повитягували шиї: слухають, що гетьман скаже. А гетьман повів кругом якось лукаво очима.

— „Ударить," каже, — „в раду."

От і почали окличники гукати по базару; а серед базару став коло стовпа довбиш, тай почав бити в бубни. А братчики, так як хорти на поклик вівчаря, той звідти, той звідсі, поспішали на раду. Тяглось туди й горо-

¹) Присочити — приловити.

дове козацтво. Як же назбіралась їх купа чимала і зробили суднє колесо, і всї дїди стали в первій лаві, похиливши тяжкії од думок голови, тогдї й гетьман з вельможною старшиною вийшов з бенкетного двору. От і став на своїму гетьманському містї, під бунчуком і корогвою, і вцухнули всї, слухаючи, що казатимуть старійші. Як ось, тілько що кошовий дїд, батько Пугач, виступивши наперед, хотїв кланятись на всї боки до раднього слова, аж Іван Мартинович звелїв ударить у срібні Сомкові бубни, і приняв там таке слово.

— „Панове полковники, осаули, сотники і вся старшина, і ви, братчики запорозькії, і ви, козаки городовії, а найбільш ви, мої низові дїтки! до вас тепер оберну я слово, а вся рада нехай послухає й розсудить. Як заохочував я вас із собою на Вкраїну, на волю й на розкоши, так чи вжеж я зло вам мислив? Чи вже я вас думав киями замість паляниць годувати? Ох, Боже мій милий! серця свого вколупив[1]) би я, та дав своїм дїткам; а тут ось сивії голови сїчовії знай киї такі вимагають. І за щож мусить погибати хочби й отсей безталанний Олекса Сенчило? (а Олекса Сенчило стоїть посеред колеса.) За те, що трапилось, може раз на віку, вскочити в гречку! Який же його біс утерпить, ходючи посеред спашу[2]). Хиба в Запорожця душа з лопуцька, не хоче того чого й людська? Добре в Сїчі за се карати, а тут нам через жінок швидко доведеть ся перевести всїх братчиків. Як вам зда-

---

[1]) Вколупити — відірвати; [2]) Спаш — буйна трава.

ється ся, панове молодці, чи правду я кажу, чи ні?"

— „Святу правду, пане гетьмане! святу правду!" — загули кругом Запорожці, як із бочки,

— „А вам як здається ся батьки?" — питається ся в дідів.

А діди стоять понуривши голови, тай не знають, що йому й одвітовати. Довгенько думали сивії оселедці[1]), довгенько один на одного зглядували, киваючи головою, далі виступив знов наперед батько Пугач тай каже: „Бачимо, бачимо, вразький сину — дармо, що ти гетьман — до чого ми в тебе дожили ся! Убрав еси нас у шори як сам схотів! Вивезли ми тебе на своїх старих плечах у гетьмани, а тепер ти вже без нас думаєш Україною орудовати! Не довгож поорудуєш! я тобі кажу, що не довго! Коли взявсь брехати по-собачи, то й пропадеш як собака! я тобі кажу, що пропадеш як собака!"

— „Годі лиш, батьку!" — крикне Бруховецький. „Чого се розпустив морду, як халяву? „Та се не Січ: тут тобі гетьман не свій брат!"

— „От яка нам честь за нашу працю!" — кажуть діди. „Тимто добре казано нам у Січи: „Ей, не слухайте, батьки, сього ледащиці: підвезе він вам Москаля[2])." А ми таки не поняли віри, ми вповали, що ось немов би то Господь поможе й на Вкраїні завести запорозькі порядки!"

— „О, ви голови цвілії!" — каже Брухо-

[1]). Сиїї оселедці — старці з сивими оселедцями! — [2]) Підвезе Москаля — одурить.

вецький: „яких же тут сподіватись порядків, коли запорозька Січ буде серед жонатого люду? Ви думаєте, що і всякому про те байдуже, так як взяним старим костям; а ми — так инше почуваємось.. Не Москали я вам підвіз; а роблю все по правді, що жаден братчик на мене не пожалуєть ся. На Січі, посеред глухого степу, треба бурлакувати, а в городах, посеред миру, — женитись та господарювати"

— „А хибаж ти," — озвавсь батько Пугач. „не казав нам, окаянний, як підмовляв нас у городи: „Ходімо, батьки, зо мною, заведемо свої порядки по всій Україні?" хиба ти не казав, що Січ буде Січчю, а Запорожці будуть судити і рядити всю гетьманщину по своїм звичаям?"

— „Казав", — одвітує Бруховецький. „І як казав, так і зробив. Самі бачите що Запорожці тепер вирш пани на Вкраїні: понаставляв я їх сотниками й полковниками; судитимуть і рядитимуть вони по запорозьких звичаях усю Вкраїну. Нема вже й тепер ні в міщанина ні в мужика *се мое, а се твое*: усе стало обще; козак усюди став господарем як у себе в кишені. Чогож вам іще хочеться? щоб я за дурницю бив киями козака? Ні, сього не буде: я своїм дітям не ворог."

— „За дурницю!" — кажуть діди. „На чім держить ся Січ і славне Запорожжя, те повернув ти на сміх!"

— „Нехай собі й держить ся, коли йому так по смаку. Мы між людьми будемо жити по людськи, а кому в нас не по нутру, той

нехай іде на Січ їсти сушену рибу з сировцем[1]).“

— „Ми таки й підемо, гаспедів сину!“ — каже Пугач: „ти нас не випихай коліном. Тілько добре собі памятай, що брехнею сьіт пройдеш, та назад не вернеш ся. Плюйте, братці, на його гетьманство! ходімо до своїх куренів: Гей, діти, хто за нами?“

Січові батьки думали, що так і висипле козацтво на їх оклик: аж козаки мовчки мовчать, та один за одного тулять ся.

— „Хто за нами?“ — покликне ще раз батько Пугач. „Кому любо з нечистивим пройдисвітом у гріхах погибати, зоставайсь тут; а хто не хоче скаляти золотої слави своєї, той гайда з нами за пороги!“

Тількож і за другим разом ніхто ані з міста.

— „Так ви, бачу, усї одним миром мазані!“ — каже тогді батько Пугач. Пропадайтеж, ледащиці! Щоб вас так щастя-доля покинула, як ми вас покидаємо! Пфу! плюю й на той слїд, що топтав із паливодами! Плюйте й ви, батьки“, — каже своїм товаришам: „а на прощанню скажем сьому Продові, чого ми йому бажаємо! вонож йому й не минеть ся“.

От і почали дїди один за одним виходить з колеса. І зараз первий, обернувшись, плюнув на свій слїд, тай каже: „Щоб же тебе побив несвітський сором, як ти нашу старість осоромив!“

І другий плюнув тай каже: „Щоб на тебе образи падали!“

---

[1]) Сировець — хлібний [illegible].

І трейтій: „Щоб тебе пекло та морило щоб ти не знав ні в день ні в ночі покою!“

І четвертий: „Щоб тебе, окаянного, земля не приняла!“

І пятий: „Щоб ти на страшний суд не встав!“

І вийшовши з раднього колеса, забрали свої коні з чурами, тай рушили до Низу.

А Іванцеві того було й треба. Посміявшись доволі з своїми розбишаками, каже: — „Ну, тепер, братчики, нам своя воля. Одбули ми дурне мужицтво, одбули міщан, одбули й старих дундуків[1]). Тепер пийте, гуляйте і веселїтесь. А мене щось на сон знемогає. Пійду одпочину трохи. Петро Сердюк, проведи, брате мене до господи“.

Пійшов Іванець до гетьманського двору в замок, похилившись на козака; ледві ноги волочить, що аж низове козацтво зтиха глузовало.

— „Підтоптавсь,“ — кажуть, „наш Іван Мартинович“.

— „Іщеб не підтоптатись, стілько дїла наробивши!“

— „Та, мабуть, і в головку на радощах лишнє закинув“.

А він, клятий, ні од праці не втомив ся, ні од горілки не впився. Його лукавий мізок коверзує собі нову думку: як би того безталанного Сомка до послїда-години допровадити! Плутаючи по дорозї ногами і зажмуривши очи як кіт, Бруховецький скрізь зуби почав так проти своєї думки закидати: „Чи чував ти,

---

[1]) Дундук — зарозумілець.

братіку, щоб миш одкусила коли голову чоловікові?"

Засміявсь козак: „Се, пане ясновельможний тілко таку гуторку проложено".

„Гм!" — каже Бруховецький: „проложено! а з чогось же то її взято... Ох, ноги зовсім не несуть! Вража старість надіходить. Чи випив чоловік кубок меду, чи не випив, уже й голова й голова й ноги хоч поодтинай".

— „Се ви, пане гетьмане," — каже Петро Сердюк, „на радах так уходились".

— „Ох, на радах, на радах!" — мимрить Бруховецький. „Послужив я козацтву щирою душею, а як-то менї козацтво послужить!"

— „І, пане ясновельможний! про що ви турбуєтесь!" — сказав козак Сердюк. „Та ми за вас усї голови положимо!"

— „Голови!" — бурчить Іванець. „Булоб з мене й одної голови, якби хто зумів її положити, щоб до-віку не встала".

Усміхнувсь Петро Сердюк тай думає: „Підтоптавсь, підтоптавсь пан гетьман!"

А він іде, тяжко ступаючи, справдї мов пяний; далї знов пробовкне деяке слово, і все на Сомка наворочує, чи не догадаєть ся Сердюк; а Сердюкові Петру ще таки не в догад. Як же почали вже зближатись до замкового будинку, то Брухсвецький каже: „Чи бачиш ти, Петро, коло станї, при самій землї віконце? Там сидить у мене вельможний Сомко, що гордував колись усїма, і не було йому рівнї на всьому світї. Як тобі здаєть ся се диво?"

— „Диво велике," — каже Петро Сер-

люк, „нїчого сказати. Служить вам добре фортуна, пане гетьмане“.

— „Отже я роскажу тобі щось іще дивнїйше. Ось слухай лишень, братїку, який менї сон сьогодні перед світом снив ся. Здаєть ся, йшов я пяний до дому, от до сього будинка, й пришов, і лїг спати, і виспавсь, і проснувсь раньком, — проснувсь, аж менї кажуть, що в ночі чудо велике створилось: Сомкові мини голову одкусила! Як тобі здається, Петре? Проти чого сей сон менї приснив ся? Колиб ти менї сей сон одгадав, знав би я, як тобі оддячити“.

Загадавсь козак, далї помочавши й каже: — „Щож, пане гетьмане, себ то проти того, щоб Запорожець перекинувсь пацюком?“

Обнив Іванець Петра Сердюка за сї слова. Далї, ввійшовши до світлицї, зняв з руки щиро-злотий перстень, тай каже: „Отся каблучка всякого переверне в такого пацюка[1]), що проберет ся хоч скрізь дванадцятеро дверей, куди треба. Візьми, надінь, нїгде тебе не зупинять. Щож ти одступаєш, наче од лихого зілля?“

— „Того одступаю,“ — каже Сердюк Петро, „що, хоч Низовець на всяке характерство здатен, та за таке ще зроду в нас нїхто не брався. Прощай, пане гетьмане! Може з хмелем і твій сон прійде,“

Остався Бруховецький, як остуженний.

— „Е,“ — каже, „так мабуть правда сьому, що, кажуть, з роду, з віку козак не

---

[1]) Пацюк — щур.

був і не буде катом!" — і почав ходить по світлиці.

Походив, походив. „Чорт знає які," — каже, „забубони! Буцім не все один біс, чи задавити яку погань на раді, чи шпирнути ножем під бік у глибці[1])".

Ще поміркував трохи, ходючи. „Мабуть," каже, „що не все одно!... Чом же ось я сам не пійду з ім розправитись!... Поки Сомко був Сомком, я ставав на його сміливо, а тепер мене який ся острах бере..."

Зноє почав похожати мовчки. „Ка'зна як доля чоловіка ворочає!" — каже собі. „Мабуть сам лихий менї помагає..: А луччеб нїчого сього не було... Ой, батьку Богдане! не пізнав би ти тепер свого Іванця!... Ворог!... і звідки нечистий утелющив менї ворога!... А вже тепер шкода зупинятись... вивернеть ся... добре, що поборов... Два коти в одному мішку не помирять ся... Чом же нема в мене сили до закінчання? Була сила світ на свій лад повернути, а тепер ось шпирнуть ворога ножем боюсь... Щож, як на Москві зроблять не по нашому?... Гроші грошима, бояре боярами, а цар — душа праведна..."

ГЛАВА СЇМНАДЦЯТА.

Мізкує собі ледачий Іванець, ходючи по світлиці, аж ось увійшов вартовий: „Якийсь чоловік має про негайне дїло ясновельможного сповістити".

---

[1]) Глибка — яма.

Дозволив гетьман позвать перед себе. Увійшло якесь опудало. На голову насунув кобеняк[1]), тільки очи видно, а сам у широкій семрязі; на спині чималий горб. Бруховецький сам не знав, чого злякавсь: так уже грішна душа його тревожилась.

— „Хто ти такий?“

— „Той, кого тобі треба“.

У Іванця пійшов мороз поза спиною.

— „Когож“, — каже, „менї треба?“

— „Тобі треба такого, щоб заворожив на впокій гетьманщину, бо он усюди, кажуть, куплять ся круг панів люде, та компонують, як би Сомка на волю визволити: тай нїженські міщане шіпотять про Сомка, як Жиди про Мусія“.

— Щож ти за чоловік?“

— „Я чоловік собі мизерний — швець із Запорожжя, та як поможу кому чоботи, то вже других не треба буде“.

— „Як же ти заворожиш гетьманщину?“

— „А так. Піду тілько та роскажу Сомкові твій сон; зараз усе і втихомирить ся“.

— „Дияволе!“ — скрикнув Бруховецький: звідки ти мій сон знаєш?“

— „Од усатого пацюка знаю“.

— „Будеж тому пацюкові“

— „Угамуйсь, пане гетьмане, на сю годину; лучче подумай, як од свого ворога скоріш одкараскатись, щоб через тебе тай усім нам не було — сьогоднї пан, а завтра пропав.“

Довгенько помовчав Бруховецький.

— „Одкрий,“ — каже „голову; я подив-

---

[1]) Кобеняк — опанча з капузою.

люсь, чи не нечистий справдї до мене присусїжусть са." —

— „Нечистому багацько дїла й по манастирях," — одвітує той, тай одкинув відлогу[1])

Бруховецький аж одшатнувсь. „Кирило Тур!"

— „Цить, пане гетьмане! буде й того, що ти знатимеш, хто був Сомкові катом," — каже Кирило Тур, і навкрився ізнов відлогою.

— „Невже ти отсе візьмеш ся за таке дїло?" — питає Бруховецький.

— „А чомуж?" — каже. „Хиба в мене руки не людські?"

— „Тиж, кажуть, був трохи свій із Сомком!"

— „Так як чорт із попом. Я вже давно на його чигаю, і в Києві — сам здоров знаєш — трохи не доказав йому дружби. А наші дундуки подякували менї киями. Оттака в свїтї правда!"

— „За щож ти на його злиш ся?"

— „Я то вже знаю, за що! У мене своя приключка, а в тебе своя. Я в тебе не питаю не питай і ти в мене. Не гай мене, пане ясновельможний, та коли хочеш, щоб я тобі подякував за сотницький уряд, що настановив мене сотником, скажи менї тілько, як до його добрать ся."

— „От як," — каже. „Візьми ти отсей перстень. Процустять тебе з ним куди схочеш."

— „Гарна каблучка," — каже Кирило

---

[1]) Відлога — опанча з ковнїром.

Тур. „Ще й сагайдак із стрілкою на печаті вирізано."

А Бруховецький: „Се, коли хочеш знати, той самий перстень, що покійний Хмельницький зняв у сонного Барабаша. Я сам їздив із сім знаком і в Черкаси до Барабашихи. Покійний гетьман подарував мені його на памятку."

— „Еге!" — каже Кирило Тур: „що то з доброї руки подарунок! так от він на добро й здав ся," — тай вийшов із світлиці.

Іванець сам провів його за двері, а він йому шепче: „Лягай спати, не турбуйсь. Перед світом приснивсь тобі сон, перед світом і справдить ся,"

Пійшов Кирило Тур, похилившись, у своїй відлозї з горбом. Нїхтоб не пізнав тепер його молодецької ходи, нї високого стану. Так собі наче горбатий дїд. Уже на дворі стемнїло. Ось добірається ся він до Сомкової глибки. Зараз у надвірнїх дверей стоїть козак із ратищем, Наставив супротив Кирила Тура ратище: „Геть!"

— „А се що?" каже йому по-тиху Кирило Тур, показуючи на руцї перстень.

Скоро взрів сторож гетьманський знак, зараз і одчинив двері.

За тими дверима ще двері. Ізнов коло дверей козак... Каганчик стоїть у стінї на віконцї. І той пропустив мовчки, як побачив перстень. За тими дверми ще трейтї двері, і трейтїй козак при дверах сторожем. Узяв Кирило Тур у його каганчик і ключ од глибки. „Йди," каже, „до свого товариша. Я буду

сповідати вязня, так може таке почуєш, що луччеб тобі на сей час позакладало."

А той йому! „Та я й сам рад звідсї заздалегідь убрать ся. Знаю добре, на яку прийшов ти сповідь.

— „Ну, коли знаєш, то й лучче," — каже Запорожець: „Глядиж, не входь сюди до самого ранку. Він після сповіди засне."

— „Засне після твоєї сповіди всякий!"— бурчав, зачиняючи двері, сторож.

Він же виходить у одні дрері, а Кирило Тур входить у другі. Увійшов і зараз запер двері. Гляне, посвічуючи по глибцї каганцем, аж у кутку сидить на голому ослонї Сомко. Одним залїзом за поперек його взято і до стїни ланцюгом приковано, а другі кайдани на ногах замкнуті. У старій, подраній сїрячинї, без пояса і без сапянців. У ісе харцизяки поздирали, як узяли до вязення); тілько вишиваної сріблом та золотом сорочки посовістились зняти. Вишивала ту сорочку небога Леся; і по ковнїру, і по пазусї, і по ляхівках[1]) широких рукавів повиписовала голубонька сріблом, золотом і блакитним шовком усякі квітки й мережки; а Череваниха подаровала її безталанному гетьманові на памятку гостьованя в Хмарищі. Так отся тілько сорочка зо всього богацтва йому осталась; і чудно і жалїсно булоб усякому дивитись, як вона у тій мизерній глибцї ізпід старої сїрячини на гетьманові сияла!

Постановив Кирило Тур на вікні каган-

[1]) Ляхівки — така мережка.

чик, а сам зблизивсь до понурого вязня. Той дивить ся на його мовчки. Достав Запорожець їзза халяви ножаку і показує Сомкові. Той ізвів до неба очи, охрестивсь: „Щож?“ — каже: „роби, що тобі сказано робити.“

А Кирило Тур синким, гугнивим голосом: „Хибаж тобі не страшно вмирати.“

— „Можеб менї,“ — каже Сомко, „й страшно було, якби не було написано: *Не убойтесь от убивающих тїло, души же не могущих убити...*“

А Тур каже: „Та се ти так мізкуеш, поки не почув заліза за шкурою. Ось ке лиш, я трошки різону по грудинї...“

— „Адова утроба!“ — крикне тогдї Сомко: „невже тобі мало моєї крови? ти ще хочеш навгїшатись моїми муками: Бачу по твойму голосу, що ти, як паскудний червяк, живучи під землею, звик їсати кров християньску! Так упивай сяж, гадино, у моє тїло! не почуєш ти, пакостний, як Сомко стогне!“

— „Добре, ей-Богу добре!“ — каже тогдї Кирило Тур своїм голосом, ховаючи ніж за халявою. „Ей-Богу!“ каже: „менї здаеть ся що я смик, а всї люде скрипки: як поведу, так вони й грають! Не житте я на світї коротаю, а весїлле правляю.“

— „Що се!“ — каже Сомко: „невже я од пуделя починаю з марою розмовляти? Скажи на імя Боже, чи справдї ти Кирило Тур, чи се вже моя голова починає з печалї туманїти?“

Запорожець зареготав. „Ще й питає! А якаб же шельма, опріч Кирила Тура, пробралась до тебе через три сторожі? Тільке

він один зачарує всякого так, що й сам не тямить, що робить.“

— „Щож ти менї скажеш?“

— „А от-що я тобі скажу. Давай лишень мінька[1]) на одежу, та виходь із сії пакосної ямки. Тут тількоб гадинї жити, а не чоловікові. Уподобав же чорт знає що! Там тебе під Бугаєвим Дубом жде такийже дурень, як і я: паволоцький піп із попеням. Уже вертавсь у Паволоч, думав, що ти попавсь навіки чорту в зуби, так їхав рятувати Паволочан. Тетера, бач, пронюхав, що тут коїть супротив його Шрам, та пронюхавши і давай тиснуть Паволочан — притьмом хоче зруйновати місто; так їхав Шрам рятувати. А я послав козака навперейми: „Пострівай,“ — кажу, „попе, ще може вернемо сокола з клїтки!“ А тут і поміж миром пустив таку поголоску, що Сомко вже на волї, так куптесь і ждїте гасла. Ти може не знаєш, сидючи тут, що вже розжовав усяк харцизяку Іванця. Тепер тілько гукнеш по Вкраїнї, так тисяча тисячу понихатиме, та до тебе бігтиме. Піднімуть ся й тії, що не були на радї; бо на раду позлазилась до Йванця тілько сама погань з України, а добрі люде не поняли гультяпакам віри. Тимто Іванець із поганцями таке лихо і вкоїв! А з Запорожжя теж тільки самі паливоди на Вкраїну вийшли, а що зосталось доброго, те все тепер за тебе, тільки озвеш ся, руку потягне і допомогу дасть. Щож ти мовчки слухаєш, мов я тобі казку кажу?“

— „Того слухаю мовчки,“ — одвітує

[1]) Давай мінька — міняймо ся!

Сомко, „що з сеї бучи пуття не буде. Багато розлив християнскої крови Виговський за те нещасне панство, та гетьманство; багато й Юрусь погубив земляків, добиваючись того права, щоб над обома берегами гетьмановати: невжеж не уйметь ся плисти по Вкраїні кров християнська ні на часину? Отсе я ще почну одного супротив другого ставити, і за своє право людську кров точити! Бо Іванець з козаками стоїть тепер міцно: щоб його збити, треба хиба усю Вкраїну надполовинити; а навіщо? щоб не Бруховецький, а Сомко гетьмановав!"

— „Отже ні, коли хочеш знати:" — каже Кирило Тур: „не на те, щоб Сомко гетьмановав, а на те, щоб правда узяла верх над кривдою!"

— „Візьме вона верх і без нас, брате Кирило. Може се тілько на науку мирові попустив Господь Україну в руки харцизякам. Не можна мабуть инше, як тілько горем, та бідою, довести людей до розуму".

— „Так отсе ти зрікаєш ся свого гетьманського права?" — питає Кирило Тур.

— „А щож би ти робив? Уже коли в мене були й други й приятелї, були й полки й гармати, та не благослив мені Бог властвовати; *друзї мої і іскреннії мої оддалече мене сташа і чуждаху ся імене моєго*: так чогож менї тепер супротив своєї долї пручатись?"

— „Старий Шрам так не думає," — каже Кирило Тур.

— „Думав і я гордо та і несито, поки смерть не заглянула менї в вічи."

— „Ну дармо," — каже Запорожець:

„нехай воно буде собі, як хотя; тілько всеж таки у тебе в голові зосталось, думаю, доволї мозку, хоч і заглянула смерть у вічи. Нїчого тобі ждать обуха у сїх різницях, коли тобі одчинено настїж двері. На лиш надїнь відлогу, та ще отсей перстник про запас візьми, то прійдеш скрізь огонь і воду."

— „А кайдани?" — спитав Сомко.

— „Що нам кайдани? я призапас такої розрив-трави, що тілько притулю, так ік нечистому й порозпадають ся. Ке лиш сюди ноги."

— „Підожди, брате," — каже Сомко: „скажи перше. а тиж як звідсї вийдеш?"

— „Що тобі до мене? Іди лишень ти а я найду собі дорогу..."

— „Е, нї, мій голубе! сього не буде. Нехай той гине, на кого Господь показав перстом своїм! Чужою смертю я волї куповати не хочу."

— „Смертю!" — засміявшись, каже Кирило Тур: „ка' знає що городить! Мабуть тут од вологости в голові тобі завернулось. Може, думаєш, я тут довго сидїтиму? Найшов дурня! Ще до схід сонця опинюсь на волї..."

— „Як же ти вирвеш ся звідсї?"

— „Як? так як Бог дасть... менї вже прото знать. Хиба не чував ти про наших характерників, що намалює углем на стїнї човен, сяде тай попливе, неначе по Лиману? А Кирило Тур хиба вже дурнїйший од усїх, щоб і собі чого такого не видумав?"

— „Дивно менї," — каже Сомко, як у тебе

достає охоти жартовати, одважившись на смерть!"

— „Ех, пане мій милий!" — одвітує Кирило Тур: „хибаж уся жизнь наша не жарти? помаже по губах медом, ти думаєш: оттутто щастє! аж глянеш — усе одна омана! Тимто й кидаєш її за нїза що. Та що про те балакати! ну лиш, давай мінька на одежу."

— „Нї, мій голубе сизий, сього не буде!"

— „Як не буде? так отсе я перед Шрамом брехуном зостанусь? А щоб же ти сього не дождав! Я тілько й радувавсь, що отже — кажу — старий буркун побачить, що й наш брат, Запорожець, не зовсїм ледащо: а ти в мене й послїдню радість однїмаєш!"

— „Невже отсе, щоб тілько оправдить Запорожжє перед Шрамом?" — питає Сомко.

— „А тож якого менї ще біса?" — каже Кирило Тур. „Ти ще подумаєш, що в мене на умі, як там кажуть, отчизна! що от би то визволю своєю головою Сомка, — він тепер більш потрібен... Ка' знає що! Так робить тілько, хто й того не розшолопає, що своя сорочка до тїла близче. То якби прийшлось положить голову за дїтей, або що, так се булоб святе дїло, бо сказано: який батько дїтей не жалує? А то підстав під обух голову за химеру! Нї, мій добродію, у нас на Вкраїнї таких божевільних не дуже густо! а яж хиба виродок?"

— „Ох, голово ти моя мила!" — каже Сомко: „ти і в темницю принїс менї утїху! Тепер менї легше буде за правду пострадати, що прав-

да не в одного мене живе в серці, і не загине вона на Вкраїні! Попрощаймо сяж, поки побачимось на тім світі!"

Запорожець насупивсь: „Так ти справді хочеш зостать ся у сій різниці?

— „Я вже сказав," — одвітує Сомко, „що чужою смертю не куплю собі волі, а що раз сказав Сомко, того й по вік не порушить."

— „Так?" — питає Кирило Тур, пильно дивлячись Сомкові в вічи.

— „Так!" — одвітує гордо Сомко, дивлячись на його.

— „Будь же проклята отся година!" — каже тогді Запорожець. „Хто в сі народить ся, або зачне яке діло, щоб не знав ні щастя ні долі! нехай човни топлять ся на морі! нехай коні спотикають ся в воротях! а як кому Бог пошле чесную смерть, нехай душа вертаєть ся до мертвого тїла! Проклята, проклята од нині і до віку! Прощай, брате мій рідний! не загаюсь і я на сім мизерним світі.

Обнялись, і обидва заплакали.

Вийшов Кирило Тур із сїрої глибки, скинув із себе відлогу і швирнув сторожам. — „Нате," — каже, „вам. Продові діти, за вход і виход! Знайте, що не кат Іванців, а Кирило Тур приходив одвідати праведну душу!"

Ізнов, ідучи мимо надвірнього сторожа, кинув подушку, що була в його за спиною замість горба: „Візьми," — каже, „собако, щоб не спати на соломі, стережучи неповинну душу!"

І пійшов із замку. Усї по перстню його пропускали.

Незабаром знайшов свого побратима. Той дожидавсь його з кіньми під ветхою[1]) дзвіницею. Побратим не знав, що було на думці в Кирила Тура, як оставляв він тут його з кіньми; бо Кирило Тур сказв тілько: „Прийде до тебе чоловік і скаже: *Шукай вітру в полі!* так сажай його на мого коня і проведи до Бугаєвого Дуба, а я вже знатиму, де з тобою злучитись.“

Смутно було тепер Кирилові Т[illegible] сїдать на коня, що для Сомка наготовив, а ще смутнїйш їхати до старого Шрама, та розказовати, що вже Сомко між козацтво не вернеть ся.

А Шрам бідаха жде, не дождеть ся його під Бугаєвим Дубом на Бабичівцї. Загледївши оддалеки двох козаків, аж не встояв на містї, — скочив на коня і підбіг назустріч. Як же побачив, що Сомка немає, то й голову повісив. І питав би, і питать боїть ся, та вже на силу зміг промовити: „А деж Сомко?“

—„А ти справдї поняв менї віри?“ — каже Кирило Тур. „Оттак мороч людей, то будеш Запорожцем!“

— „Кирило!“ — каже Шрам: „годї юродствовати! бо й голос тебе не слухає. Коли не вдалось, то хоть скажи, чому?“

— „А от чому,“ — каже Запорожець. „Сомко, коли хочеш знати, такийже дурень, як і ми з тобою. „Чужою смертю волї куповати не хочу!“ Уже я йому й отчизну, уже я йому й правду під ніс тикав, а він своє тай своє. Скозано — дурному хоч кіл на голові теши!

---

[1]) Ветха — стара.

З тим його й покинув, бодай лучче покинув свою голову!... Прощай!"

—„Щож ти тепер думаєш із собою чинити?" — спитав Шрам.

„А щож? ужеж бак не те, що ти. Живий живе гадає... Отсе поїдемо до превражого сина Гвинтовки, та вкрадемо ще раз Череванівну. Мабуть їй на віку написано моїх рук не минути. Махнем аж у Чорну Гору, тай заживемо [illegible]ючи, та гуляючи. Прощайте, прощайте!"

І вклонившись низько Шрамові з сином, повернув коня і полинув із побратимом до Гвинтовчиного хутора.

Аж ось наздоганяє його Петро Шраменко.

— „Чого ще отсей бабський репях од мене хоче?" — каже зупинившись Кирило Тур.

— „Кирило!" — каже Шраменько: „у тебе душа щира, козацька..."

— „А вжеж не жидівська," — каже Запорожець.

— „Ми їдемо з пан-отцем на смерть у Паволоч..."

— „Боже вам поможи: діло не ледаче!"

— „Передай од мене два слові Череванівні; передай так, як з того сьвіту!"

— „Добре," — каже Кирило Тур, „передам" А Чорногорцю по-тиху шепче: „Знаю наперед: яку-небудь любосну нїсенітицю."

— „Скажи їй, що й на тім світі її не забуду!" — каже Петро.

— „Добре, скажу."

— „Ну прощайтеж, братці, на-віки!"

— „Прощай, брате!" — каже Запорожець „та не забувай і нас на тім світі."

Роз'їхались. Тогдї Кирило Тур засміявсь тай каже! „Як то ми тим світом завчасу порядкуємо! а там може чортяки так припечуть, що й усї любощі к нечистому з голови вилетять!"

ГЛАВА ВІСЇМНАДЦЯТА.

Тепер би то отсе треба нам їхати слїдом за Шрамом і його сином, і все, що з ними дїялось, по ряду оповідати; тількож, якби почав я виставляти в картинах та в речах, як той Тетера обліг Паволоч, як хотїв достать і вистинать усе місто за турбацію супротив гетьманської зверхности, і як старий Шрам головою своєю одкупив полковий свій город, тоб не скоро ще скончив своє оповіданнє. Нехай же остаєть ся та історія до иншого часу, а тепер скажемо коротко, що Шрам Паволоцький, жалуючи згуби Паволочан, сам удавсь до Тетери і приняв усю вину на одного себе. І Тетера окаянний не усумнивсь його, праведного, як бунтовника на смерть осудити, і осудивши, повелїв йому серед обозу військового голову одтяти. Так зогнавши з світу свого ворога, удовольнивсь, дав Паволочі впокій і одійшов із військом до свого столечного міста.

Тогож року, вступаючи в осїнь, о святому Симеонї, одтято голову й Сомкові з Васютою, у городї Борзнї, на Ганчарівцї. Брухо-вецький доказав таки свого, хоть послї й приняв слушну кару од гетьмана Дорошенка: пропав під киями собачою смертю.

Так то той щирий козарлюга і піп, Іван Шрам Паволоцький, і славний рицар Сомко Переяславський, не вадивши нїчого супротив

лихої української долі, полягли от беззаконного меча шановними головами. Хоть же вони і полягли головами, хоть і вмерли лютою смертю, та не вмерла, не полягла їх слава. Буде їх слава славна поміж земляками, поміж літописами, поміж усїма розумними головами.

Тут би менї й скончити свою історію про ту чорну раду, про ту запорозьку оману: та хочеть ся ще озирнутись на тих, що послї тої біди остались живі на свїтї.

Одправивши по пан-отцевї похорони, поплакавши, та пожуривши, Петро не довго загаявсь у Паволочі. Думав був ийти на Запорожжє і розпродав усе своє добро, та якось і звернув мисли на Київ. Одинився козак коло Хмарища. Звонтпив однак, тай дуже, ізблизившись до хутора. Ворота були не причинені; не стеріг їх Василь Невольник. „Мабуть нїхто не вернувсь у Хмарище!“ — подумав Петро; серце занило. Іде до хати. Квітки коло хати позасохали і позаростали буряном. Як ось чує — наче хтось співає зтиха. „Боже мій! чий же се голос?“

Біжить у хату, одчинив двері, аж так! і Леся, й Череваниха с бідві в пекарнї.

— „Боже мій милий!“ — крикнула Череваниха, сплеснувши руками.

А Петро, як ускочив у хату, то й став у порога, як укопаний. А Леся, як сидїла на ослонї коло стола, то так і осталась, і з міста не зворухнеть ся. Та вже Череваниха почала Петра обнїмати: тілько вже тепер пригортала до себе з щирим серцем, як рідного

сина. Петро тепер уже сміло підступив до Лесї, обняв і поцїловав її, як брат сестру; а вона аж слїзоньками вмилась. Довгенько з радощів не змогли до себе прийти; плакали, сміялись, розпитовали, і одно одному перебивали.

Як ось — у двері сунеть ся Черевань. Насилу переступив через поріг од радости; тілько „бгатїку!“ тай кинувсь до Петра, розставивши руки; обіймає, цїлує і хоче сказати щось, і все тілько „бгатїку!“ тай замовкне.

Як же вже трохи вгамовались, тогдї Череваниха посадила Петра на лавцї, і сама сїла коло його (а Леся з друхого боку, і обідві держались йому за руки) тай каже: „Ну, тепер же роскажи усе по ряду, Петрусю, щоб ми знали, як отсе тебе Бог спас од смерти. Нам сказоно, що ти вже певно оддав з пан-отцем Богові душу.“

А Черевань мостивсь, мостивсь, як би близче було слухати; сїдав і коло жінки, і коло дочки, так усе далеку, і треба голову на бік нагинати, щоб на Петра дивитись; далї взяв тай сів напротив його долї підобравши під себе ноги. „Ну,“ — каже „бгате, тепер розказуй, а ми слухаємо.

От і почав Петро усе оповідати, як було в Паволочі. Не раз приймались усї плакати. Як же дойшло до прощання з пан-отцем, то Черевань так і зарумав, та одною рукою сльози втирає, а другою Петра придержує, щоб не казав дальш, поки переплаче. А про Череваниху, та про Лесю що вже й казати? Усї злились у одно серце і в одну душу; і тяжко було всїм і якось радісно.

— „Роскажіть же,“ — каже Петро, „і ви

тепер, як ви викрутились од Запорожця, та добрались до Хмарища?"

— „Нї," — каже Череваниха, „хиба він викрутив нас із біди, а не ми викрутились од його. Братїк мій узяв нас був добре в свої руки. Тогож дня в вечері, як була та безталанна рада, і почав зараз сватать Лесю за ледащицю Вуяхевича. Як ось смерком їде Кирило Тур, а за ним десятеро Запорожців, у двір. Показав братові якийсь перстень: „Оддавай," каже, „менї Череваня з усїм його кодлом." — „Нащо? куди?" — „Звелїв гетьман забрати, та везти просто до Гадяча. Мабуть," — каже, „Череваївнї на роду написано бути гетьманшею."

— „Так, так, братїку!" — каже Черевань! „я вже думав, що справдї доведеть ся зробитись собачим родичем."

— „Стали просити," — знов веде річ Череваниха, „стали просити Кирила Тура, щоб не губив невинної душі — куди! і не дивить ся. Запрягли коні в ридван, посадили Василя Невольника за погонича і помчали нас із двора. Ми плачемо. А Кирило Тур тогдї: „Не плачте, курячі головки! вам треба радуватись, а не плакати: не в Гадяч я одвезу вас, а в Хмарище." Ми давай дяковати, а він: „Що менї з такої дяки? Тогдї менї подякуєте, як на рушнику з вашою кралею стану." Ми знов так і похололи: із одного лиха та в друге! І таки справдї думали, що в його ся думка в серцї, Та вже, як привезли нас у Хмарище, тогдї вразький Запорожець смієть ся тай каже: „А ви справдї думали, що я такий дурень, як яке Шраменя! Нехай вам цур, вражим бабам! од вас усе лихо стає на землї! Лучче з вами

зовсім не знались! Нехай лишень зварять нам вечеряти: нам іще далека дорога."

— „Кудиж се їм була далека дорога?" — спитав Петро.

— „У Чорну Гору, братіку", — каже Черевань. „Додержав таки Кирило Тур свого слова, що все хвалився тою Чорною Горою. Я про все розпитав, бенкетуючи з ними за вечерою. Попились вразькі Запорожці так, що й повивертались у садку на траві. Думав, що ще й завтра будуть у мене похмелятись; устану в ранці, аж їх і слід простиг: такий народ! Так розказував Кирило Тур за вечерою! „Я" — каже, „з самого першу хотів направити братчиків на дорбу дорогу, щоб Сомка з гетьманства не спихали, так щож, коли Іванцеви сам чорт помагає? Уже якими я шляхами до сїчової громади не заходив! так ні, тай годі! От," каже, „бачучи, що вже Сомкові і в сто голів помоги не видумаєш, махнув рукою, та щоб не бачити того лиха і не чути про його, і хотів ото з'їхати з України. Так отже," — каже, „нечистий підсунув під ніс вашу кралю. Тепер уже слівайте," каже, „Сомкові вічную память: не сьогодні, так завтра поляже його золота голова..." Та чи піймеш ти, братіку, віри? як розказував про Сомка, то наче і всміхаєть ся вразький Запорожець, а сльоза в ложку тілько кап!"

— „Так отсе він," — каже Петро, і сестру й матір покинув для тої Чорної Гори?"

— „Ми, брате, в його питали! „Як же ти зоставив свою матір одну з дочкою при старости?" — „Що," — каже, „козакові матір? Наша мати — війна з бусурманами, наша сестра

— гостра шаблюка! Зоставив я їм грошей, буде з їх поки живі; а Запорожця Господь сотворив не для запечка! Оттакий химерник!"

Так розпитуючись, та розмовляючи, і не счулись, як настала обідня година. Колиж саме перед обідом шасть у хату Василь Невольник, і веде за собою слідом Божого Чоловіка. Ходив старий на торг у Київ, та попавши там десь дідуся, зараз і загарбав його до Черевання: дуже кохавсь Черевань у його співах. Як же то зрадів Василь Невольник, побачивши Шраменка! То з того, то з другого боку зайде, розставить руки, здвигне плечима і, бач ся, сам собі не йме віри, І Божий Чоловік зрадів! аж усміхавсь, облапуючи кругом Петра.

Ще веселїйш почали тогдї гомоніти. Леся щебетала, як ластівочка. Послї обіда Божий Чоловік іграв і співав усяких поважних пісень. А як одходив із Хмарища, Петро положив йому гаман грошей за пазуху на викуп невольника з неволї, за пан-отцеву душу.

— „Смутно менї," — каже Божому Чоловікові, „що в ствітї ледащо панує, а добре за працю й за горе не має жадної награди!"

— „Не кажи так, синку," — дав одвіт. Божий Чоловік: „усякому єсть своя кара і награда од Бога."

— „Як же?" — каже Петро: „Іванець ось вознесен, а Сомко з моїм пан-отцем гіркую випили?"

А Божий Чоловік: „Іванця Бог гріхом уже покарав; а праведному чоловікові якої треба в ствітї награди? Гетьманство, багатство, або верх над ворогом? Дїти тілько ганяють ся за такими цяцьками; а хто хоть раз

заглянув через край світу, той иншого блага бажає... Не має, кажеш, награди! За що на гради? За то, що в мене душа лучча од моїх ближніх? А сеж хиба мала милость Господня мала милость, що моя душа сміє і змож таке, що иншому й не приснить ся?... Иши іще скаже, що такий чоловік, як твій пан-о тець уганяє за славою! Химера! Слави треб мирові, а не тому, хто славен. Мир нехай нав чаєть ся добру, слухаючи, як оддавали жизн за людське благо; а славному слава у Бога!

Так проглаголавши, замовк старий, по хилив голову, загадавсь. І всї задумались о його речи. Далї поклонивсь Божий Чоловік н всї сторони і пійшов з хати, почепивши чере плече бандуру.

А Петро і остався у Череваня, як у свої семї. Черевань йому став тепер за батька, Череваниха за матїр. Стали жити в купі лю боязно та приязно.

Ну, сього вже хоть і не казати, що зо ждавши пів року чи що, почали думати й пр весїлле. Іще не гаразд і весна розгулялась іще й вишеньки в саду в Лесї не одцвілись, вже Петро із Лесею і в парі.

Так то усе те лихо минулось, мов при снилось. Яке то воно страшне усякому зда валось! а отже, як не Божа воля, то їх і н зачепило. Се так, як от инколи схопить ся за веруха — громом грімить, вітром бурхає, св ту Божого не видно; поламле старе дерев повивирочує з коріннєм дуби й берези: а чо му указав Господь рости й цвісти, те й оста неть ся, і красуєть ся весело та пишно, мо із роду й хуртовини не бачило.

При читаню належить справити отсї помічені друкарські похибки:

сторона,	рядок,	похибка,	має бути:
5	24	одчинидись	одчинились
6	25	на	не
7	1	попи	попа
8	14	тітноті	тїсноті
15	30	прийїдте	прийдїте
15	32	провив	против
16	23	ізо-свати	ізо-звати
22	32	по слові старосвітська пропущено	ручниця
24	1	абор	табор
24	2	о етьмана	до гетьмана
28	11	похватись	похвалитись
29	26	сзовами	словами
31	9	була була	була
31	30	доної	дорогої
33	11	я нею	я з нею
34	19	ворожниче	ворожчине
35	30	цечи	печи
36	7	покотали	покотами
36	14	були	були
39	20	верзяканн	верзяканнє
40	7	брязгдти	брязчати
41	15	гмави	глави
41	19	дурні	дурнії
41	19	соою	свою
42	14	чорду	чорну
46	14	Братсва	Братства
46	26	цо боках	по боках
48	5	ворого	ворога
48	8	реблом	ребром
48	16	товаристза	товариства
49	15	буду	будуть
51	1	кармазинахі	кармазинах,
52	7	очортоїє	очортїє
52	17	брахня	брехня
52	25	друхий	другий
57	4	тпёр	тепер

сторона,	рядок,	похибка	має бути:
57	23	друго	другого
58	15	кісками	кістками
60	27	мочки	мовчки
60	23	дпї	дії
61	12	Аасюта	Васюта
61	34	отажк й гетман	тажок й гетьман
62	22	Казаки	Козаки
62	27	шлохетській	шляхетській
64	3	сна	сина
64	15	Яї	Я
65	16	аападню	западню
66	1	дитить	дивить
61	3	зрообить	зробить
71	22	ведвідь	ведмідь
72	2	хочиш	хочеш
73	30	сьгодиї	сього дні
75	27	Ляхаки	Ляхами
76	27	Розмовльючи	Розмовляючи
76	28	Інокентім	Інокентія
78	31	мусила	мусїла
79	21	ширикім	широким
80	17	побачувши	побачивши
81	31	Зелененого	Зеленого
84	4	Дякоємо	Дякуємо
88	2	мабуч	мабуть
89	11	Запорожонь	Запорожець
90	12	украдемо	украдено
90	14	і злав	і знов
90	35	иншии	инший
92	5	са	ся
92	30	пноваліи	провали
93	6	сміх на	сміх
94	6	остьому	отсьому
94	26	скачати	ставать
95	2	Спреглї	Справді
95	6	провалює і	провалює
95	17	Галнате	Галена
95	21	аретони	гаретонат
96	11	Шралент	Шрамент
97	23	оіоп	онох
99	13	прпстачила	пристачили
100	8	би	би

сторона.	рядок	похибка	має бути:
100	24	Запоржкця	Запорожця
101	20	дії	тії
102	8	віки	віку
102	30	робови	роботи
103	18	твою	свою
107	30	грірко	гірко
110	29	баглай	баглаї
110	31	займанщини	займанщини
111	27	християнська	християнська
112	22	зказати	сказати
112	24	ридвенї	ридванї
112	26	повимудровали	повимудровували
113	15	Павлюга	Павлюка
114	2	що день	(счеркнути)
114	12	Хмечьнищину	Хмельнищину
115	1	хтестянин	хрестянин
115	9	поспільсені	поспільстві
117	9	пон	пан
118	22	гогдї	тогдї
121	16	ревчнисї	реванисї
121	34	Настую	Настусю
124	27	мубу	губу
126	2	оказачив	окозачив
127	15	не	на
127	17	тее	тее
127	18	річ	річ
128	13	Перехлетись	Перехристись
128	18	нещусливу	нещасливу
129	25	порожням	порожцям
130	22	городотому	городовому
121	6	тодї	тодї
133	18	кївчата	дівчата
135	11	вихоцить	виходить
137	15	нам	вам
138	3	козайьких	козацьких
139	24	почача	почала
139	28	перчавківки	перчаківки
140	2	наньчилась	няньчилась
140	22	нашому	вашому
141	6	пооуро	понуро
143	34	йбго	його
144	9	безталанва	безталанна

сторона,	рядок	похибка	має бути:
148	15	пліґрули	пліндрували
150	21	міщани	міщанин
171	24	сотинка	сотника
175	30	гамовата	гамовати
179	19	аке	яке
197	2	Сомкому	Сомкову
198	11	даржатись	держатись
198	17	забачить	зобачить
198	29	Ґенеральнії	ґенеральнії
198	32	ввоїм	своїм
201	2	голосу	голову
201	29	пятоадцята	пятнадцята
203	20	кунн	куди
207	20	бумистра	бурмистра
210	26	земю	землю
219	9	й голова	(пропустить)
219	29	Петро	Петре
223	2	са	ся
225	18	У ісе	Усе
226	3	їзза	ізза
226	27	правляю	справляю
231	4	насупись	насупивсь
232	32	Скозано	Сказано
233	29	нїсенїтицю	нїсенїтницю
236	17	сказоно	сказано